

AKADEEMIA

4. AASTAKÄIK 1992 NUMBER 6

Peccavi et passus sum	Uku Masing
Eesti kirjakeele taotlemine	Heli Laanekask
Eesti—Vene kaubavahetus	Jaak Valge
Euroopa sümbolika	Hans Hattehauer
Rõõmule	Friedrich von Schiller
Martin Heidegger	Ulo Matjus
Galilei relatiivsuspriinip	Meelis Wiiret
Must-valge lipu all	Rein Marandi
Mängiv inimene	Johan Huizinga

Dokumente metsavendlusest

Kolleegium

Igor Cernov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
kujundaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Fax:

31 373

Arveldusarve nr 1345043 Tartu Kommertspangas

Account no. 99-42 149 169 for USD with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 15. VII 1992 OU «Greif» trükkikoda, Tartu, Olikooli 17/19. III. Trükiarv 5000. Tell. nr 1552.

© AKADEEMIA 1992

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

4. AASTAKÄIK 1992 NUMBER 6

Peccavi et passus sum, plura adhuc passurus
Uku Masing 1155

Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses
Heli Laanekask 1172

Mitteametlik kaubavahetus Eesti—Vene piiril aastatel 1921–1924
Jaak Valge 1200

Euroopa sümboolika
Hans Hattenhauer . . . 1229
Tõlkinud Ave Roomets

Rõõmule / *An die Freude*
Friedrich von Schiller 1241
Tõlkinud Rein Sepp

Kõik suur seisab tormis: Lisandusi *Spiegel*'i-kõnelusele Martin Heideggeriga
Ülo Matjus 1246

Galilei relatiivsuspriintiibile ei leidu alternatiivi
Meelis Wiiret 1270

Must-valge lipu all. III
Rein Marandi 1302
Tõlkinud Marju Luts

Dokumente metsavendlusest ja vastupanuliikumisest Eestis. IX

.....	1310
<i>Arvustus: Ühe mälukanga lõimi. Bernard Kangro, Kipitai: Autobiograafiline romaan. Lund: Eesti Kirjanike Kooperaatiiv, 1992.</i>	
<i>Janika Kronberg</i>	1323
Välis-Eesti ajalugu uurides. <i>Balti Ülikool Saksamaal 1945–1949. Baltic University in Germany 1945–1949: Koguteos. (Balti Ülikooli Eesti Seltsi toimetis.) Toim. Elmar Järvesoo. Toronto, 1991.</i>	
<i>Tiit Pruuli</i>	1326
Editorial note. Summaries	1329
От редакции	1338
Mängiv inimene. IV	
<i>Johan Huizinga</i>	1341
<i>Tõlkinud Mati Sirkel</i>	

Palume toimetuselt *Akadeemia* tellinud M. Pöldal ja I. Urval Tallinnast pöörduda toimetuse poole, et täpsustada Teie postiaadressi.

Toim.

Lk 1171, 1199, 1228, 1245, 1269, 1301, 1322: Ülo Soosteri tušijoonistused.

PECCAVI ET PASSUS SUM, PLURA ADHUC PASSURUS

Uku Masing

Iga vahe tekkimisel on algus. Aga see pole vist iial öeldav absoluutsena. Teda näib vahel mitu, vahel üksainus. Iga üksainus sisaldab kõik mõeldavad muudki. Laps lehitseb pildiraamatut. Laps osutab kõike sõrmega ja küsib: *m i s s e e o n ?* Teine laps osutab ja nimetab tuttavaid asju ja pöörab edasi pilte. Mõlemad *e h k* tundide kaupa korrutavad asjade nimesid omaette. Hoiak erineb ometi. Jääb erinevaks ka siis, kui neid seinapiltide varal õpetatakse omandama nimetusi ning jutustama asju ja sündmusi. Hoiak jääb erinevaks igavesti, kuigi vähemus peab kohanema püüdma enamusega, et teda ei hävitataks. Enamus väga harva, väga-väga harva tuleb mõttele, et võib-olla on teistsuguseid. Vähemus usub siiralt, et kõik inimesed on nõnda nagu tema. Vähemuse elu kulub kannatusele, pidevale kogemusele, et teised ei ole nõnda, ja pärimisele Jumalalt: miks nad ometi on teisiti? Kulub omasuguste otsimisele, keda ehk on üks kümnetuhande pääle, kui niigi palju. Küllap siiski

Avaldame Uku Masingu läbi vaadatud loenguüleskirjutise teksti 1962. aasta septembrist. Loengut sisse juhatades Uku Masing lausus: "Ma ei ütle teile, mis selle lugemise pealkiri on. Sellel ei olegi pealkirja — lõpul pange ise." Tinglikult on pealkirjaks pandud loengu lõpulause *Peccavi et passus sum, plura adhuc passurus* (lad. k) — Olen patustanud ja kannatan, ja kannatan veel palju. *Toim.*

rohkem kui valgeid vareseid. Sest valge vares eladeski ei näe teist valget varest. Inimene teab vähemalt, et teisi temasuguseid on, kuigi ta neid iial ei näeks. Aimab mõnest raamatust vähemalt. Aga see ei päästa teda.

See on minu mõtlemise ja vaeva viimne rahu. See on mu viimne tunnetus: Enamus ei ole mingi inimliku vahendiga pööratav. Vähe-mus on hävitatav. Enamus ei ole kuidagi muudetav just seepärast mitte, et ta on olemuselt muutumise vastu. Sest enamus on see normaalne, õige, moraalne, tervemõistuslik, väärtuslik inimene, kelle tunnused umbkaudu on järgmised: kogu ta maailm, tema mitte-mina on mõisted, nimetused, sõnad, mis tema on andnud. Tema ei armasta midagi ega kedagi muud peale iseenda, ka siis mitte, kui ta räägib armastusest. Tema ei näe, ei kuule, ei aisti, ei taju, ei tunne, ei mõtle, ta ainult rakendab õpitud mõistete süsteemi. Tema jaoks ei ole midagi lõpmatut, t i n g i m a t u t — absoluutset pääle tema enese mina. See mina võib olla vahel näiliselt suurem, olla tema perekond, elukutse, klass, rahvas. Näiliselt suurem, sest tema ei tunne end nende osana, vaid vastupidi, neid ta tunneb suurenenud minana. Selle olemisviisi korreelaadiks on väga suur aktiivsus välja ja täieline passiivsus enda suhtes. Ta kummardab en-nast ka siis, kui ta ütleb end kummardavat Jumalat. Sest väärtuslikuks saab mis tahes ainult siis, kui tema sellega tegeleb, nimetab seda.

Jah, teie ütlete, et ma liialdan. Kurb on see, et ma ei liialda. Kurb on see, et enamus tõesti on nõnda. Et erineb ainult üks kümnetuhandest. Kõige kurvem, et enamuse ainus reaktsioon vähemuse suhtes on: sind ei ole, sest sind ei tohi olla, ma sulle tõestan, et sa ei erine jne. Sest vähemus ei arutlegi mingi väärtusprintsiibi alusel. Ükski valge vares ei pea end väärtuseks, ta ainult on teisiti. Aga enamus on täiesti heitunud

ja nõutu iga nähte puhul, mis ei mahu ta mõistestiku, tundugu ta uus või suur, sest need terminid ütlevad antud juhul sama. Ometi see nõutus ei arene kummar-damiseks, vaatlemiseks ega rõõmuks. See nõutus tahab kaotada ennast! Emb-kumb: ta otsib oma sõnastikust nimetuse, mis tavaliselt on ekslik, otsib nähtele klassi või liigi, millesse see nähe siiski ei kuulu. Või ta eitab selle nähte olemasolu, möödub temast mingi fraasiga — nagu "fui", "ma ei mõista" jne. Nendesamade fraasidega on see uus mõistetud surma. Tema on tunnistatud võimatuks, vastuvõetamatuks, kasutatamatuks, väärtusetuks jne. Tegelikult ei ole enamusi iialgi nõutu, ta on alati kahe jalaga oma süsteemis, mida ta suvatseb nimetada tõeliselt tõeliseks reaalsuseks ehk eluks. Ja see on korraldatud väärtustamisprintsipi alusel, see on igavene ja lakkamatu hinnete andmine, mõistete ehk sõnade koordineerimine, võrdlemine, rühmitamine. Enamusele on juba maast-madalast kõik selge, kõik antud, kõik tunnetatud. Ta hangib kibekiirelt omale põhimõtted, tõekspidamised ja arvamused, mida ta iial ei muuda ega taha muuta. Tohib küll vaielda, kuidas seda hoiakut maailma suhtes nimetada, aga sellelgi küljel kõik terminid tähendavad ühte ja sama. Ta olemus on väärtuste-eetika, mida mõnel pool peenutsedes nimetatakse eetoseks. Ta olemus on utilitarism ehk pragmatism. Tunnetamine on nähete õigesti nimetamine, nende kasulikult korralik kataloogimine. Tunnetatud on mis tahes nähe või asi alles, siis, kui on selgitatud, milleks seesama on kasutatav inimese praktilises elus, võitluses olemasolu eest. Kui on selgitatud selgelt välja, mis on sellesama väärtus. Hinnetise on kindel, igavene ja lõpmatu. Ajas ja ruumis.

Minevikust need inimesed ei hooli. Surnud on neile rämp, sest nad ei suuda kujutella, et keegi inime nelas enne nende vanavanemaid. Tulevikust nad mõel-da ei taha, sest nad ei suuda mõelda, et midagi pärast

neid võiks muutuda. See võime puudub neil nii täiesti nagu mõnel inimesel võime näha rohelist-punast. Olevik on nende arust seepärast ainus ja haripunkt, et nad elavad selles. Nemad on ületamatult täiuslikud, See endakindlus on vähemusse kuuluvale inimesele peaaegu võikalt lapsik. Enamusele ei ole. Sellele ta on normaalne inimlik hoiak. Ta on endakindel kaheldeski, endale etteheiteidki tehes. Sest alati ta lohutab end sellega, et *mina kahtlen, mina, mina*. See julgus ei lahku temast hetkekski. Aga muidugi, väärtusprintsipi pärast: hädavajaline on tunnustus, hädavajaline on kehtimine. Iga inimene nendest tahab "panna end maksma", tahab lugupidamisavaldusi, nõuab astet oma süsteemi hierarhiaredelil. Tunnustus on talle igapäevane leib ehk oopium. (Nõrgamõistusliku võib kiiduga meelitada töötama end surnuks). — Nagu nad ei hooli minevikust ega tulevikust, nagu need värvingud neile ei eksisteeri, nõnda puudub neil ruumgi. Ei ole neil Maad tervena, kosmos nende arust on võimatu, mille dimensioone nad kujutella ei saa. Nende bioloogilisel minal ei ole jaksu selleks. Teda nad tüütavad nagu ignoreerides uusi asju. Või siis vastupidi: nad on täiesti veendunud, et kogu lõpmatus ja igavesti pidevalt muutuv universumis kehtib igavesti seesama süsteem, mille õnnelik omanik on nende mina. Täpselt seesama süsteem nendesamade hinnetega. See, mis meie Karlakene oma *Siegheillehre* esimeses trükis pakkus AD 1859, ei kehti üksnes Victoria-aegsel silmakirjatseval Inglismaal, vaid Andromeeda dukogus ja kõikjal mujal. Püüdke kujutella sadu miljoneid valguseaastaid, mis nende jaoks ei eksisteeri ajana ega ruumina.

On tõesti nõnda, et nende kõik meeled on ütlemise orjad. Kõndides metsas kõnelevad nad pidevalt iseendaga, lausumata sõnagi, sest nad näivad ikkagi täiskasvanud. Nad ütlevad "mets", "puu", "mänd", "seen",

“sammal” jne ning lisavad vahel mõne võrdleva või hindava omadussõna. Nad peaaegu iial ei näe ega kuule jne. Kurvem veel: nad ei tahagi kuulda, näha jne. Neid väiteid ei tohi võtta kergelt ega piltlikult, vaid tõesti sõna-sõnalt. Nemad ei näe neid asju, mille jaoks neil pole mõistet. Sõna tähttähelises mõttes: nemad ei näe. Sattunult kuskile võõrsile, kus nende nimistu jääb puudulikuks, on neil hirmsasti ebamugav. Kujuteldamatult raske. Sää! nad tõttavad otsemaid otsima asju, mida oskavad nimetada. — Piirdugu see vaid lokaalide otsimisega. — Kõike muud nad ignoreerivad, põlgavad, pelgavad. Nad ei suuda mingil kombel kirjeldada kohti, kus on käinud, sest nad pole midagi näinud. Midagi uut ei ole ega midagi suurt. Asjade maailma ei eksisteeri, ainult mõistete ja sõnade kudum.

Õeldu ei kehti ainult looduslike objektide, vaid kõige mõeldava, nende endatunnetusegi suhtes. Kõike nad peavad nimetama. Nende tunded on nende meelest alles siis tunded, kui nad on neid nimetanud, rakendades teatavat süsteemi. Nende arvamused alles siis on arvamused, kui nad suudavad öelda, millisesse üldtuttavasse, kuid haruldasevõitu ja väärtuslikku kategooriasse nad kuuluvad. Kõik peab olema nummerdatud, varustatud vastava etiketiga. Sellel kaunil lipikul peab olema tingimata 1) mis on sellesama väärtusaste, 2) milleks teda kasutada, mida tema kaudu saab. Neid etikette inimene on kohustatud kandma nähtaval enda küljeski, et teised teaksid, kellega tegemist. Et nad austaksid, orjaksid, annaksid midagi härrakesele või prouakesele, kes olemuselt jäävad nimesid lugevaiks lasteks surmani.

Oma lapsikuse tõttu nad saavad toime väidetega, mis näiliselt räägivad nende enese olemise vastu. Nad võivad näiteks tõemeeli ja taipamata oma rumalust väita ühest suunurgast, et Comte'i (või kelle tahes filosoofi või sotsioloogi) arvamused on aastatuhandeiks tõed ja

teisest suunurgast kinnitada, et inimkond areneb veel tuhandeid miljoneid aastaid adekvaatsema tunnetuse poole. Dilemma lahendus on lihtne: nemad ei usu ega või uskuda, et aastal 19 610 inimkond erineks praegusest. Nad ainult ütlevad seda. Teine selletaoline, väga sage-dasti kohatav täävituse nende suust on see: väärtuslik jne (mis tahes kiitev sõna) inimene on see inimene, kel on probleeme. (Ärge end laske eksitada sellest lausest, et avate neile oma südame ja kõnelete probleemidest — vähemusele polegi muud kui probleeme). See väide nende suust ei tähenda muud kui: meil on vastused kõikide probleemide jaoks, meil on juba olemas lõplik tõde, mis aastamiljonite kestelgi enam ei saa muutuda. Need inimesed, kes “vaevlevad” mingite probleemidega, on nende meelest väärtuslikud ainult seepärast, et nad võivad vaadata alla nende päale ja tunda end üle nendest. Need ei ole võistlejad veel! Muud inimesed, kellele elu on selge ja probleemideta, ei kõlba seepärast neile, et need viibivad nende enese pinnal. Neid tuleb võtta alatute võistlejatena. Liiatigi: olend, kellel on probleeme, vaatab üles selle poole, kes ütleb, et tal on lahendus, või käitub, nagu tal oleks. Ja seda austavat ülesvaatamist probleemidetu hirmsasti himustab, otse nälgib. Et lugu tõesti on nõnda ja ei mitte kuidagi teisiti, näitab üks tavaline miljoneid kordi igal päeval korduv nähe. Probleemidega inimene on ainult seni väärtuslik olend, kui ta pole lükanud tagasi seda lahendust, mida talle pakub (või pakkuda võib) see inimene, kes hindab probleemidega inimesi. Katsuge ainult kahelda tema pakutud lahenduse õigsuses või rahuldavuses ja otsemaid on kustunud teie väärtus. Olete rumal, olete ebamoraalne, arenematu, veidrik, tänamatu ja veel palju muud võimatult halba. Kahtlemine juba teeb teid võimatuks. Sest selle “vähesõbraliku aktiga” teie täävitate, et teid ei rahulda selle maailma vastused, teid ei rahulda see maailm.

Rahulolematu selle maailmaga (κοσμος) aga on suurim roimadest, häbematum kõigist võimalikest häbematusist. Vähem kuritegu on see, kui selline kõik probleemid lahendanud inimene äkki ei ole rahul iseendaga. Sest sel puhul võib leida alati vabandavaid põhjusi, kuid rahulolematusel "selle maailmaga" ei ole vabandust.

Inimeste vähemiku suhtes on enamiku reaktsioon täpselt seesama mis loomadel. See, kelle erinemist kuidagi kogetakse, tuleb hävitada. Loomad ainult ei otsi oma tegudele õigustusi. Enamus otsib ja leiab sadu. Hävitamismeetodeid on ka sadu. Neist tõhusaim ja lihtsaim on erinevale selgitada, et ta milleski ei erine keskmisest üldinimesest, vaid evib kõiki selle taunitavaid puudusi ja nõrkusi. Erinev teab näiteks küll, et tema egoismi kvaliteet ei ole identne keskmise üldinimese omaga. Ta teab, aga tal pole mingit teed seda seletada. Kui ta üldse juba seda katsub, siis ta on alistatud. Sest see tähendab võimaluse jaatamist ning nõustumist tunnistada otsust enda kohta.

Enamikule inimkonnast on ainus vääramatu suurus, ainus absoluutne tõde, ainus Archimedese punkt universumis, miljardkordselt esinev *m i n a* (mis küll persoonlihkeidi väärtuseetose alusel leiab aset astendataval kujul). Absoluutne endakindlus on ta normaalne nägu. Kui ta väidab, on väide õige, kui kahtleb, tuleb kahelda. Ta ei unusta kunagi — *m i n a* väidan, *m i n a* kahtlen.

Kord ütlesin, et mõistus ja meeled on kaitsevahendid kõiketeadmise ja kõikekogemise eest. Need on nagu juhtmed, mille kaudu inimene saab voolu, nagu aknad, mis jagavad valgust. Muidu inimene oleks üsna abitu: nagu pimestavas valguses, kurdistavais helides. Maailmas on teisigi inimesi, kes mõtlevad nõnda. Pole kujuteldav olukord teisiti. Kuid just siin on erinevus inimkonna enamuse ja vähemuse vahel eriti selge. Enamus kasutab meeli üpris harva ja püüab neid redutseerida kestaks,

millest enam ei imbuks läbi mingi uue-võõra kogemus. Vähemus elab meeltes ja püüab neid avardada nõnda, et nad enam ei oleks kaitsevahendeiks. Et nad haaraks kõike korraga. See vähemus, kes lapsepõlves alati küsib: "Mis see on?" ega hooli ometi nimedest, vaid lugude kaudu asjust või muljeist, mida lood põhjustavad.

Need väga vähed ei nimeta asju (kuigi nad teavad nimi teistest rohkem). Nemad tajuvad neid. Näevad ja kuulevad jne. Ei mõtle (või ei viitsi mõelda) diskursiivselt, vaid enam-vähem intuiitiivselt. Nad ei taha järeldada ega tuletada mingeid tõdesid, et nendest ehitada süsteemi. Nad tahavad ja suudavad võtta vastu mingis mõttes tervikliku tõe. Aga see tõde õigupoolest üldse ei ole sõnastatav, väljendatav normaalseste mõistetega. Seetõttu on nende ümber ja sees täieline segadus — enamuse arvates —, ometi on segadus tema tundjaile mingi selgus, läbipaistvus, kergus, kirkus. Paljud vähemikust üksteisest sõltumatult on öelnud, et neile kõik asjad tunduvad valgustatud seestpoolt, on läbipaistvad nagu klaasist, on kirkastatud. Värvid nagu saanuksid puhtamaks, tugevamaks, olevamaks.

Aluseks sellele erinevusele vähede ja väga paljude vahel on viimati ainult see lihtne olm, et need vähed ei ela mõistetest ja sõnadest maailmas, mis neid tulemüüri-na, kaktushekina mitteminade maailmast ehk reaalsusest lahutab. Sellest, mida enamikul õigupoolest ei olegi (Meyrinki *Walpurgisnacht*). See on vähedel. Ja ei nemad mitte seisa kindlalt, kahe jalaga hindamisakt-sioonides ja saamahimu teostamises. (Neid toiminguid enamus just peab ainsaks tõeliselt tõepäraseks tõeliseks reaalsuseks). — Et need vähed ei ela sõnadest maailmas, siis on nad palju sõnu teadeski alati hädas sõnadega. Ei tundu neile ükski õige ega adekvaatne. Neile hoopis tundub kummaline, et enamik usub mingite sõnade sisse. Usub et mis tahes mõisted midagi väljendavad

adekvaatselt, "ütlevad ära" tõe. Vähede meelest tõde ei ole öeldav, ei ole praegu öeldav. Ometi on nende ja mitteminade maailma vahel üksnes äärmiselt õhukene kile. Väga voolav kile. Selle nad võivad tõmmata endasse ja siis — puudulik on metafoor nagunii — nad kogevad mitteminade maailma nahatult. Kõik meeled kogevad korruga ja illusoorseks muutuvad nende erinevused. Kogevad intuiitiivselt, mingis mõttes vahetult. Ja seepärast, et korruga kõik meeled, tundub inimesele, et üldse ei koge meeled.

Kogetava mitteminade maailma ja kogemise karakteristikuks on OLEMINE. Arvestades enamiku sõnasõnastiku peaks ütleva "puhas olemine", "teisiti olemine", "püha olemine" jne. Võiks rääkida müstikast, maagilisusest, sakraalsusest, pansakramentalismist. Aga miski ei ütle seda OLEMIST, mis on nii vägev, et teda võib sama õigusega hüüda MITTEOLEMISEKS. Ühtaegu olemine on tähendus. Seetõttu et kogetav on ja üksnes on, iseendast, ilma inimese nimetamata-tunnustamata-hindamata; kogetav iseendast tähendab midagi. Ja ühtegi sõna ei mahu see tähendus. Kui hädaga ütelda, et see tähendus on Jumal, siis seegi lause ei ütle kõike. See ei tähenda, et asjad kuidagi viitavad Loojat, kiidavad, õpetavad armastama jne. Seda nad hoopiski ei tee, sest järsku on Jumal nendes. Jumal on nende tähendus, nende olemine, nende mõte. Vastandid on ühtunud. Asi on üksnes midagi virvendavat. Temast ei saa iial öelda, mis ta on või tähendab. Kuid ühtaegu ta on absoluutselt ainulaadne, ainukordne. Ei eksisteeri mingit harakuljust, vaid ainult "selle hetke ja koha, selle mu pilgu harakuljus". On ainult "see võtmehein", "see orav", "see ämblikuvõrk", ei ole mõistet ega sõna. See *coincidentia oppositorum* on ehk öeldav muusikas või luules, kui üldse kuidagi kunagi. Imelikum veel ja õnnistavam on see teine *coincidentia oppositorum*. Hoolimata sel-

lest, et asjad ainult on, nad on ühtaegu viitajad, nad tähendavad midagi. Nende olemine on nii intensiivne, nii absoluutne, nende *esse purum* nii vägev, nii värviline või heliline, et just nõnda nad viitavad midagi eneste sees, eneste taga. Midagi igavesti tunnetamatut, salapärast. Seda, mis põhjustab nendel "puhta olemise", on selles ja väljaspool. Kogu OLEMINE vihjab seda "mitteolemist", seda, mida nimetame Jumalaks, teadmata, kes TA on. Sel hetkel, kui see nimi on öeldud, on ta viga. Siis tundub Jumal midagi suuremat ja saladuslikumat sellest "mitteolevastki", täiesti dimensioonitult mõlemas suunas. Nagunii ei ole mõtet ühelgi mõistel ega terminil enam. Sest kõik need kehtivad ainult enamusse tervemõistlikus süsteemistatud maailmas. Vähemuse jaoks on "see maailm", mida nad nimetavad kahe jalaga seisemisel kogetavaks reaalsuseks, ainult kujutelm, ainult teooria, millel on sama vähe mõtet kui teoorial maailmaeetrist või flogistonist.

Kogemus on nõnda ilmutus ja iga kogemus on totaalselt uus ja erinev järgmisest. Ka siis, kui kogetakse sedasama nähet või asja. Kõik on ainulaadne ja kordumatu, mingis mõttes ime, mida nagu ei võiks olla, mille kõige kummalisem ja vapustavam kvaliteet on see, et ta on, et ta on võimalik. Kogu mitteminade maailm koosneb nagu supernoovadest. Need vähesed tunnevad, et me neid iial ei mõista ega tunneta (kuidas nad on võimalikud) — piisab sellest, et nad on võimalikud, et nad on. Ja just seepärast on tuttavlikkuse tunne väga jahmatav. Vähemus teab ja eeldab, et mitteminade maailmas ei saa ega või olla midagi inimesetaolist. See pole ainult teoreetiline väide, vaid põhiveene. Kui aga hoolimata sellest õigest veenest ometi tuleb tunnistada, et miski on meie moodi, siis see miski on imem kõigest, võimatum ja olevam kõigest olevast. Ta on ühtaegu võimatult uus ja öeldamatult iidne. Ta on üle meie ja mõis-

tuse ning ometi just selles on kogu mõeldav ja kujuteldav mõistus, kõik see, mis on igavesti sõnastamatu.

Suhtumine asjusse ei ole hindamine, ei ole kataloogimine jne. Ainus mõiste, mis kuidagi veel kasutatav, kuidagi ütleb selle hoiaku, on: *a r m a s t u s*. Aga seegi on midagi muud, kui mõtlevad need, kes viibivad normaalses maailmas. Armastus ei ole emotsioon (selles mõttes, et ta fluktueerib) ega saamahimu, mida ta on selles maailmas. Ta on nõnda-öeldes ontoloogiline. Kogu see meie indiviididest koosnev maailm on mitteminade maailm, on täiesti võõras ja lahutatud meist. Armastus on see tunne või teadmine, et ometi kõik meie kogetu on tervik, teadmine, et need võõrad indiviidid ei ole hukkajad ega vaenlased, et nad on samuti üksi nagu meie. Seepärast on see armastus samahästi kaasatunne, halastus, *αγαπη*, *mahakaruna*. Ta sisaldab teadmise, et kõik kannatab, kõik tunneb, et ta on poolik — seepärast, et ta on. Ja ometi see armastus on tänu kõigele just selle eest, et ta on ja on võtnud vaevaks olla mulle. Mina pole mingi väärtus, mina olen nullim nullist, kuid ta on otsemaid väga suur siis. kui miski on selle tühise mina kogemiseks.

Nõnda nagu normaalse maailma inimesed vajavad oma minade tunnustamist, vajavad need selles teises maailmas ütlemist, et see teine maailm on olemas. Kõik inimesed, kes sellest teadlikud, on kogenud sedasama olma. Tiibetis loetakse surnule ette raamatut ja seletatakse talle, mis see kõik on, mida ta näeb, et ta suudaks minetada hirmu ja astuda puhtasse valgusse. Elusale on see täpselt samuti vajalik. Inimene ei julge veel uskuda ime ehk armastuse reaalsust, kui keegi talle ei kinnita seda. Liiatigi: kuigi palju ei ole väheseid. Teadlikke ehk sadades, poolteadlikke mõned tuhanded. Kõik muud on eelistanud jääda nimetavaiks lasteks.

Juba selle olma pärast on siin endakindlus väga pisi-

kene ja mingi vajadus end "panna maksma" üldse puudub. (Ollakse õnnelikud, kui teised inimesed jätaavad rahule). Ise ei ole pind, mille pääle oleks võimalik midagi rajada. Kõik mõisted ja hinnangud on relatiivsed, pudenevad nagu pehkivad lauad. Kogu maailm koosneb umbkaudu analoogseist isedest, kes on, nagu mina on kogada. Kogu maailm on kordumatu ja põgus, pole midagi seisvat ega püsivat väljas ega iseendas. On ainult kaks absoluutselt muutumatut ja igavest. Side nende vahel on müsteerium *tremendum*, mis ehk pääle surma enam ei ole *tremendum*. Igavene on see tunne mitteminade maailma suhtes, seda meie teame. Teine igavene on see, mida me usume ja loodame, ja see on Jumala halastus ehk armastus maailma vastu. Ja seda peab alati keegi iseenda olemasoluga kinnitama.

Muidugi, norminimene küsib, kuidas on eetosega? Kas Teise Maailma lapsed teevad pattu? Selle vagatseva näoga esitet küsimuse vastus on lihtne. Inimene, kes viibib Teises Maailmas, tunneb, et kõik on püha, — ei tunne mingit kalduvust kadedusele, tigidust, vajadust olla kuulus jne. Ainus süü, mida talle surmapatu järgi võiks omistada, on laiskus. Aga seegi on näiline. Sest seegi kehtib selle maailma eluliste tegeluste suhtes ainult. Õeldu tähendab, et Teise Maailma inimesed ei tee pattu ja kui kõik oleksid selles, siis ei oleks pattu. (Teisisõnu, kui näeksime püha igas reaalses esemes, siis oleksime Jumalariigis (P. Tillich).) Aga selle maailma kodanikena nad vahel teevad rohkem. Umbes nii nagu J. Hiltoni *The Lost Horizon*'i sangar ei hooli ühestki seadusest, mis teda kuidagi takistab pääsemast tagasi oma Schengri halisse. See olukord need vähesed ajab masendusse muidugi. Üpris ränka, sest neil pole midagi sihiks, on vaid olukord. Masendusse enda võimete ja Jumala suhtes. Sest alati pole inimest, kelle olemasolu tagab, et Jumal võtab vaevaks näha.

Ja siia nüüd sobib üks lõik Paul Tillich'i autobiograafiast, mis mind hiljuti jahmatas, sest kunagi kirjutasin sama natukene "luulelisemalt". See kõlab umbes nõnda: "Samm, mille astusin neil aastail, oli taip, et usu läbi õigeksmõistu printsiip ei kehti ainult usulis-eetilises, vaid ka usulis-intellektuaalses elus. Usu läbi ei mõisteta õigeks mitte ainult seda, kes on patus, vaid seegi, kes on kahtluses. Kahtlusolek, koguni kahtlus Jumala suhtes, ei tarvitse meid lahutada Jumalast. Usku on olemas igas tõsisel kahtluses, usku tõesse kui tõesse, isegi siis, kui ainus tõde, mida suudame väljendada, on see, et meil pole tõde. Kui aga seda kogetakse põhjani ja kogetakse nähtena, mis üksipäinis loeb, siis jumalik on siinsamas ning see, kes kahtleb sellises hoiakus, "mõistetakse õigeks" tema mõtlemises. Nõnda siis minu anastas see paradoks, et see, kes tõsiselt salgab Jumalat, jaatab teda. Sellela ma poleks suutnud jääda teoloogiks. Ma varsti mõistsin, et ei ole olemas mingit paika jumaliku kõrvale, ei ole mingit võimalikkust ateismile, ei ole mingit müüri religioosse ja mittereligioosse vahel. Püha hõlmab mõlemad: iseenda ja ilmaliku. Usklik olla, see on olla huvitatud tingimusteta, ükskõik, kas see huvi, see hoolimine, väljendub ilmalikul või (kitsamas mõttes) religioosel kujul. — Nende ideede tulemused olid mulle kui inimesele ja teoloogile määratu suured. Mulle isiklikult nad andsid nende avastamise aegu ning alati hiljem tugeva kergendustunde. Pole võimalik jõuda Jumala juurde õige mõtlemise töö kaudu või intellekti ohverdamise kaudu või teda alistades võõrale autoriteedile nagu kiriku ja Piibli õpetused. Pole võimalik ja keegi isegi ei nõua, et me peaksime seda katsuma. Ühendust Jumalaga ei raja vagaduse teod ega moraalsuse teod ega mõistuse teod. Need tulenevad sellest ühendusest, kuid nad ei valmista teda. Nad koguni takistavad ühendust, kui nende kaudu seda tahetakse saavutada. Aga otse

nõnda kui sind mõistetakse õigeks p a t u s e n a (kuigi mitteõige, oled õige), just niisamuti k a h t l u s e olekus oled tõe olekus. Ja kui see kõik voolab kokku ja sa oled meeleheidul elu mõtte pärast, siis sinu meeleheidu tõsidus on selle mõttekuse väljendus, milles sa ikkagi oled. See tingimusteta, põhjusteta tõsidus on Jumala siinolu väljendus selles kogemuses, et temast ollakse täiesti lahutatud. See usu läbi õigeksmõistu õpetuse radikaalne ja universaalne tõlgendus on see, mis minust tegi teadliku protestandi.”

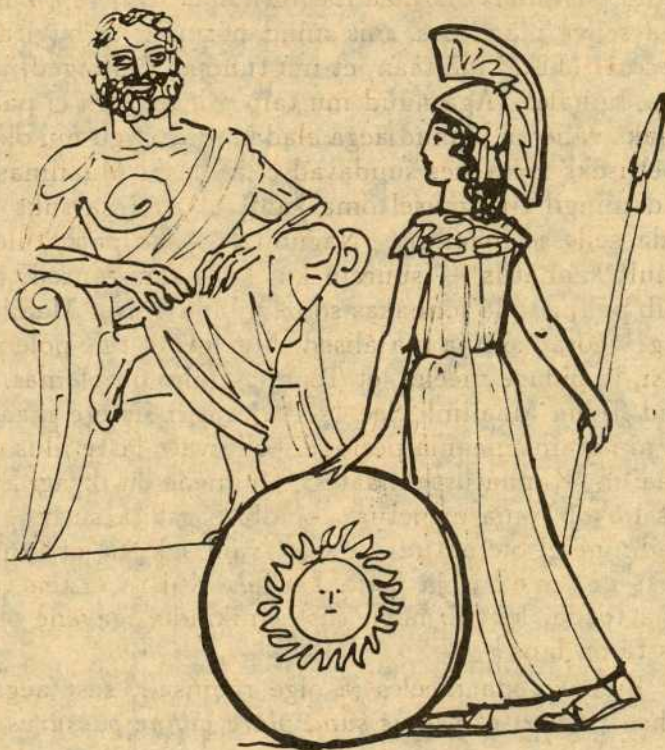
Nõnda oli minugagi ja ma soovin, et nõnda juhtuks nendegagi, kes nimetavate lastena viibivad selles maailmas, kuigi nimetavad end usklikeks ja veel sagedamini tõeliselt tõsiusklikeks. Nemadki tunnevad, et midagi on nagu korrast ära nende enesega (ja seepärast armastavad vahendeid nagu viin, mis neile hetkekski annavad vabaduse iseendast ja oma mõistete maailmast). Aga nad ei usu, et midagi muud v õ i b o l l a. Nad ei usu ja enamasti nad ei tahagi Teist Maailma. Sest Teises Maailmas pole kuulsust, pole jõukust, pole endakindlust, pole käsku ehk põhimõtteid, pole sillutatud laiu autoteid, pole midagi sellist, mis nende meelest on väärtused. Ei mitte ühtainsat selle maailma normaalse elu väärtusist ning koguni mõiste “väärtus” on kaotanud mõtte. Teoreetiliselt ehk mitmed teist mõistavad ja tunnistavad, et mu kirjeldatud “Teine Maailm” on olemas, on midagi. Praktiliselt on selles ainult väga vähed. Need, kes teoreetiliselt mõistavad, hakkavad kaaluma, kas Teine Maailm on rohkem väärt kui “see maailm” ja see toimimise iseendast võimatustab neile sisenemise Teise Maailma. Alles siis, kui väärtuse küsimus üldse ei eksisteeri, on võimalik minnek sinna. Seepärast on Jeesus öelnudki, et tõlnerid jne saavad taevariiki. Olend, kes tunneb, et tal “selles maailmas” puudub väärtus, ei hakka arutama, kas pakutu on väärtuslik või väärtuslikum. See

mõttetu mõiste ei sega ega määra teda. Mul isiklikult on alles nii palju usku inimesse, et mulle tundub: kõik inimesed võivad saada lahti endast ja mõistest ning viibida selles otsese kogemise Teises Maailmas. Väga paljud tahaksid, aga nad ei tea, kuidas. Paljud loodavad seda jumalateenistiselt või religioonist üldse. Kui neile seda ei võimaldata sääl, vaid dotseeritakse või aetakse igapäevast kõnekoosoleku juttu, siis peavad nad otsima vahendit viimati mujalt. Kõlab koomiliselt küll, aga paraku on ometi nõnda, et lihtsaimaks ja armetuimaks vahendiks siis jääb kuulus "pudel". Maailmas leidub tõhusamaid vahendeid ja hoopis süütuid, kuid neid medikamente miskipärast nimetatakse narkootikumideks. Mõnd nendest inimene natukene endas toodab ise. Ja seepärast võiks üks korralik materialist ütelda, et erinevus "normaalse inimese" ja teise vahel on vaid see, kas inimene toodab adrenokroomi või mitte. Kuid olm, et miski on adrenokroomi tulemus, ei seleta midagi ega naeruväärista. On ju täiesti kujuteldav, et inimene areneb adrenokroomi tootmise suunas ja inimene jõuab välja mõistetega mängimise lapsepõlvest alles siis, kui adrenokroom või mõni selletaoline aine on saanud nii tavali- seks, et inimkond ei pääse täis kasvamast, saamast inimkonnaks. Koguduseks, kes tunneb, et ainsaks olendiks, kellest saab kõnelda, on Jumal.

Mul tõesti ei ole häbi, et olen pakkunud oma südant. Mõne aasta eest katsusin seda, siis mind kurvastas irvitavate ilmete nägemine. Täna ei seegi mitte. Teie võite tallata teda, võite arvustada või panna tulevikuks kõrvale. Mõned teist siiski nüüd mõistavad. Neile ma rääkisin. Neist ma loodan, et nemad pääsevad. Ega tarvitse ükskord seista sääl, kus mina praegu. Sest mulle ei öelnud keegi neidsamu sõnu, mida pida- nuksin teadma. Minul ei olnud ühtegi tuge maailmas. Kahtlesin alati, kas mu taip teistest ja endast on õigus-

tatud või ainult originaalitsemisshullus. Püüdsin kuidagi olla selles maailmas, mis mind põrmugi ei huvitanud. *Peccavi*. Nüüd ma tean, et mu tunded olid õiged, ja tänan Jumalat. Aga nüüd mu taip mind enam ei päästa. Liiaaks vähe on jäänud aega elada seda. Olgu mu olemus õpetuseks neile, kes suudavad olla Teises Maailmas. Et nad mingil tingimusel oma kaht jalga ei katsuks istutada sellesse maailma. Nagunii on selle patu tulemus ainult kannatus — suurem kui kõik kannatused, mida võib põhjustada jonnakas soov viibida Teises Maailmas. Olge võõrad siin ja majalised. Mõelge, et teie pole päris üksi, ja pidage meeles, et Teine Maailm on olemas. On vaid Teine Maailm! See "sõnade ja mõistete maailm" on nimetamismaania perioodis viibivate laste illusoorne maailm. Kannatuste maailm. (Inimene on ikkagi ainus, kes teab oma armetust, kindlusetust ja surma. See teadmine ei ole antud vaevaks, vaid selleks, et inimene oleks inimene ja ületaks selle. Kui ta ei tea või ei taha teada, käitub nagu süsteemikindel igavene olend, siis ta on laps.)

Pidage seda meeles ja olge rõõmsad, sest aega on vähe. *Peccavi et passus sum, plura adhuc passurus.*

Ülo Sooster. ***
(Tušš), 1957

ÜHISE EESTI KIRJAKEELE TAOTLEMINE XIX SAJANDI ALGUSES

Heli Laanekask

luidsete murdeerinevuste ja Eesti ala riikliku ning administratiivse killustatuse tõttu kujunes Eestis XVI–XVII sajandil kaks eesti kirjakeelt: tallinna ja tartu. Piibli tõlkimise käigus tehti ajal, kui Eesti kuulus Rootsi riigi koosseisu, mõnel korral katset luua selline väljaanne, mis esitaks paralleelseid tekste või ka tartukeelseid marginaale seal, kus vaja, s.t väljaanne, mida sobiks kasutada nii tallinna kui ka tartu keele alal (Reiman 1889: 63; *Eesti kirjanduse...* 1965: 135, 187). Ajaloosündmuste keerises ning vastuolude tõttu Eesti- ja Liivimaa vaimulikkonna vahel see ei õnnestunud. Tallinnakeelne Uus Testament ilmuski kirjaviisi- ja prioriteeditülide tõttu tublisti hiljem (1715) kui tartukeelne Vastne Testament (1686) (Annus 1990: 12–22). Kaks kirjakeelt jäid funktsioneerima omaette, kumbki suhteliselt suletud normide ja normingute süsteemiga.

XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses hakati eesti keelele senisest rohkem tähelepanu pöörama. Maa-rahva keelega tegeldi ametiasutustes (Liivimaa ülemkonsistorium, Liivimaa maanõunike kolleegium), kõrgkoolis (Tartu ülikooli tsensuurikomitee, eesti keele lek-

Magistritöö kokkuvõte.

toraat), komisjonides (näiteks talurahvaseaduse elluviimise komitee), seltsides (Tartu—Võru pastorite konvent, Eesti Õpetatud Selts Kuressaares ja Tartus), perioodikas (*Beiträge; Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland; Marahwa Näddala-Leht* jt), eri trükistes, erakirjavahetuses jm. Eriti olulisena võib esile tõsta spetsiaalselt eesti keelt käsitleva ajakirja *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* ilmumist 20 aasta vältel (1813–1832).

Keeleprobleemistiku aktuaalsuses oli kindlasti oma osa keerulisel keelesituatsioonil. Teise tähtsa tegurina märkigem üldist ühiskondlikku situatsiooni Baltimail ja selle alusel kujunenud ideestikku. Teatavasti oli siin XVIII sajandil alanud agraarse seisuseühiskonna lagunemine. Kaubalis-rahaliste suhete järkjärguline imbimine mõisamajandusse tõi kaasa aina tugevneva majandusliku surve talupoegadele. XVIII sajandi viimasel kolmandikul hirmutasid aadlit peale Baltimaade talurahvarahutuste ka sündmused mujal Vene riigis (näiteks Pugatšovi ülestõus 1773–1775) ja Suur Prantsuse revolutsioon. Tabavalt on öeldud, et Prantsuse revolutsiooni õppetundidest olid XIX sajandi alguses Vene tsaaririigi mõtlejate peade jaoks eriti aktuaalsed järgmised järeldused: 1) usk sellesse, et areng on ühiskonnaelu seadus ja järelikult iga katse säilitada vananenud korda võib viia samasuguste ekstsessideni nagu Prantsusmaal; 2) eitav suhtumine revolutsioonilisse taktikasse ja rahva vahetusse poliitilisse aktiivsusse (Lotman, Uspenskij 1975: 178). Baltimaadel oli Prantsuse revolutsiooni otsemõju suhteliselt nõrk, olulisemaks on peetud pikaajalisi mõjutusi: siinsete talupoegade pärisorjusest vabastamist 1816.–1819. aastal (mis paraku ei toonud kaasa talupoegade majandusliku olukorra paranemist), järkjärgulist arengut vabal ettevõtlusel ning kodanike isiklikul võrdsusel põhineva industriaalühiskonna suu-

naš, rahvustunde tõusu (Jürjo 1989: 846–847). Juba XVIII sajandi viimasel veerandil hakati mõistma, et talupoega pole võimalik ainult survevahenditega tööle sundida, ning otsima teid talupoegade eluolu ja haridustaseme parandamiseks. Levis pärisorjuse kriitika kitsale haritud ülemkihile kättesaadavas saksakeelses käsitluses (Johann Georg von Eisen, Heinrich Johann von Jannau, Garlieb Helwig Merkel, Johann Christoph Petri, Johann Philipp Gustav von Ewers jt), mis võrsus ühelt poolt kohalikest vastuoludest, teiselt poolt toetus Euroopa valgustuslikule mõttele (*Eesti kirjanduse...* 1965: 233–249), eelkõige saksa valgustusele. Valdavaks sai ratsionalistlik veendumus: on vaja jagada talupojale seisusekohaseid teadmisi, lähtudes rahva enda ideedevarust ja keelest. Arvati, et keele ja selle kaudu vaimu harimine võimaldab leevendada sotsiaalseid vastuolusid. Just seetõttu suunduski tähelepanu eesti keele arendamisele ja täiustamisele. Näiteks Friedrich Gustav Arvelius lootis eesti keele kultiveerimisest kasu eesti rahva harimisele ja nii eestlaste enda kui ka ülemkihtide moraalse ja materiaalse heaolu edendamisele (1792: 4). Johann Heinrich Rosenplänter on öelnud:

Toored meelelaadid on muidugi toored ka oma väljendustes ja üksnes väheste objektidega piiratud vaim saab endale kujundada ainult niisama piiratud keele. Seepärast tundub, et keele harimiseks ei peaks tegelema mitte niipalju keele endaga kui rahva harimisega, kes seda keelt räägib. Rahva harimise tulemuseks on igal juhul tema keele harimine — kas ei võiks siis ka vastupidi — sel teel vähemalt veidigi saavutada ja keele harimisele suunatud vaevaga harida ühtlasi ka rahvast? (1814: 53–54.)

Kolmas tegur, mis mõjutas keeleprobleemistiku aktuaalsust, oli keeleteaduse areng. Lingvistika, mis seni oli eksisteerinud kas filosoofia osana või kitsalt rakendusliku alana, hakkas XVIII sajandil teadusena iseiseisvuma. Eriti markantselt tähistas seda protsessi võrdlev-ajaloolise meetodi esilekerkimine XIX sajandi teisel kümnendil. Nimetatud suuna algeid võime jälgida

ka Eesti tollaegses kultuuriruumis (Laanekask 1988a). XIX sajandi alguseks olid keeleteaduse huviorbiiti jõudnud sellised teoreetilist laadi küsimused nagu inimkeele päritolu, keele ja mõtlemise, keele ja kultuuri, keele ja ajaloo seosed, keelte sugulus, üldine ja eriline igas keeles. Elavnenud oli antiiksete kultuurkeelte uurimine ja kirjandusmälestiste publitseerimine. Ratsionalistlike valgustusideede levides hakati erilist tähelepanu pöörama üksikute rahvuskeelte arendamisele ja täiustamisele. Eelkõige viimane probleemiring määras siinsetegi estofiilide keelehuvid. Eesti kirjakeele korraldamises ja eesti keele uurimises toimus XVIII sajandi lõpul-XIX sajandi alguses oluline muutus: senise ladina või saksa orientatsiooni vahetas välja soome(ugri) suunitlus, mille aimumusi esines juba August Wilhelm Hupelil (1780: 4-5) ja mis eriti ilmekalt avaldus ajakirjas *Beiträge*. Isegi eestikeelsesse kirjasõnasse jõudsid teated soome-ugri keeltesugulusest (Masing 1818: 13).

Neljanda asjaoluna lisas keeleküsimustega tegelemisele prestiiži saksa kirjakeele hiljutine, osalt veel jätkuvgi konsolideerumine. Samalaadsed protsessid, ehkki sügavalt spetsiifilised, olid käimas ka näiteks vene kultuuriareaalis ja Soomes. Keeleküsimustega tegeldi tollal korduvalt Vene riigi kõige kõrgemal tasemel, isevalitsejani välja (Lotman, Uspenskij 1975: 168-181). Siinsete estofiilidest keelekorraldajate vaatevälja ulatus teistegi Euroopa rahvaste ühiskirjakeelte kujunemisega seotut (Laanekask 1982: 130-133, 1983: 196, 1988b: 591). Saksa valgustuse olulisemateks eesmärkideks on peetud rahvusliku teadvuse tõstmist ja rahvuslikku liitumist (Tasa 1982: 365). Torkab silma, et vaidlustes eesti keele üle suhestati just saksa (aga ka laiemalt Euroopa) keelesituatsiooni siinsete oludega, kusjuures keele, eriti kirjakeele konsolideerumises nähti kultuuri, rahvuse ja isegi riigi arengu üht peamist hooba. On iseloomulik, et kõik

keelevaldlustes osalejad pidasid ühise eesti kirjakeeleni jõudmist paremaks kui senise kahe kirjakeele olemasolu. Vaieldi vaid ühise kirjakeele saavutamise võimaluste ja vahendite üle. Tegelikult ongi võitlus ühise ja ühtse kirjakeele eest rahvuse kujunemise tüüpilisi ilminguid, ainult et keelesituatsioonide erinevuse tõttu kõik rahvused ühise kirjakeeleni ei jõua (Duličenko 1981: 48–51; Kokla 1981).

Viiendaks majnigem romantismilainest kantud keele- ja rahvaluuleharrastusi, mis samuti lisasid populaarsust eesti keelega tegelemisele. Mõned varasemad valgustajad olid küll tunnistanud üksikute keelte ja rahvaluule väärtust mineviku tundmaõppimisel, ent olnud rõhutatud väikerahvaste iseseisva arenguvõime suhtes siiski skeptilised. Rahvaloomingut ja -keelt oli käsitatud üleolevalt, otsekui harimatuse ilminguid. Uus, "tundeline" generatsioon väärtustas rahvakeele ja -luule kui ammendamatu poeetilisuse ja tundevärskuse allika. Johann Gottfried von Herderi ja ta järeltulijate mõjul imetleti iga üksiku rahva keele ning kultuuri omapära kui iseväärtust. Üheskoos keele, mõtlemise ja inimkultuuri tiheda ajaloolise seose mõistmisega süvenes ka arusaam, et rahva kultuuritaset ei ole võimalik tõsta väljaspool tema keelt, mingi harituma rahva keele alusel. Just seetõttu rõhutasid siinsed edumeelsed keelekorraldajad vajadust lähendada eesti keele tundmaõppimisel ja arendamisel keelest endast, samuti iga rahva õigust kõnelda ja haridust saada oma emakeeles (Anvelt 1982; Laanekask 1982: 126).

Pöördugem nüüd tagasi keerulise eesti keelesituatsiooni juurde XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi alguses. Käesoleva aastatuhande esimesel poolel vanade hõimumurrete alusel tekkinud eesti keel kui tervik koosnes territoriaalmurrakuist, kusjuures teistest aredamalt eristusid põhja- ja lõunaeesti murderühm (Rätsep 1989: 1521). Keskustes ja nende ligemas ümbruses (kindlas-

ti Tallinnas ja Tartus, võimalik, et mujalgi) olid arvatavasti kujunenud murdeülesed suulised suhtluskeeled (siirdekeeled ehk koineed). Kaks eesti kirjakeelt olidki tekkinud tallinna ja tartu siirdekeele alusel (Kask 1970: 7) ja mitme võõrkeele, eriti mõnede saksa keele vormide mõjuväljas (Ariste 1981: 83–167). Kahe kirjakeele segunemist mis tahes viisil ei peetud üldjuhul soovitaavaks. Näiteks tolleaegse kirjakeele tähtsaim kodifikatsioon, A. W. Hupeli käsiraamat *Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen: nebst einem vollständigen Wörterbuch* (1780) erines küll oma eelkäijatest selle poolest, et ühtede kaante vahele oli koondatud kahe kirjakeele grammatika ja sõnavara, kuid kumbki grammatika oli esitatud eraldi ning leksikonis oli sõnade järel kas *r* (= *revalsch*) või *d* (= *dörptsch*). Süsteem jäi samaks ka uustrüki puhul (Hupel 1818). Kirjandust anti välja mõlemas keeles, mõnikord juba pealkirjas märkides, kellele teos on mõeldud (nt Georg Gottfried Marpurgi *Weikenne Opetusse nink luggemisse Ramat Tarto-ma-rahwa kooli laste tarbis* (Tartu, 1805), Peter Heinrich von Frey *Arropidamisse ehk Arrvamissee-Kunst: Katseks õppetud Eesti-Ma Rahwa heaks ja kassuks* (Tartu, 1806)). Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadus tõlgiti ühiskirjakeele pooltajate vastuseisust hoolimata nii tallinna kui tartu keelde (Anvelt 1979: 108–111). Hukkamõistu pälviseid eestikeelsed korraldused ja patendid, mis trükikulude kokuhoidmiseks olid tõlgitud mõlemast murdest kokkulauditud keelde (Laanekask 1984: 683). Näiteid kahe traditsiooni tugevuse kohta võiks tuua veelgi.

Küllap oli eesti keel ka sotsiaalselt kihistunud, näiteks eestlastest mõisateenijate ja antvärkide poolsaksa keel (Ariste 1981: 70–76), jõukamate, liikuvamate poolt omandatud siirdekeel (võimalik, et teise keelena murraku kõrval), üksikute tööalade (kangrud, ehitustöölised,

kalurid, hülgekütid) keeled jne. Eesti ühiskeelt selle tänapäevases tähenduses (üldrahvalikult kasutatav kirja-keelelähedane keelekuju) veel ilmselt ei eksisteerinud, kuigi nii mõnedki keelevaidlustes osalejad viitasid ja apelleerisid ühiskeelele. Mida pidada ühiskeelde kuuluvaks, mida mitte, seda otsustati sageli subjektiivselt, sõltuvalt otsustaja murdetaustast.

Suhtlemiskollektiiv oli mitmekeelne. Teine põhikeel Eestis oli saksa keel (eriti baltisaksa), kõrgseltskond rääkis ka prantsuse keelt, riigivalitsemise ja asjaajamise sfääris hakkas eluõigust saama vene keel, kõrgintelligentsi hulgas oli veel elav klassikaliste keelte oskus. Eesti keelt oskasid enamasti ka teiskeelsed, kui hästi-halvasti, on iseküsimus. Eesti keel tervikuna oli sotsiaalmurde seisundis: ühiskonnaredelil kõrgemale tõusnud eestlane püüdis harilikult üle minna saksa tavakeelele. Siiski ei olnud eestlaste saksastumine nii ulatuslik, et oleks saanud tõsiselt võtta ettepanekuid eestlasi sakslasteks muuta (Anvelt 1979: 151; 1982). Ka ühise kirjakeelena oluks mingi võõrkeel mõeldamatu (Kokla 1985: 314–315).

Eesti keele kasutusväli oli veel piiratud, kuigi juba vähem kui varasematel perioodidel: lisaks olmesfäärile käibis eesti keel ka suulises rahvaloomingus, kirikus, algkoolis, vaimulikus kirjasõnas, tarbetekstides (maarahvasse puutuvad seadused, määrused, kuulutused), didaktilises kirjasõnas, ilmaliku ilukirjanduse ja perioodika esmaüllitistes. Teaduse ja riigivalitsemise alal eesti keelt peaaegu ei kasutatud, väga väike oli tema osa ka ülikoolis, kohtutes, teatrilaval.

Eesti ala oli vaadeldaval ajal ühtse riikliku alluvusega, eestlased olid enamasti luteriusulised. Eesti keelekollektiivi suhteliselt kaua enam-vähem ühesugusena püsinud sotsiaal-majanduslik pale aga oli arenevates uutes majandussuhetes kiiresti muutumas. Talurahvas kihistus ja hakkas esinema senisest iseseisvama sotsiaalse jõu-

na, nagu tõendavad hernhuutlik organiseerumine, talurahvarahutused, vallakohtute ja talurahvakogukondade tegevus.

Eesti keelekollektiivi etnilist arengut silmas pidades saab eristada etnilisi ja etnosotsiaalseid ühendusi. *Etniliste keelekollektiividena* (ühine enesenimetus ja eneseteadvus, keel, rahvalooming, materiaalne kultuur) püsisid iidset hõimud (sh põhja- ja lõunaestli) ilmselt kauem kui etnosotsiaalsete kollektiividena. *Etnosotsiaalseid kollektiive* iseloomustab lisaks etnilisele kokkukuluvusele ka territoriaalne, majanduslik ja sotsiaalpoliitiline ühtsus (Bromlej 1981: 10–63). Uue enesenimetuse *eestlane* ja lingvonüümi *eesti keel* üldistumine, mis jõudis lõpule XIX sajandi 50.–60. aastatel, kajastab intensiivistunud etnosotsiaalset integratsiooni. Ehkki etnilised protsessid pole kunagi nii mobiilsed kui sotsiaalne areng, kaasnes infovahetuse intensiivistumisega ka iidsete etniliste hõimuerinevuste vähenemine.

Niisiis iseloomustab eesti keelesituatsiooni vaadeldaval perioodil suur dünaamilisus: paljudeks allkeelteks killustunud keeletervik hakkas eelkõige keelevälise tegurite mõjul integreeruma. Eesti keele kommunikatsiooniväli oli avardumas ja diferentseerumas. Eesti keelekollektiiv oli sotsiaalselt kihistumas, etnosotsiaalne areng aga viis teda senisest tihedama liitumise suunas.

Vaadeldagem lähemalt ka kahe kirjakeele omavahelisi suhteid. Olemasolevad lahknevused lähtusid eelkõige iidsetest murdeerinevustest häälikustruktuuris, grammatikas ja sõnavaras (vt Kask 1984: 5–9; Kokla 1985: 305–308). Võime kõhklemata väita, et ka tänapäeval ei mõista ühiskeelt kõnelev põhjaestlane kuigi hästi näiteks Võru murde kõnelejat, ehkki meie ühiskeeles on praeguseks mõndagi lõunaestilist. On koguni nenditud, et teistsuguste keelevälise tegurite korral võinuks Lõuna-Eestis kujuneda iseseisev keel (Kask 1984: 76),

sedavõrd sügavad on lõunaeesti murderühma erijooned. Kuid tallinna ja tartu kirjakeel erinesid kindlasti vähem kui Põhja- ja Lõuna-Eesti perifeersed murrakud. Kõigepealt olid ühesugused graafika (ladina tähestik) ja väheste eranditega ka ortograafia (vana kirjaviis). Küllalt suur oli sõnavara ühisosa. Kirjakeelte grammatilises struktuuris oli küll silmatorkavaid erinevusi (näiteks tartu keeles *n*-lõputa kindla kõneviisi oleviku ainsuse 1. pööre ja *b*-lõputa ainsuse 3. pööre, *mb*-keskvõrre, *n*-lõpuline seesütlev, *d*-tunnuseta mitmuse nimetav, *i*-mitmuse ja *i*-lihtmineviku domineerimine jm), ent arvata vasti oli neid vähem kui põhjaeesti ja lõunaeesti murderühma vahel kokkuvõttes. Juba XVI-XVIII sajandi tartukeelsetes tekstides leidis põhjaeesti jooni (Mägiste 1970: 63–89; Alttoa, Valmet 1973: 16–21), XIX sajandi tartu keele territoriaalse variantsuse küsimust tuleb veel uurida. Küll on aga üsna põhjalikult jälgitud põhjaeestilise kirjakeele territoriaalseid erijooni (vt Saareste 1939: 174–226; Kask 1962), mistõttu teame, et lõunaeesti sugemeid leidis tallinna keeles suhteliselt vähe. Näiteks idamurde alalt pärit Otto Wilhelm Masingu keeles, kes veendunult pooldas tallinna keele ühiskirjakeeleks saamist, leidub lõunaeestilisi uudissõnu, kuid nende hulk on võrreldes teiste murdesõnadega väga väike (Kingsiepp 1981: 72–74). Mõningaid lõunaeesti jooni leidis tallinna keeles kirjutava Kristjan Jaak Petersoni töodes, kelle isa teatavasti oli pärit Viljandimaalt (Kask 1984: 114). Üldiselt aga püüti XIX sajandi esikümnendite praktikas veel kaht kirjakeelt lahus hoida, segunemist peeti normivastaseks. Näiteks kui Liivimaa 1819. a talurahvaseaduse tõlkimise käigus tallinna- ja tartukeelseid tõlkeid võrreldi ja ühtlustati, osutasid tartu keelde tõlkijad Gustav Adolf Oldekop ja Ludwig Wilhelm Moritz visa vastupanu tallinna keelde tõlkijale O. W. Masingu-

le, kes soovis tartu keele eripära võimalikult vähendada (Anvelt 1979: 108–111).

Kahe kirjakeele püsimumist soodustas veel see, et Eesti kuulus kolme vaimuliku valitsuse — Eestimaa, Liivimaa ja Saaremaa ülemkonsistooriumi alla. See fakt on oluline, sest tol perioodil oli veel valdav religioosne kirjasõna ja ilmalikegi teoste autorid olid enamasti pastorid. Ka rüütelkondi oli kolm. Kubermange oli kaks: Eesti- ja Liivimaa, kusjuures koos Kuramaaga alluti ühisele Balti kindralkubernerile Riias. Eesti ja Saaremaa ülemkonsistooriumi alal kasutati tallinna keelt, Liivimaal aga Eesti alal tallinna ja tartu, Läti alal läti keelt. Just Liivimaal läksidki keelevastuolud eriti teravaks. Tartu keele levikupiirkond oli võrreldes tallinna keele omaga tunduvalt väiksem: 124 tolleaegsest eesti kihelkonnast kasutas tartukeelset kirjasõna põhiliselt vaid 17 Kagu-Eestis asuvat (Hupel 1818: [12]), lisaks sellele arvatavasti osalt mõned Tartu- ja Viljandimaa kihelkonnad. Täpsem ülevaade eestikeelse kirjanduse leviku sellest aspektist puudub. Küll aga on tähelepanuväärne, et tartu kirjakeele kasutusala piirid ei langenud kokku lõunaeesti murderühma piiridega.

Tartu keel oli XIX sajandi alguseks tallinna keele suhtes siiski juba ebavõrdses seisus: tema kasutajaskond oli algusest peale olnud tunduvalt väiksem. Piibli teriktõlge oli ainult tallinna keeles (tartu keeles vaid Vastne Testament), tartukeelsele alale määratud kalendrid ilmusid sageli kas tervenisti või osaliselt tallinna keeles (Steingrüber 1818: 129), osa Lõuna-Eestit (Põhja-Tartumaa, Viljandimaa) kasutas tallinnakeelseid usu- raamatuid. Rohkenevas ilmalikus kirjasõnas oli valdavaks saanud tallinna keel, näiteks Friedrich Wilhelm von Willmanni, F. G. Arveliuse, Johann Wilhelm Ludwig von Luce, Otto Reinhold von Holtzi, Reinhold Johann Winkleri rahvaraamatud, *Lühhiike õppetud, Marahwa*

Näddala-Leht, kaks tallinnakeelset (Gresseli ja Minuthi) kalendriseeriat.

Kirjakeele kasutajaskonna juurdekasv tartukeelsel alal teravdas kahe kirjakeele vastuolusid. Seejuures olid kirjasõna levikutingimused paremad Liivimaal, Eesti ala haritumas ja jõukamas osas (Peégel' 1973: 31). Eesti kirjakeele kasutajaskond oli vaadeldaval perioodil laienemas, eriti Liivimaal. Et siin asutati talurahvakoolid paarkümmend aastat varem kui Eestimaa kubermangus, oli ka kirjaoskajate osatähtsus juba XVIII sajandi lõpul vastavalt suurem: Liivimaal Eesti mandriosas keskmiselt 55%, Saaremaal 62,3% (nekrutiealistest noormees-test), Eestimaal 40%. Kui seoses sajandivahetuse halvenevate koolioludega Napoleoni Venemaa-vastaste sõdade ajal talurahva kirjaoskuse levik Eestimaa kubermangus pidurdus — XIX sajandi teisel kümnendil 34,7% kirjaoskusealistest (Aarma 1990: 222–223) —, siis Liivimaal koolivõrk säilis. Ka avaldasid siin suuremat mõju 1802. aastal taasavatud Tartu ülikoolist lähtuvad valgustusideed ning mitmed mõjukad isikud, kes Liivimaa talurahvakoolile tähelepanu pöörasid või õpikuid kirjutasiid. Liivimaa koolidele andis Eestimaa omadega võrreldes eelisolukorra 1819. aasta talurahvaseaduski, kus koolikorraldus oli täpsemalt piiritletud (Andresen 1985: 107–110). Seetõttu jäi ka kirjaoskuse tase Liivimaal kõrgemaks: siinsetest nekrutitest oskas aastail 1810–1819 lugeda keskmiselt pool. Edasi hakkas lugeda oskajate arv ka Eestimaal suurenema: 1820. aastail oli neid keskmiselt 43,8%, 1830. aastail 55,4% (Aarma 1990: 223–224). 1820.–1830. aastate Liivimaa kohta täpsed andmed puuduvad, ent tõenäoliselt lisandus siin kirjaoskajaid suhteliselt rohkem. (Näiteks 1860. aastatel oli kirjutada oskajaid Liivimaal keskmiselt 51,5%, Eestimaal 36,9% (Aarma 1990: 228).)

Mitmekeisiseks ja seega kaalukamaks oli muutumas

eestlaste seisund ühiskonnas, kirjakeele kasutusalaad täitused ja täienesid. See protsess kulges paralleelselt mõlemas kirjakeeles. XIX sajandi alguses ilmus juba 4–5 raamatut või brošüüri aastas, ligikaudu kolm korda rohkem kui XVIII sajandi keskpaigas. Nimetuste ja lehekülgede arvu poolest domineeris endiselt vaimulik kirjandus, ilmalik kirjasõna muutus mitmekesisemaks: seniste kalendrite ja aabitsate kõrvale ilmus tarbekirjandust tervishoiu, aiapidamise, loomaravitsemise, kartulikasvatuse, viinaajamise, kokakunsti jm aladelt (*Eesti kirjanduse...* 1965: 253). Avaldati esimesed mahukamad rahvakooli õpperaamatud ja populaarteaduslikud teosed.

Enamik valdavalt tallinnakeelsest ilukirjandusest trükiti Liivimaal ning neid levis seal rohkem. Eraldi tuleb esile tõsta suurte seadusetõlgete ja seaduste rakendamisega seotud materjalide ilmumist, samuti perioodikaväljaandeid: tallinnakeelne tervishoiualane *Lühhike õppetus*, mitmekesise sisuga tartukeelne *Tarto Maa-rahwa Näddali Leht*, eriti aga 1821.–1823. ja 1825. a välja antud tallinnakeelne *Maarahwa Näddala-Leht*, mida Tartu lähedal Äksis toimetas põhjaceestilise ühiskirjakeele pooldaja O. W. Masing. Paljusid elualasid hõlmav ja ametlikest teadaannetest ilukirjanduslike paladeni ulatuv ajaleht hea keeleoskaja ja reformaatori sulest oli üks olulisemaid tegureid tallinna keele positsioonide tugevnemisel Liivimaal. 1824. a hakkas Tartus ilmuma teinegi eesti perioodiline väljaanne, ametlikke ja erakuulutusi sisaldav kuuleht, mille esimesed numbrid olid tartukeelses (*Kulutamise Leht*), seejärel aga läks toimetamine üle O. W. Masingu kätte ja leht muutus tallinnakeelseks (*Tallorahwa Kulutaja*). On väidetud, et just perioodika liidab seni hajutatult kujunenud kirjakeelt, ka võimaldab perioodika katsetada ja arendada erinevaid stiile: ilukirjanduslikku, publitsistlikku, ametlikku jne. On tavaline, et vanade traditsioonidega kirjakeeltes jääb

esimese trükise ja esimese perioodilise väljaande vahele pikk ajavahemik (Duličenko 1981: 248–249).

Muidugi uuendas kirjakeele piiride laienemine ka kirjakeele normi: mõlemasse kirjakeelde lisandus murrakute ja siirdekeelte sõnavara ning ka morfoloogia, süntaksi ja sõnastusstiili rahvapäraseid jooni. Samal ajal tuli juurde rahvusvahelist sõnavara. Puristlikke tendentse küll oli, ent need polnud nii tugevad kui näiteks soome kirjakeele ajalöös (Laanekask 1983: 194). Eesti kirjakeelte norm oli variandirohke, kusjuures variantide funktsionaalstilistiline erinevus ei olnud veel kujunenud. Variandirohkust soodustas ka see, et normingud ei olnud veel üldkohustuslikud. Teatud kõrvalekaldeid neist käsitati kui täiesti loomulikke ja isegi soovitatavat nähtust. Innovatsioonidele eriti avatud oli leksikaalne norm, ortograafilised või morfoloogilised uuendid juurdusid kirjakeeles vaevalisemalt. Ka kirjakeeled ise ei olnud veel tänapäevaselt prestiižikad. Suulises vormis kasutati kirjakeelt ametlikumatelgi puhkudel harva. Nii kurdab O. W. Masing pastorite keele üle:

Inimesed jutlustavad kõige ebasündsamas keeles ja kõige labasemal viisil, nii nagu seisaks seal mõni rumal riikas vanamoor ja esitaks oma koduzargooni. (O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 28. III 1820. — Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond (= KM KO), f 192, m 317, l 153.)

Lisaks kõigele suutis Hupeli käsiraamat (1780, 1818) kodifitseerida vaid osa kirjakeele normist, seetõttu käibisid normingutena ka autoriteetsed tekstid (Piibel, kaasaegsete poolt "headeks eestlasteks" tunnistatud kirjameeste tööd), mis omakorda suurendas kirjakeelte variantsust.

On kõigiti ootuspärane, et sellistes tingimustes hakati püüdlema eesti kirjakeelte ühendamise ja ühtlustamise poole. Kirjakeelte ajalöös on märgatud, et kirjakeele normeerimisel on teadliku valiku protsessid ja ühiskonna sellesuunalised jõupingutused eriti märkimisväärsed siis, kui kirjakeele norm sisaldab eri murrete või eri kir-

jakeelevariantide elemente, samuti siis, kui on käibel mitu kodifitseeritud kirjakeelevarianti ning kui kirjaliku ja suulise keele normid märgatavalt erinevad (*Obsčee jazyk-znanie...* 1970: 575). Kõik need seigad eksisteerisid vaadeldava perioodi eesti keelesituatsioonis. Seetõttu oli eesti ühiskirjakeele poole püüdlemine intensiivne ja mitmetahuline protsess, kus tulevasele ühisele kirjakeelele aluseks saava uususe otsingud liitusid tihedalt kirjakeele normingute täiendamise ja kirjakeele prestiiži tõstmise katsetega.

Kahe eesti kirjakeele ("peamurde") lähedusest räägib juba A. W. Hupel, öeldes *Ehstnische Sprachlehre* eessõnas:

Käesolevas raamatus ühendan mõlemad dialektid, sest neil on mitmed reeglid ja suur hulk sõnu ühised. Nii rajan teed, et mõlemaid rikastada, tulevikus üldisematele reeglitele üles ehitada ja võib-olla siis kord kriitilisemalt käsitleda. (1780: [2].)

Ühiskirjakeele üle peetava avaliku poleemika alguseks võib pidada 1811. aastat. Siis tegi Liivimaa ülemkonsistoorium tartu keelt kasutavate pastorite seas ringküsitle, et selgitada nende arvamust ühise kirjakeele võimalikkuse kohta (Siimo 1983: 370–372; Laanekask 1984). Ajend oli puhtmajanduslik: raamatute avaldamine kahes keeles nõudis ka topelt trükikulusid ja vaeva, ent tähendas samas väiksemat raamatuturgu. Kirjalikule missiivile vastanud üheksast pastori viis (Bernhard Gottlieb Hehn, Alexander Magnus Karl Lenz, Friedrich Gottlieb Moritz, Johann Sebastian Nelkerdt ja Wilhelm Friedrich Steingrüber) asusid ühise kirjakeele kehtestamise võimalikkuse suhtes eitavale positsioonile, tuues põhjuseks rahva poolehoiu seni- sele kodusele kirjakeelele, vähese lugemisinnu, pastori- te enda keeleõppimiskasused, administratiivse killustatuse ja vastuolud Eestimaa vaimulikkonnaga. Omapäraselt äärmusliku seisukoha, mida hiljem keegi ei toetanud, esitas seejuures Urvaste pastor, hilisem Võru

praostkonna praost Friedrich Gottlieb Moritz, kes koos oma venna, Tartu pastori ja ülikooli eesti keele lektori L. W. Moritziga oli tartu keele veendunumaid pool-dajaid. Tema arvates peaks kogu Liivimaa kuberman-gu Eesti osas üle mindama tartu keelele, kohustades ka Pärnu-, Viljandi- ja Põhja-Tartumaa kihelkondi kasuta-ma ja mõistma tartukeelset vaimulikku kirjandust (Laanekask 1984: 680–682). Neli meest pidasid võimalikuks ühise kirjakeele saavutamist, neist kolm (Eduard Phi-lipp Körber, Johann Christian Daniel Spörer, Heinrich Wilhelm Bornwasser) arvasid, et selleks peaks olema tallinna keel, neljas, Põlva pastor G. A. Oldekop, esi-tas kunstliku kompromisskeele projekti, esimese selles reas, mida jätkasid hiljem L. W. Moritz, W. F. Stein-grüber, H. G. von Jannau, Johann Friedric Heller, Jo-hann Samuel Friedrich von Boubrig jt (Laanekask 1984: 682–684). Ringküsitluse järel tulid pastorid lisaks kok-kü konvendile ja diskuteerisid veel kord eesti kirjakeele üle. Otsustati, et ühine kirjakeel Liivimaal on küll väga soovitav, kuid praegu veel võimatu. Arvati, et vaevalt võiks ühiseks kirjakeeleks saada mingi muu kui tallinna keel. Seetõttu otsustati, et tallinna keelt tuleb hakata tartueestlastele tutvustama. Soovitati tulevikus täielik Piibel trükkida vaid tallinna keeles (nagu seni), ka otsus-tati, et tartukeelset Vastset Testamenti enam ei üllitata. Tartumurdelisele katekismusele soovitati lisada tallin-nakeelsed seletused, kasutada jutlustes tallinnakeelseid piiblitcitaate (lisades neile tartukeelse tõlke), trükkida kõik õpikud tallinna keeles (Laanekask 1984: 685).

Ellu viidi neist soovitustest vaid väike osa. Vastest Testamendist ilmus mitu uustrükki (Annus 1990: 30–31), tartukeelset Vana Testamenti aga tõepoolest ei il-munudki. Trükiti ka tartukeelseid õpikuid (nt F. G. Mo-ritzi *ABD nink weikenne luggemisse ramat Tarto ma rahwa tullus* (Dorpat, 1814) ja E. Ph. Körberi *Palwusse*

Ramat: Wönno kihhelkonna Pä kooli Laste Tullus wälja antu Wönno kerko Oppetaja Läbbi (Dorpat, 1827)). Küll aga ilmus 1816. aastal tartukeelne *Katekismus kristlikust oppusest Liivlandi sure Piiskoppi kohto polest wälja antu* (Riga—Mitau), mille ilmutamiskavatsusest 1811. a poleemika alguse oli saanud, sel viisil, et Vanast Testamendist pärit piiblitsitaadid olid tallinnakeelsed. Samal aastal trükitud kirikukäsiraamatu lauluköide sisaldab liiksaks 581-le tartukeelsele laulule ka kolm tallinnakeelset (*Wastne...* 1816: 440–442), mille puhul sissejuhatuses seletatakse:

Ent pälepantu om weel kolm laulu Tallina kelen, selle et meije rahwas sedda keelt ka peap harrinema, kui nemma tahtwa pühha kirja luggeda. [...] Ka muid ramatid om Tallina pool, mes hä olles meije rahwal kätte anda, kui nemma ennege sedda keelt moistas, kumb omaette ka makeel om. Et nüüd meije rahwas sedda harrines, nink ni kui nemma kik üts ma-rahwas omma, ni ka ütte keelt peas: sis ei trükkitä ennamb sugguke muido Tartoma koggodus-te ramatid, kui olgo monni leht ka Tallina kele sönnuga mannu pantu. (*Wastne...* 1816: VI.)

Niisiis ebaõnnestus 1811. aastal Liivimaa ülemkonsistoriumi katse kaht kirjakeelt administratiivselt ühendada. Hilisemas poleemikas, eelkõige *Beiträge* lehekülgedel nihkus esiplaanile kirjakeelte struktuuri ja arengutaseme võrdlemine (Laanekask 1983). Väidete tõestamiseks hakati abi otsima keeleajaloost ja sugulaskeeltest. Markantne näide on H. G. Jannau projekt luua eesti ühiskeel liivi ja soome keele alusel (Jannau 1828). Kui varasemas poleemikas oli põhiajend olnud majanduslik, siis hiljem arutleti eesti kirjakeelte ühendamist sooviga tõsta kultuuritaset rahval, kes 1816. ja 1819. aasta talurahvaseadusega oli saanud formaalsed kodanikuõigused. Vaidlusi ulatus mõjutama ka eestlaste enda kirjamehetegevus.

Teatavasti asus J. H. Rosenpläter oma ajakirjas *Beiträge* toetama mõtet, et tartu keel kui — tema väidete kohaselt — väiksemä levikuga, madalama kultuu-

ritasemega, halvakõnalisem ning arenematum keel peab kirjakeelena taanduma, et seeläbi koos teiste murretega muutuda üheks ühiskeelt (tallinna keelt) rikastavaks allikaks (Rosenplänter 1814). Täienduste avaldamine Hupeli sõnaraamatule, et laiendada eesti kirjakeele murdealust ka normingu tasemel, kujunes *Beiträge's* püsivamaks tööloiguks (Laanekask 1983: 195). Rosenplänterile sekundeeris näiteks J. W. L. Luce, kes *Beiträge's* ja mujal kutsus üles kasutama raamatukeeles saarte murde sõnavara, morfoloogia ja tuletusõpetuse jooni (Koit 1963; Laanekask 1983: 194). Ka August Heinrich Schmidt soovitas tallinnaeesti raamatutesse võtta saarte murde sõnu (Rosenplänter 1814: 66-68). Arnold Friedrich Johann Knüpffer õhutas koguma ja pruukima rannikumurde leksikat (1816: 95). Nii A. F. J. Knüpffer kui ka H. G. Jannau toetasid *Beiträge's* tallinnapärase ühiskirjakeele mõtet. Knüpffer mõõnis küll tartu dialekti tähtsust keeleajaloo uurimisel, kuid kirjakeelena on tema arvates siiski sobivam tallinna keel kui elujõulisem ja reeglipärasem (Laanekask 1983: 197-201). Ka K. J. Peterson nimetas tartu dialekti "tumedamaks" ja vähem arenenuks (1821: 91).

Eesti ühiskeele taotlemisel avas Rosenplänter mitu uut aspekti. Ta püüdis tõestada, et varasem tartu kirjakeel erines tallinna keelest vähem kui kaasajal, järelikult on just uuemaage sed tartu kirjamehed ühiskeele unarule jätnud ja peavad silmas oma kitsa ala keeletarvitust (Laanekask 1983: 197). Mitmes kirjutises väitis Rosenplänter, et murdeerinevused ei ole suured ega saa seepärast takistada tallinnapärase ühiskirjakeele kasutuselevõttu (Rosenplänter 1821, 1822, 1832; Laanekask 1983: 199, 201). Rosenplänter tõi argumente ka eestlaste kirjamehetegevusest. Ta publitseeris Võru pastori H. W. Bornwasseri kirja näidetega tallinna keele kasutamisest Kagu-Eesti talupoegade poolt (Rosenplän-

ter 1822: 139–145), ütles, et iga haritud eestlane kasutab kirjas nimelt tallinna keelt “sisemisest püüdlusest õilsama ja parema järele, mis just sellisena on ka üldisem” (Rosenplänter 1823 [!1824]: III–VI) ja trükkis sel puhul *Beiträge*’s ära lõunaeestlaste Kübara Jaani, Mäleto Jaani ning Kõrendo Kaarli tallinnakeelsed kirjad (Laanekask 1983: 200). Eesti keele autoriteedi tõstmist ja kasutusala laiendamist taotles Rosenplänteri ettepanek õpetada eesti keelt ka gümnaasiumis (Rosenplänter 1825: 28–31). Otsides ehteestilist, avaldas Rosenplänter rahvaluulenäiteid ja eesti kirjameeste töid (Laanekask 1983: 198–199). Suhteliselt tolerantne väljaandja ei sulgenud oma ajakirja ka tartu keele sõpradele. Ent see tolerantsus ulatus vaid teatava piirini. Näiteks tartu keele ühe sõnakama ja tõsikindlama kaitsja W. F. Steingrüberi kriitilisi sõnavõtte ta alati ei avaldanud (Laanekask 1988b: 587–590). Veelgi sallimatam oli tartu keele vastu O. W. Masing, tolleaegne andekaim ja tegusaim eesti kirjamees. Saanud 1819. aastal Tartumaa praostiks, sõdis ta tartu keele vastu nii trükisõnas, erakirjavahetuses kui ka ametlikke teid kasutades (Kask 1962: 30–36; Anvelt 1979: 19; Laanekask 1983: 200; Aaver, Laanekask 1987: 422, 424). Just Masing oli see, kes nurjas tartukeelse Vastse Testamendi 1821. aasta redigeeritud väljaande, mille tõttu kuni 1850. aastani ilmus arhailine, redigeerimata tekst (Laanekask 1989). Ta püüdis takistada ka 1819. aasta talurahvaseaduse tartukeelset tõlget (Anvelt 1979: 108–111) ning just tema mõjul muutus 1824. aastal ilmuma hakanud tartukeelne *Kulutamise leht* mõne numbriga järel tallinnakeelseks *Tallorahwa kulutajaks* (Anvelt 1979: 113). Ka oma tallinnakeelse loomingu aitas Masing kindlustada selle keele positsioone Liivimaal. Seda, et tartu keel kõigele vaatamata vapralt vastu pani, näitab kasvõi see, et oma sõnaraamatusse

kavatses Masing 1830. aastail siiski eraldi osana võtta ka tartueesti keele (Laanekask 1986: 117).

Nagu öeldud, ilmus *Beiträge*'s mõndagi ka tartu keele kohta ja kaitseks. Pärast ajakirjas avaldatud programmartiklit tallinna keele üldiseks saamise kohta (Rosenplänter 1814) kujunes tartu keelt pooldavate esto-filide seas arvamus, et edaspidi tuleks siiski kasutusele võtta mingi keelesulam. Trükisõnas sõnastas kompromisskeele mõtte esimesena L. W. Moritz (1815). Ta arvas, et kirjakeelte liitmine ei tohiks mingil juhul olla vägivaldne, vaid peaks toimuma sõbraliku järkjärgulise lähenemisena, et ühendada mõlema dialekti head omadused. Lähenemise konkreetsest viisist Moritz kuigi palju ei rääkinud. Siiski pidas ta vajalikuks kasutada raamatukeeles kõigi murrete sõnavara, teha tallinnakeelne kirjandus kättesaadavaks ka tartu keele alal ning võtta loodavad uued sõnad kasutusele mõlemas kirjakeeles (Laanekask 1983: 196–197). Hoopis põhjalikuma rassistliku projekti kompromisskeeleni jõudmiseks esitas W. F. Steingrüber (1817). Kasutades samalaadset argumentatsiooni nagu Rosenplänter (1814), tõestas ta vastupidist: tartu keel on pehmem, õrnem, kergem ja voolavam kui tallinna keel, ka leidub siin omasõnu, mis tallinna keeles puuduvad. Ta vaagis üksikasjaliselt, mis sugused vormid ja sõnad peaks sakslastest moodustatud komitee kummastki kirjakeelest tulevasse ühiskeelde võtma, nägi ette normiraamatukest ja tsensoreid, kes keelenormide täitmise järele valvaksid. Asjaolu, et Rosenplänter arvustas sapiselt juba *Beiträge*'s sama vihiku eessõnas Steingrüberi ettepanekute viimast, normiraamatusse ja tsensoritesse puutuvat osa (Rosenplänter 1817), pahandas väga tartu keeleala pastoreid. Nõuti avalikku vabandamist, kaevati Liivimaa kindralsuperintendendile ja mõneks ajaks koguni loobuti *Beiträge* tellimisest (Anvelt 1979: 190–193; Laanekask 1983: 197–

198, 1988b: 587). Steingrüber ise aga ei pahananud, vaid jätkas kirjavahetust Rosenplänteriga ja *Beiträge*-kaastööd. Tema kirjad Rosenplänterile sisaldasid kriitilisi märkusi *Beiträge* vastilmunud vihikute kohta, sealhulgas vastuväiteid tartu keele kasuks. Rosenplänterile, kes muidu tavatses sedalaadi kirju avaldada, olid need seisukohad ilmselt vastuvõtmatud: Steingrüberi opositsioonilisi sõnumikke ta ei publitseerinud. Meie jaoks on Steingrüberi tähelepanekud selle kohta, kuidas näiteks Rannu talupojad eelistavad tartu keelt ja on hädas tallinna keele lugemisega, täiesti usaldatavad (Laanekask 1988b: 587–589). Argumente tartu keele kasuks leidis Steingrüber ka keeleajaloost, väites, et tartu keeles on säilinud selliseid genuiniseid jooni, mida tallinna keeles enam pole. Kuigi tema arvamus Heinrich Stahlist kui rahvakeelelähedasest kirjamehest (spetsiaalselt eesti kirjakeele ajaloole pühendatud raamatus (vt Steingrüber 1827)) on tublisti liialdatud, väärrib ometi tunnustust, et Steingrüber võrdles põhjalikult tartu ja tallinna keelt, osutades seejuures nii mõnelegi tartu keele väärtuslikule joonele (Laanekask 1988b: 590–592).

Tartu keele paremusi tõi *Beiträge*'s esile ka J. F. Heller. Temagi pooldas kahe kirjakeele lähendamist ühiskeeleks (Heller 1822a, 1822b). Üheks liitumisvõimaluseks pidas ta ühesuguste ortograafiauenduste kasutuselevõttu tallinna ja tartu keeles. Ta soovitas tulevasse ühiskirjakeelde tartukeelseid sõnakujusid, näiteks arvas ta, et ebaviisaka *kus* ja *kust* asemel tuleks kasutusele võtta tartu *kos*, *kost*. Tallinnakeelset *ks*-ühendit peab ta eesti "kergele, voolavale, ruttavale, pehmele, leebele hääldusele" võõraks ja teeb ettepaneku sellest loobuda. Tartu *paraego* olevat parem kui tallinna *praego*, sest sõnaalgulist konsonentühendit eesti keel ei soosi (Laanekask 1983: 200). Oma suure sõnaraamatu käsikirjas, mis on koostatud Hupeli sõnaraamatule rahvasuust ja

trükistest täiendusi kogudes, on ta loobunud tartu ja tallinna leksika eraldamisest, astudes nii ühiskirjakeelele sammukese lähemale kui Hupeli leksikon. Ka vokaalharmoonia kajastamata jätmine sõnaraamatu tartu- ja võrumurdelistes kirjapanekutes on tõenäoliselt seotud püüdega tallinna ja tartu keelt lähendada (Kask, Laanekask 1987: 471–472, 479).

Ühise kirjakeele taotlemisel oli oma osa ka 1803. aastast Tartu ülikoolis tegutseval eesti keele lektoraadil. Esimesed eesti keele lektorid Friedric David Lenz, Georg Philipp August Roth ja L. W. Moritz õpetasid eraldi tallinna ja tartu kirjakeelt Hupeli grammatika põhjal (Rätsep 1979: 28–29) ning olid seejuures paremini kodus tartu keeles. Nende ametijärglane J. S. F. Boubrig (lektoriks 1826–1837) pooldas ühiskirjakeelt ja propageeris seda ka loengutes. Nii on 1826. aastal üheks loengusarja aineks sõnastatud: ühise kirjakeele eest. Ametisse astumisel esitas Boubrig 1825. a lõpul ülikooli nõukogule kirjaliku töö "Ueber die Dialecte der ehstnischen Sprache und ihre mögliche Vereinigung zu einer allgemeinen Schriftsprache" (Eesti Ajalooarhiiv, f 402, n 3, s 191, l 10jj). Selles arvas ta, et ühiskirjakeeleks peaks saama tallinna keel, kuid tartu keele järsk ärakeelamine oleks barbaarsus, üleminek toimugu järk-järgult. Liitumise hõlbustamiseks kasutatagu kõrvuti mõlema peamurde sõnavara. Eesti keelt võiks tema arvates rikastada ka soome keele sugemetega. Ta taunib neid, kes usuvad, et saksa keel võiks kord eesti keelt asendada (Ariste 1979).

Niisiis tõestasid tartueesti kirjamehed tartueestlaste poolehoidu traditsioonilisele, omaseks saanud keelele ning kummutasid väited, nagu oleks tartu keel tallinna keelest reeglipäratum, arenematum, halvakõnalisem või labasem. Eitamata küll ühiskirjakeele vajadust, osutasid nad ka tallinna keele puudustele ning saavutasid, et tartu keelt ei tõrjutud trükistest, koolist ja kantslist jär-

sult välja. Selline äkiline samm oleks olnud ennatlik ning kutsunud esile kagueestlaste rahulolematuse. Ühise kirjakeele saavutamise mõte muutus eestlastele endale lähedaseks küllap alles rahvusliku liikumise kõrgeriioodil. Näiteks on J. Hurt 1865. aastal öelnud järgmised tartukeelsed sõnad:

Egal rahval om ennegi üts kirjä keel, mis neid ütes rahvas ühendäp, ja koost lagnemise eest hoiap. Nii olgu see ka meil. Egale murdele omme raamatit muretseda om ka võimata. Meil olgu ja jäägu Tallinna murre, et ta muist murdist mitmit moodo tävvelisemb om, kirjä keeles ja püülist opitagu tedä egan majan jo varra tundma. (Hurt 1870: 47.)

Sellise suhtumiseni oli *Beiträge* ilmumise lõppedes veel pikk maa. Tartu keele pooldajad ei eitanud ühiskirjakeele vajadust, nende opositsioon oli põhiliselt suunatud tartu keele halvustamise ja tallinna keele mõõdutundeta ülistamise ning kiire vägivaldse üldistamise vastu.

*

Eesti keelekorralduslikud seisukohad 1830. aastate alguses võib kokku võtta järgmiselt:

- 1) ühiskirjakeel on vajalik;
- 2) senine tartu keel ei suuda igavesti eksisteerida oma territoriaalse kitsuse ja nii mõnegi puudujäägi tõttu morfoloogias ja leksikas;
- 3) et ka tallinna keel pole puudusteta, võetagu ühiskirjakeeleks kompromisskeel, mis sulataks kokku mõlema keele head omadused ja jätaks halvad kõrvale;
- 4) et sellise keele juurutamine on väga aeganõudev, püsigu esialgu *status quo*.

Just sellistel positsioonidel oli 1838. a loodud Õpetatud Eesti Selts, kes esialgu suhtus *Beiträge* tallinna-meelsesesse hoiakusse üsna kriitiliselt. Kui Rosenplänter 1840. aastal kavatses uuesti *Beiträge*'t välja andma ha-

kata ja pöördus ÕESI poole palvega leida liikmete hulgast ettetellijaid, siis vastas talle seltsi tollaegne tege-lane August Friedrich von Hueck: ÕES tellib vaid ühe eksemplari, sest ÕESI huvid oleval *Beiträge*'ga küll ühe-sugused, ent mitte kriitilist laadi, vaid positiivsed, kogu-mist, ühendamist, korraldamist taotleval. Kuigi näiteks Faehlmann, Jürgenson ja Kreutzwald on pärit Eestimaa kubermangust, oleval selts siiski arvamusel, et tartu dia-lektiga ei tasu võidelda ja teda karta, vaid et see on na-gunii kaduv murre, mida siiski saab kasutada ühiskeele täiendamisel (A. F. Hueck J. H. Rosenplänterile 30. V 1840. — KM KO, f 192, m A.135, l 132–133).

Kirjandus

- A a r m a, Liivi 1990. *Kirjaoskus Eestis 18. sajandi lõpust 1880. aas-tateni (nekrutinimekirjade andmeil)*. Tallinn: Eesti Teaduste Aka-deemia Ajaloo Instituut
- A a v e r, Eva, Heli L a a n e k a s k 1987. O. W. Masingu kirju J. H. Rosenplänterile. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 420–425; nr 8, lk 490–497
- A l t t o a, Villem, Aino V a l m e t 1973. *17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule*. Tallinn: Eesti Raamat
- A n d r e s e n, Lembit 1985. *Eesti kooli vanem ajalugu*. Tallinn: Valgus
- A n n u s, Endel 1990. Eestikeelse Piibli väljaandmisest ja levitamisest. — *Eesti Rahvusraamatukogu toimetised* I. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 12–40
- A n v e l t, Leo 1979. *O. W. Masing ja kaasaegsed: Lisandusi nende tundmiseks*. Tallinn: Eesti Raamat
- A n v e l t, Leo 1982. J. H. Rosenplänter eestlaste saksastamise vastu. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 369–370
- A r i s t e, Paul 1979. Johann Samuel Boubrig. — *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* VII. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 42–51
- A r i s t e, Paul 1981. *Keelekontaktid: Eesti keele kontakte teiste keelte-ga*. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 14.) Tallinn: Valgus
- A r v e l i u s, Friedrich Gustav 1792. *Über die Kultur der estnischen Sprache: Eine Einladungs-Schrift zur Feier des hohen Namens-Festes Ihro Kaiserlichen Majestät Catharina Alexiewna Selbsther-scherinn von ganz Rußland*. Reval

- Bromlej, Jurij 1981. *Sovremennye problemy étnografii (očerki teorii i istorii)*. Moskva: Nauka
- Duličenko, Aleksandr 1981. *Slavjanskije literaturnye mikrojazyki: Voprosy formirovanija i razvitija*. Tallin: Valgus
- Eesti kirjanduse ajalugu I: Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. 1965. Tallinn: Eesti Raamat
- Heller, Johann Friedrich 1822a. Anmerkungen zum XIII. Heft dieser Beiträge. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* 15, S. 74–124
- Heller, Johann Friedrich 1822b. Parallel-Anmerkungen zu den ehstn. Predigt-Dispositionen im XIII. Heft. S. 135–168. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* 15, S. 130–149
- Hupel, August Wilhelm 1780. *Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch*. Riga—Leipzig
- Hupel, August Wilhelm 1818. *Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen; nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche*. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau
- Hurt, Jakob 1870. Piiblipühä kõne, mis Kalendritegijä 25. Mail ajast-ajal 1865 Rõngo kerikon pidi. — *Tarto Kalender 1871. ajastaja pääle*. Tarto, lk 36–48
- Janna, Heinrich Georg v. 1828. Ueber die Grund- und Ursprache der Ehsten und die Mittel zu einer allgemeinen ehstnischen Schriftsprache zu gelangen: Eine historisch, philologisch-critische Untersuchung, nebst kurzer Zusammenstellung, Vergleichung und Würdigung der Finnischen, Livischen, Reval-Ehstnischen und Dorpat-Ehstnischen Sprache. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* 19, S. 1–218
- Jürjo, Indrek 1989. Prantsuse revolutsiooni mõjust ja retseptioonist Baltimaadel. — *Akadeemia*, nr 4, lk 825–849
- Kask, Arnold 1962. *Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool
- Kask, Arnold 1970. *Eesti kirjakeele ajaloost I–II*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool
- Kask, Arnold 1984. *Eesti murded ja kirjakeel*. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 16.) Tallinn: Valgus
- Kask, Arnold, Heli Laanekask 1987. J. F. Helli eesti-saksa sõnaraamat. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 468–479
- Kingisepp, Valve-Liivi 1981. Slovarnyj sostav gazety O. V. Mazinga "Marahwa Näddala-Leht". Dissertacija na soiskanie učenoj stepeni kandidata filologičeskih nauk. Tartu. (Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele kateedris)

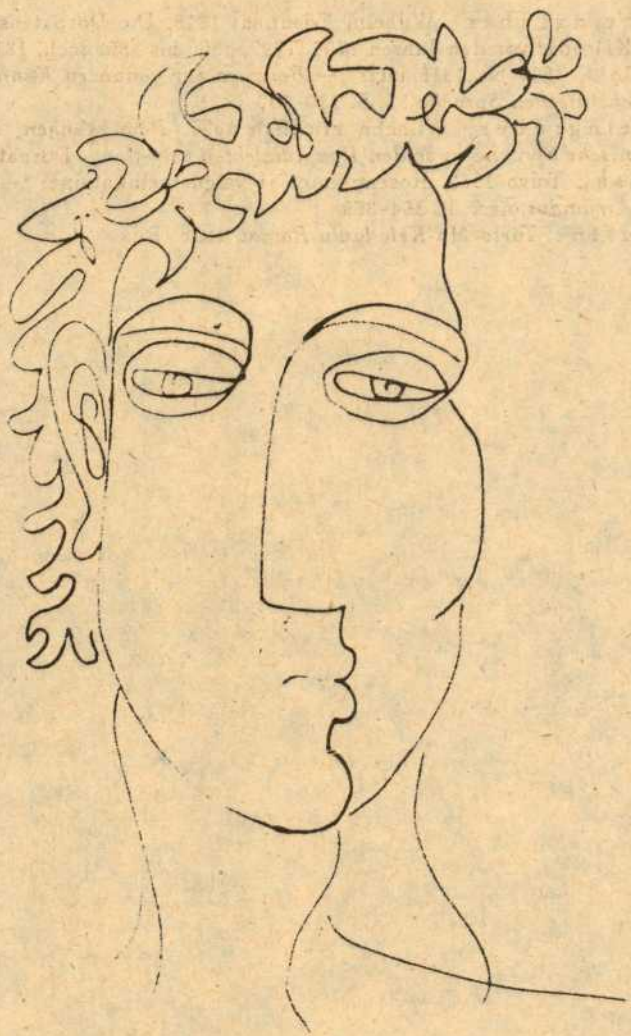
Ühise eesti kirjakeele taotlemine

- K n ü p f f e r, Arnold Friedrich Johann 1816. Eilfter Beitrag von ehstnischen Wörtern und Redensarten, zu Hupel's ehstnischen Wörterbuche. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* 5, S. 89–131
- K o i t, Enn 1963. Eesti keel ja saarte murre J. W. L. Luce kajastuses. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 276–279
- K o k l a, Paul 1981. Zum Probleme einer einheitlichen Schriftsprache. — *Congressus quartus internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 9.–15. Septembris 1975*. Pars III. Budapest, S. 189–191
- K o k l a, Paul 1985. Entstehung einer einheitlichen estnischen Schriftsprache. — *Entstehung von Sprachen und Völkern: Glotto- und ethnogenetische Aspekte europäischer Sprachen*. (Akten des 6. Symposions über Sprachkontakt in Europa, Mannheim 1984.) Hrsg. von P. Sture Ureland. Tübingen, S. 305–316
- [K ö r b e r, Eduard Philipp] 1827. *Palwusse Ramat, Wönno kihelkonna Pä kooli Laste Tullus wälja antu Wönno kerko Oppetaja läbbi*. Dorpat
- L a a n e k a s k, Heli 1982. O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 122–133
- L a a n e k a s k, Heli 1983. Poleemika ühise eesti kirjakeele ümber ajakirjas "Beiträge". — *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 191–201
- L a a n e k a s k, Heli 1984. Eesti kirjakeelte administratiivse ühendamise katse XIX sajandi algul. — *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 679–685
- L a a n e k a s k, Heli 1986. O. W. Masingu vastulause A. J. Sjögrenile oma sõnaraamatu asjus. — *Sõnasõel: Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt* 7. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 114–128
- L a a n e k a s k, Heli 1988a. Läänemeresoomse keelte võrdlev-ajaloolise uurimise esimesi samme Eestis 19. sajandi esimesel kolmandikul. — *Symposium 1988. Turku 30. 8.–2. 9. 1988. Itämeresuomalaisen filoloogian symposiumi: Referaatit*, s. 46–47
- L a a n e k a s k, Heli 1988b. Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 585–593
- L a a n e k a s k, Heli 1989. Vastse Testamendi ühe uusväljaande lugu. — *2. kirjakeele ajaloo päev: 250 aastat eestikeelset Publit*. Tartu, lk 12–13
- L o t m a n, Jurij, Boris U s p e n s k i j 1975. Spory o jazyke v načale XIX v. kak fakt russkoj kul'tury. — *Trudy po russkoj i slavjanskoi filologii XXIV: Literaturovedenie*. (Učenyje zapiski TGU 358.) Tartu, s. 168–322
- M a s i n g, Otto Wilhelm 1818. *Pühha-päwa Wahhe-luggemissed*. Tartu
- M o r i t z, Ludwig Wilhelm 1815. Ueber die wechselseitige Annäherung der beiden ehstnischen Hauptdialekte, des revalschen und des dorptschen. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* 4, S. 56–70

- Mägiste, Julius. *Vanhan kirjaviron kysymyksiä*. 1970. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
- O b š č e e j a z y k o z n a n i e: *Formy suščestvovanija, funkcii, istorija jazyka*. 1970. Moskva: Nauka
- P e e g e l', Juhan 1973. Načal'nyj period éstonskoj žurnalistiki (1766–1857). Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni doktora filologičeskih nauk. Moskva
- P e t e r s o n, Christian Jakob 1821. Das Charakteristische der Consonanten, mit besonderer Hinsicht auf die ehstnische Sprache. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* 13, S. 86–93
- R e i m a n, Villem 1889. *Eesti Piibli ümberpanemise lugu*. Tartu
- R o s e n p l ä n t e r, Johann Heinrich 1814. Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstnischen Sprache. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* 3, S. 53–89
- R o s e n p l ä n t e r, Johann Heinrich 1817. Vorrede. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* 7, S. III–VIII
- R o s e n p l ä n t e r, Johann Heinrich 1821. Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* 13, S. 47–73
- R o s e n p l ä n t e r, Johann Heinrich 1822. Die allgemeine Schriftsprache und der dorptsche Dialect: Ein Beitrag zur richtigen Beurtheilung ihrer Verschiedenheit. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* 14, S. 131–145
- R o s e n p l ä n t e r, Johann Heinrich 1823 [!1824]. Vorrede. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* 16, S. III–VII
- R o s e n p l ä n t e r, Johann Heinrich 1825. Ein Vorschlag, die Erlernung der Ehstnischen u. Lettischen Sprache betreffend. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* 17, S. 28–31
- R o s e n p l ä n t e r, Johann Heinrich 1832. Ueber einige Fehler der Aussprache, welche die Ehsten häufig machen. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* 20, S. 43–49
- R ä t s e p, Huno 1979. 175 aastat eesti keele õpetamist Tartu ülikoolis. — *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* VII. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 27–41
- R ä t s e p, Huno 1989. Eesti keele tekkimise lugu. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1503–1524
- S a a r e s t e, Andrus 1939. Piibli keel ja rahvakeel. — *Eesti Keel*, nr 7/8, lk 174–226
- S i i m o, Epp 1983. Õpetatud Eesti Seltsi eelloost. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 369–374; nr 8, lk 441–446
- [S t e i n g r ü b e r, Wilhelm Friedrich] 1817. Auch etwas über die Vereinigung der beiden ehstnischen Dialekte. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* 7, S. 9–32

Ühise eesti kirjakeele taotlemine

- [Steingrüber, Wilhelm Friedrich] 1818. Die Dorpatstnischen Kalender von den Jahren 1796, 1797, 1800 bis 1809 incl., 1811, 1812, 1814, 1816 bis 1818 incl. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* 12, S. 110–130
- Steingrüber, Wilhelm Friedrich 1827. *Bemerkungen, die ehstnische Sprache in beiden Hauptdialekten betreffend*. Dorpat
- Tasa, Toivo 1982. Rosenplänter ja valgustusliikumine. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 364–369
- Wastne Tarto-Ma-Kele laulu-Ramat. 1816. Riia

Ülo Sooster. ***
(Tušš), 1957

MITTEAMETLIK KAUBA- VAHETUS EESTI—VENE PIIRIL AASTATEL 1921—1924

Jaak Valge

“Vene kaubitseja või talupoeg tuleb linadega või teise kaubaga ööpimeduses salaja üle okastraadi. Kui ta nõukogude piirivahi ära on ostnud, siis võib ta oma kauba ka saaniga või vankriga üle piiri vedada. Eesti poolel vahetab ta oma kauba mõnes kaubabarakis viina, piirituse, tee, seebi, heeringate, suhkru, kakao või ehk ka raua ja naelte vastu ümber ja poeb siis salaja enne koitu üle piiri tagasi. See näib lihtne, kuid on äärmiselt hädaohtlik. Kui kaubavahetajad liig palju juua annavad, siis juhtub kaubabarakkides mõnikord ka kakelusi ja tapmisi. Kui venelased piirivahiga asju õiendanud pole, siis võivad nad tagasi minnes ka maha lastud või kinni võetud saada.

Kõige lõbusam on selle kaubavahetuse väline külg. Kaubavahetuse punktides üksikute barakkide võistlus muutub nii ägedaks, et kaupmehed laternaid välja asetama hakkasid, et kaubavahetajaid pimedusest ligi meelitada. Võistlejad seadsid omakorda kaks, kolm või neli lampi välja, kuni illuminatsioon päris pidulikuks muutus. Asi läks isegi nii kaugele, et üks kaubabarakkidest ühe majaga Vene poolel salajasi signaale hakkas vahetama, mille abil venelased teada said, missuguseid kaupu saada võib.” (Inglise... 1923.)

Vaevalt võib öelda, et Eesti ajakirjandus 1920. aastatel soridiini all oli. Ometi on eeltoodud pildike nähtud inglise inseneri silmade läbi ja tõlgitud ajalehte *Vaba Maa* väljaandest *Westminster Gazette*. Oma leheneegrid olid seda teemat vältides, eriti 1923. ja 1924. aastal, muidu vägagi harva esinevas suhtelises üksmeeles. Üksmeel valitses ka statistilise informatsiooni esitamiseks kutsutud ja seatud väljaannete toimetustes: piirikaubanduse kohta ei

leidu ühtegi arvu ning kogu teave mitme aasta trükistes piirdub vaid mõne väheütleva lausega. (*Väliskaubandus...* 1924: 9; Kuk 1922: 36). Asjatu on informatsiooni kaubapunktide tegevuse kohta otsida ka Eesti Vabariigis omariiklusaja majandusarengut ja Eesti—Vene majandussuhteid käsitlevatest tagasivaatelistest kirjutistest. Tegemist on delikaatse teema teadliku vältimisega: Venemaa poolt vaadates paistis piirikaubandus salakaubaveona, mida Eesti riik sallis või isegi toetas.

Nõukogude Eesti autorite puhul ei tule nimetatud tabu enam arvesse. Siiski ei ole ei Eduard Brandt (1955), Herman Pauts (1963) ega Arnold Koop (1968) seda oma ainevaldkonda puudutavat küsimust mainimisväärekski pidanud. Seevastu Harald Saarniit on oma monograafias piirikaubandust vaadelnud ühel leheküljel ning ära toonud ka rea arvnäitajaid. Nii märgib ta muu hulgas, et 1921. aasta kevadel avati Eesti—Nõukogude piiril 39 kaubavahetuspunkti ning et ainuüksi Ussadistse kaubavahetuspunkti kaudu eksporditi 1922. aastal kaupu 10 729 051 marga väärtuses (Saarniit 1958: 81). Kui jätta kõrvale üksikud andmed piirituse ja lina-dega kauplemise kohta omaaegses Eesti ajakirjanduses, on see seni ainus allikas Eesti ja suure tõenäosusega kogu maailma trükisõnas, kust võis saada mõningat teavet selle mitteametliku kaubavahtuse ulatuse kohta. Paraku peab tõdema, et sellega H. Saarniidu töö väärtus antud teema seisukohalt piirdubki: kaubapunktidesse puutuv sõnaline informatsioon ei ole tõsiselt võetav.

Kummati piisab küsimuse tähtsuse mõistmiseks (vähemalt majandusajaloole) juba ligikaudsetest arvutustest H. Saarniidu andmete põhjal. Piirikaubanduse ulatuse kindlakstegemine ja selle tähtsuse arvessevõtmine peaks aitama lahti mõtestada Eesti Vabariigi esimeste aastate majandusprotsesse ning neid suunanud isikute käitumismotiive. Samuti peaksid registreerimata idakaubandusega seotud küsimused huvi pakkuma Eesti Vabariigi välispoliitika ajaloo uurijatele.

Töö on kirjutatud peamiselt nelja Eesti Vabariigi ametiasutuse — Välisministeeriumi, Rahaministeeriumi, Siseministeeriumi ja Kaubandus-Tööstusministeeriumi dokumentide põhjal (vastavad fondid Eesti Riigiarhiivis 957, 20, 978 ja 73).

1. PIIR ON SUUREKS KAUBALAADAKS MUUTUNUD

Sõjajärgne majanduslik buum Euroopas asendus üsna kiiresti surutisega ning 1921. aasta oli üks mõrumaid suure kriisi eelsel ajajärgul. Ootuspäraselt pidanuks äsja iseseisvunud maades uute

tingimustega sobimatu majandusstruktuuri tõttu kriisi ilmnema võimendatult. Enamasti see nii oligi. Näiteks Austrias, Ungaris ja Poolas tõusid hinnad sõjaeelsetega võrreldes, enne kui vääring suudeti stabiliseerida, vastavalt 14 000, 23 000 ja 2 500 000 korda (Lewis 1970: 23).

Eestis oli eriti ebamäärasesse olukorda sattunud suurtööstus. Ka põllumajandus oli, ehkki mitte nõnda ühekülgset, varem orienteeritud idaturule. Karjasaaduste ja lina müügi ümbersuunamisega ei olnud siiski erilisi raskusi, küll aga muutusid Eesti põllunduse ühe peatootmisala — kartulikasvatuse perspektiivid seoses Vene piirituseturu äralangemisega üsna ähmaseks. Kuid ehkki majanduse olukord sõjakaotuste ja ülaltoodud põhjuste tõttu oli kõike muud kui roosiline, ei tabanud Eestit majandussurutis 1920. aastate alguses. Pigem vastupidi, just siis löi äritegevus pulbitsema ning ajajärku 1921. aastast kuni 1923. a teise pooleni on nimetatud ehituspalaviku, *Gründertum*'i ajaks. Viimase peamiseks finantsaluseks olid Eesti Panga helled krediidid. Laenukraane hoiti avatuna suuresti just Vene turu "lahtimineku" lootuses.¹ Ehkki Eesti Vabariigi väliskaubanduse passiviteet oli 1921. ja 1923. aastal ametlike andmete järgi erakordselt suur², ei võtnud rahaminister Georg Westel, kelle võimkonnas oli sisseveo-

¹ Eesti Panga laenude kasv oli järgmine (miljonites markades aasta jooksul): 1920. a — 400; 1921. a — 925; 1922. a — 1546; 1923. a — 1771; 1924. a — 184; 1925. a — 846. (Arvutusalus: *Eesti...* 1927: 49–50.) 1923. a lõpuks oli Eesti Panga laenudest läinud tööstusele 46%, kaubandusele 23%, rahaasutustele 12%, põllumajandusele 5%. (Arvutusalus: *Eesti...* 1924: 30.) Proportsioonidest võib välja lugeda majanduse rõhuasetuse. Tegelikult süstiti põllumajandusse krediite siiski rohkem. Osa kaubandus- ja tööstuslaenudest läks ka põllumajanduse kaudseks toetamiseks. Peale selle krediteeriti maareformi rakendamist otse riigieelarvest.

² Ametlike andmete järgi arenes Eesti Vabariigi väliskaubandus järgmiselt (milj. Emk):

Aasta	Sissevedu	Väljavedu
1920	1395	1229
1921	4483	2287
1922	5589	4812
1923	9332	5712
1924	8204	7866
1925	9655	9665

Allikas: *Väliskaubandus...* 1926: 8.

tollide kõrgendamine³, olukorra parandamiseks midagi radikaalset ette.

1923. a lõpuks sai Eesti majandusime aeg otsa. Selgus, et majandustegevuse finantseerimiseks ja margakursi hoidmiseks oli kasutatud kullatagavarasid. Tekkis sisepoliitiline kriis. Kesk- ja vasakparteide surve all langes 1924. a märtsis Konstantin Pätsi valitsus. Uue valitsuse abinõude tulemusena toimus pööre põllumajanduse huvide kasuks ning suund võeti lõplikult Lääne-Euroopa turgudele (vt Valge 1991a).

Venemaal valitses pärast tohutuid ohvreid nõudnud kodusõda täielik majanduskaos. Tööstus ja transport olid purustatud ning maareform oli muutunud anarhiliseks isetegevuseks, millega kaasnes mõttetu vägivald ja väärtuste hävitamine. Edasist põllumajanduse arengut hakkasid takistama toiduainete andmise kohustus ja tööstuse võimetus toota tarbekaupu. Selle tagasilöögiks oli tööliste ja teenistujate väike toidunorm. Tekkis uus ühiskonna kiht — kotimehed, kelle tegevusalaks oli illegaalne äri peamiselt toiduainetega.

1921. a kevadest hakati teostama uut majanduspoliitikat. 1922. aastast hakkas olukord üsna kiiresti paranema. Paljud sõjakkommunismi ajal kujunenud struktuurid võisid aga varimajanduse poollegaalseks muutumise kaudu edasi püsida ja areneda. Veel on 1920. aastate alguse Venemaa olukorra mõistmiseks oluline asjaolu, millele osutab Alec Nove: keskvõimu korraldusi võidi küll täita, kuid küllaltki tõenäoliselt tehti seda vaid siis, kui kohalikud võimud olid nende korraldustega rahul (Nove 1978: 46). Ehk nagu Moskva opteerimiskomisjoni esimees Juhan Kartau oma ettekandes Eesti Vabariigi välisministrile neid vahekordi kirjeldas — “näib, et Kurat Peltsebuliga tülli on läinud” (ERA, f 957, n 11, s 319, l 59).

Teatud piirangute rakendamine erakorralistel aegadel on väliskaubanduspoliitikas tavaline nähtus. Venemaal aga monopoliseeriti 1918. a 22. aprilli Rahvakomissaride Nõukogu dekreediga väliskaubandus täielikult. 1922. aastal puhkes terav poleemika monopoli edasikestmise üle. Selle säilimisel on vaieldamatud teened Vladimir Leninil. Ehkki väliskaubanduse organisatsioonis tehti reforme, moodustas liberaliseerimise kõrgpunkt, 1924/25. aastal, “riiklik sektor” ekspordist 91% ja impordist 96%

³ G. Westel oli rahaminister 1921. a 25. jaanuarist kuni 26. märtsini 1924. a, kusjuures 21. novembrist 1922 kuni 2. augustini 1923 täitis ta ühtlasi kaubandus-tööstusministri kohuseid.

(*Istorija...* 1976: 430). Väliskaubanduse monopol oli hädavajalik telg, et muuta riigi totaliteet täielikuks, kolmedimensiooniliseks, ning seoses sellega võib väliskaubanduse monopoli säilitamist vaadelda üliolulise murrangumomendina Venemaa arengus.

Nõukogude riigi alkoholipoliitika järgis Tsaari-Venemaa joont, nimelt kehtis keeluseadus ka pärast oktoobripöoret. Sõja-aastate jooksul oli Vene küla sellega vägagi efektiivselt kohanenud ja vaevalt et uuski võim selles midagi muuta sai. Igatahes arvestati 1923. aastal, et 8–10% talupoegadest tegeleb puskariajamisega (*Bolšaja...* 1926: 243). Veinitootmist ja -müüki alustati 1922. aastast, ametlikult tuli viin müügile allés 1925. a lõpul.

Kaubanälja ja salakaubanduse tõkestamiseks vajaliku kontrolli puudulikkuse tingimustes võinuks konterbandismi teket ära hoida vaid kommunistlik teadlikkus või mõni teine ime. Need jäid aga sündimata. Eesti—Venē piiril oli tekkinud laiaulatuslik salakaubitsemine juba enne Tartu rahulepingu allakirjutamist. Itta toimetati vilja ja toiduaineid, vastu saadi peamiselt väärtuslikumat paberraha ja väärismetalli, aga ka kaupu, põhiliselt lina, ja päris korralike koormate viisi (Nähtused... 1921).

Pärast Läti—N. Venē rahulepingu sõlmimist hakkasid saabuma teated, et sealsel piiril on alanud organiseeritud kauplemine.⁴ Eesti idapiiril jäi olukord endiseks. Tingimustes, kus partii õmb-lusmasinanoeltega või koormataie kahtlase väärtusega vikatitega võis mitmekordseks margamiljonäriks saada, tegeles hangeldamisega ka piirivalve ise, ja ilmselt üsna agaralt.

Kõike seda arvestades tegi Petseri maaülem oma kirjas Siseministeeriumile 14. veebruarist 1921 ettepaneku asutada piiril 15–20 vahetuspoodi, kus piirivalvurite kontrolli all toimuks kauplemine “piiritagustega” (ERA, f 20, n 1, s 250, l 22).

Tõenäoliselt juba varem oli piiril liikuvatele varandustele aga peatuma jäänud Rahaministeeriumi pilk. Igatahes veebruari lõpus ja märtsi alguses sõlmiti eraisikutega lepinguid piirituse illegaalseks saatmiseks Nõukogude Venemaale. 12. märtsil saatis rahaminister Georg Westel ise Sõjaministeeriumile salajase kirja, milles

⁴ Ka teiste piiririikide puhul kuulus piirikaubandus delikaatsete küsimuste kilda. Eesti Riigiarhiivi andmete põhjal võib väita, et vähemalt Soome, Läti ja Rumeenia olid avanud kaubapunkte, s.t nendes riikides oli piirikaubandus samuti legaliseeritud või poollegaliseeritud (ERA, f 20, n 1, s 348, l 16, 20; f 73, n 6, s 889, l 60). Lätis olevat mõningatel andmetel koguni kaotatud sisseveokontroll importkaupadelt, mis piiri kaudu Venemaale edasi müüdi (ERA, f 20, n 1, s 250, l 55).

tegi teatavaks tingimused, mille täitmise korral Rahaministeerium lubab kaupade liikumist (ERA, f 20, n 1, s 250, l 55, 60). Ehkki mõned selle instruksiooni punktid olid eluvõõrad ja piirangud Vene raha vastuvõtmiseks veel kehtisid, võib arvata, et sõjaväevõimude loal avati esimesed kaubapunktid märtsikuus. Suurema ulatuse sai piirikaubandus aga aprilli keskpaigast. 14. aprillil saatis kaubandus-tööstusminister (nähtavasti oli piirikaubanduse korraldamine selle ministeeriumi pädevusse läinud) Juhan Kukk Petseri maaülemale, Petseri politseiülemale, 1. diviisi ülemale, 2. diviisi ülemale,⁵ teadmiseks Raha- ja Sõjaministeeriumile salajase eeskirja. Et see korraldus sai pikaks ajaks kauplemise aluseks, olgu ta siin esitatud täies ulatuses ja muutmata vormis.

“1) Kaubavahetus võib sündida ainult siinpool piirivalvet, selleks määratud raiooni-punktides.

2) Kaubitsemise punktid määratakse kindlaks kohaliku piirivalve polgu ülema kokkuleppel maakonna-valitsusega ja Petserimaal — maaülemaga.

3) Kus kaubavahetuse raiooni-punkt on vaja traataiaga sisse piirata, seal peab see sündima kaubitseja äri kulul.

4) Järve kaldal tulevad traataiaga sisse piirata kohad, kuhu vene paatidel ainult on luba sisse sõita.

5) Iga kaubavahetuspunkti juures on sõjaväeline kontrollpunkt, kus üles märgitakse, missugune kaup vahetuspunkti sisse viiakse ja välja tuuakse. Lähema korra määravad sõjaväevõimud.

6) Väljamaalastel ei ole õigust kaubavahetamist toimetada.

7) Ärid ja ettevõtjad saavad kaubavahetuseks loa Kaubandus-Tööstusministeeriumilt, äride ja ettevõtjate ja nende agentide nimed, kes kaubavahetuseks luba saanud, antakse Kaubandus-Tööstusministeeriumist Sõja- ja Siseministeeriumile teada. Luba antakse ainult neile äridele, kellel 1. järgu äritunnused on.

8) Punktides võib Venemaalt sisse tuua kõiki aineid, materjale ja asju.

9) Punktides võib Vabariigi piiridest välja saata ainult kaupsid, mis Väliskaubanduse Nõukogu poolt lubatud.

⁵ 1920. a kevadest kuni 1922. a sügiseni teostas piirivalvet sõjavägi. 1. diviisi hoole alla kuulus idapiir Narva lahest Vasknarvani ja Peipsi põhjarannik Ranna-Pungerjani. 2. diviis vastutas idapiiri julgeoleku eest Ranna-Pungerjast kuni Läti piirini. 1922. a septembris moodustati Siseministeeriumile alluv Piirivalve Valitsus. Piiri kaitsmine võeti sõjaväelt üle 1923. a kevadel.

10) Nende juhtnõõride teostamise täitmine pannakse Piirivalve peale, kusjuures Kaubandus-Tööstus- ja Rahaministeeriumil on õigus oma erivalvet juurde lisada.

11) Avatud punktidest annab Piirivalve ülemus Kaubandus-Tööstus- ja Rahaministeeriumile kohe teada.

12) Sõjaväevõimude poolt seni kaubavahetusele lastud ärid ja ettevõtjad peavad oma tegevuse Petseri piiril lõpetama, seni, kuni Kaubandusministeeriumist neile uus luba antud." (ERA, f 20, n 1, s 250, l 65.)

Tänu mitmetele edasistele korraldustele muutus piiri-äri-meeste töö lihtsamaks ja tulusamaks ning jääb mulje, nagu oleksid valitsusasutused selles suunas kooskõlastatult tegutsenud. 16. aprillil saatis rahaministri abi Sõjaministeeriumile salajase kirja, milles palus tühistada 1919. aastast maksev korraldus piiril kauplejailt Vene raha ära võtta (ERA, f 20, n 1, s 250, l 63). 29. aprilliks lõpetas töö uue tollitariifi kallal pool aastat nokitsenud valitsuse erikomisjon. Kaupade sissevedu muutus tunduvalt lihtsamaks. Erilise sisseveoloo nõue jäi maksma vaid mõnede kaubaliikide, näiteks relvade kohta. Tollimäärasid vähendati ja nende kehtestamisel lähtuti põhimõttest, et need oleksid teatavas protsendisuhtes kauba hinnaga ning vastavalt kaubale määrati see suhe 10-30%-le (Grohmann 1926: 690). Need reformid stimuleerisid nii piirikaubandust kui äritsemist Venemaaga üldse.

Rahaministri 26. mai määrusega loodi ka täiesti uus väljaveotariif (*Riigi Teataja*, 1921, nr 44, lk 260-262). Vastavalt sellele laienes litsentsita väljaveetavate kaupade nomenklatuur ning nõrgenes J. Kuke instruksiooni 9. punkti mõju. Lõplikult kaotati litsentsid, niipalju kui neid veel jäänud oli, 1922. aasta aprillis.

Piirivalve sai käsu Venemaalt kaubapunktidesse tulijaid mitte takistada, võimalik aga, et koguni korralduse teed juhatada.⁶ H. Saarniit rõhutab "kodanliku valitsuse" püüdu ära hoida "mõtte vahetamist kodanliku Eesti ja Nõukogude kodanike vahel", mistõttu suhtlemine "laiade rahvahulkade nõudel" avatud kaubavahepunktides pidi toimuma ainult kontrolli juuresolekul (Saarniit 1958: 81). Kui keegi seda Eestis kartis, siis küll asjatult: on tõesti andmeid ka "komissaride" ilmumisest vahetuspoodidesse, kuid koos suurema kaubavooriga ja spekulatsiooniga, mitte agiteerimisega eesmärgil (ERA, f 73, n 1, s 884, l 112). Ega viimast Nõukogude

⁶ Viimase instruksiooni olemasolust on andmeid 1923. aastast (ERA, f 978, n 1, s 42, l 106).

riigil vähem põhjust karta olnud. Tegelikult ajas piiril muidugi asju väga pragmaatiline seltskond, kelle "vahetatavad mõtted" olid ärilise sisuga. Kauplemistõkkeid seades lähtus Eesti piirikaitse vahest siiski pigem materiaalistest kui ideoloogilistest kaalutlustest.

Kaubapunktide tegevus kergendas aga piiri ületamist ka teiste huvidega isikutel ning Nõukogude propagandistide ja luure tegevuse lihtsustumine Eesti Vabariigi territooriumil ei saanud Siseministeriumile muidugi meeldida. Näib aga, et piiripunktide asutamise ja tegevuse korraldamisel ei olnud ka need kartused kaugeltki domineerivad. Igatahes 1921. aasta kevadeks olid Eesti Vabariigi ametivõimud, kas teadlikult või mitte, kõrvaldanud enam-vähem kõik piirikaubanduse öitsengut kitsendavad tegurid.

Selle tagajärjed ei lasknud end kaua oodata. Juba juuni keskpaiku saatis 2. diviisi ülem kaubandus-tööstusministrile märgukirja, milles pidas soovitavaks lubakirjade väljaandmise lõpetamist, sest kõikides olemasolevateski kaubapunktides ei suutvat piirivalve kontrolli tagada (ERA, f 73, n 1, s 863, l 158). Tormijooks kaubapunktide avamiseks ei olnud sugugi imelik, sest puhaskasu ulatus esialgu 100–200%-ni: kolmepuudase soolakoti eest olevat võinud kuldviielise saada. Müüdi peamiselt suhkrut, soola, seebikivi, petrooleumi, Pihkva järve äärsetest küladest tindikala, samuti siis veel väljaveoks keelatud jahu ja rasvaineid, võimalik, et ka kokaiini. Piiritusega kauplemine muutus valdavaks suvest alates. Kauba eest võeti Nõukogude ja duumarublasid, lina, kulda ja väärisasju (ERA, f 73, n 1, s 863, l 48; Nähtused... 1921).

Kaubapunktide arvu kasvades hakkas esialgne muinasjutuline kasum kahanema, kuid ulatus veel septembris ühe soliidse ettevõtja jaoks raskelt saavutatava 60%-ni. Ja ega see olnudki soliidne kaubandus. Ette tuli petmisi, mis tekitas Nõukogude kodanike seas pahameelt, tekkis tülisid ja paugutati tulirelvigi. Ka punktiomanike endi paljurahvuselises seltskonnas (eestlased, venelased, juudid) olid intriigid ja hõõrumised üsna tavalised (ERA, f 20, n 1, s 250, l 68; f 73, n 1, s 863, l 48).

Kaubapunkte avati eriti tihedalt Piirissaarest Läti piiri nurgani. Kõige soodsam oli muidugi maismaapiir — soine ala Pihkva järvest lõunas. Piirissaare joonest põhja pool oli kaubapunkte tunduvalt hõredamalt ning Narva-tagusest piirkonnast on andmeid vaid kahe kaubapunkti kohta 1924. aastal⁷ (Ven... 1924).

⁷ Salakaubitsemine N. Venega toimus ka meritsi. Nii näiteks üritati 9. nov. 1922 Nõukogude rannavetes Narva-Jõesuust tulnud moo-

Mitteametlik kaubavahetus Eesti—Vene piiril

Peatselt tekkis hangeldamine kaubapunktide endiga. Saadud kontsessioone müüdi ja renditi edasi. Nii müüs Petseri maakonnavalitsus 1921. aasta suvel 3 punkti edasi hinnaga à 500 000 marka ning kolm rentis tingimusel, et saab väljaveetavate kaupade hinnast 35% (ERA, f 73, n 1, s 863, l 48; f 20, n 1, s 250, l 68).

Päevalehe tundmatu autor resümeeris:

“Piir on suureks kaubalaadaks muutunud, kus need, kelle peale kohustus on pandud riigi julgeoleku eest hoolitseda, laada pillerkaari kaasa teevad.” (Nähtused... 1921.)

1921. aasta lõpul Eesti ametivõimude suhtumine äkki muutus. Detsembri lõpul toimunud nõupidamisel, millest võtsid osa Kaubandus-Tööstus-, Raha-, Sõja-, Välis- ja Siseministeeriumi esindajad, tehti ettepanek, et kooskõlas juba varem moodustatud ministeeriumidevahelise komisjoni arvamusega tuleks piiripunktid 31. detsembrist likvideerida (Tollipunktid... 1921). Vabariigi Valitsus käsitles küsimust 11. jaanuaril ning otsustas punktid 1. veebruarist sulgeda (*Vabariigi*... 1923: prot. nr 3). Veebruari algul andis kaubandus-tööstusministri asetäitja Karl Ipsberg pressikonverentsi kaubandussuhetest Venemaaga, kus teatas, et kaubapunktid on 1. veebruarist likvideeritud, sest nende tegevus ei olnud riigile kasulik, nad on tekitanud piiril segadusi ja mõjuvad demoraliseerivalt sõjaväele (Kaubandusline... 1922). Arvesse võttes Kaubandus-Tööstusministeeriumi eelnevat rolli kaubapunktide asutamisel ja kõigile tõenäoliselt ilmselget arusaama, et ka punktide likvideerimise korral jätkub salakaubandus vähemalt esialgu tahehtamata, tekitab K. Ipsbergi moraali- ja korraarmastus tõsiseid kahtlusi. Samuti ei oleks kaubandus-tööstusministri abile pidanud teadmata olema, et tegelikult ei olnud kaugeltki kõikide kaubapunktide tegevus peatatud. Aga millest siis ikkagi selline jõnksatus Eesti võimude (ametlikus) suhtumises?

Ilmselt oli selle põhjuseks 1921. a lõpus — 1922. a alguses Eesti poliitilistes ja majandusringkondades järjekordselt tekkinud lootus, et *ametlikud* kaubandussidemed kohe-kohe järsult laienevad. Nõukogude Venemaal hakkas vilja kandma *NEP* ning Eesti Vabariigi Moskva saatkond tõlgendas toimuvaid muutusi radikaalse majandusliku liberaliseerimise algusena. 20. detsembril sõlmiti leping Nõukogude Vene vedurite parandamiseks ning 1922. aasta algul mitu teistki ühekordset kaubanduskokkuleppet Venemaaga.

torpaadilt “Elli” maha müüa 2050 l piiritust (ERA, f 1584, n 1, s 209, l 15). Tõenäoliselt polnud see süiski kuigi ulatuslik. Soome oli piiritusekauplejatele tunduvalt suuremaks magnetiks.

Moodustati suurte volitustega delegatsioon, mis veebruari lõpul Venemaale sõitis (ERA, f 957, n 12, s 9, l 77; f 73, n 2, s 317, l 445; f 1584, n 1, s 177, l 80). Eesti ajalehtedesse ilmusid juhtkirjad Eesti—Vene majandusliku lähenemise teemadel. Sellel taustal pidigi piirikaubandus valitsusringkondadele näima ametliku kaubavahetuse tülika aseainena, mis võiks kahjustada nende mainet tulevase kasuliku kaubanduspartneri silmis.

Paraku jäi loodetud tõus ametlikus kaubavahetuses tulemata. Eesti—Nõukogude poliitilised suhted halvenesid veebruari alguses, põhjuseks või ajendiks Eesti protestinoodid ja vahenduskatted Karjala-küsimuses ning organiseeritav piiriiriikide konverents Helsingis (ERA, f 957, n 12, s 8, l 77). Märtsis, aprillis ja mais tugevdasid "vastavad organid" kontrolli Eesti Vabariigi kodanike tegevuse üle Venemaal ning süüdistasid paljusid neist spekulatsioonis. Nõukogude saatkond Tallinnas piiras Eesti kaubandusagentidele dokumentide vormistamist Venemaale sõiduks (ERA, f 1584, n 1, s 177, l 80, 149; f 957, n 12, s 8, l 82, 95, 108). Samal ajal olid paljud kaubandusfirmad oma Tallinna laod peatses Vene turu avanemise lootuses täis vedanud. Et kraam oli suures osas ostetud võlgu ja krediteerijaks teiste hulgas ka Eesti Pank, on mõistetav, et varakevadel toimus Eesti ametivõimude suhtumises piirikaubandusse jälle pööre. Ehkki formaalselt ei muudetud Vabariigi Valitsuse 11. jaanuari otsust kaubapunktide likvideerimise kohta (vähemalt ei ole selle kohta ühtegi avalikku seadusandlikku akti), on suurema osa 1922. aastal tegutsenud punktide taasavamine dateeritud aprilli või maikuuga ning vähemalt suve alguseks oli kauplemine saavutanud 1921. a lõpuga võrdse ulatuse. Iga 3–5 kaubapunkti kohta määrati piiripolitsei kontrolör, kelle ülesannete hulka kuulus käibearuannete viseerimine ja väljaveotolli alla kuuluvate kaupade eest tollimaksu tasumise kontrollimine. Aruanded saadeti 1922. a oktoobrikuuni Politsei Peavalitsusele, hiljem Kaubandus-Tööstusministeeriumi Kaubandusosakonnale. Kaubavahetus ise toimus niisamuti nagu 1921. aastal. Väljaveos suurenes piirituse osatähtsus (ERA, f 73, n 1, s 893–895; f 20, n 1, s 311, l 116). Kaupmehed ostsid piirituse Rahaministeeriumilt, makstes 280 marka liitrist (Kaks... 1923). Siseturule müüdava tšekipiirituse hinnaks oli 70 marka liiter, hinnavahe pidi garanteerima, et piiritust ei turustataks tegelikult sisemaal. Suurte Venemaa-poolsete salakaubaveoorganisatsioonide olemasolust 1922. aastal andmeid ei ole. Võib siiski arvata, et 1922. aastal piiripunktide kaudu müüdud üle 200 000 liitrist piiritusest toimetati suur osa edasi Venemaa suurlinnadesse nepmanite joogilaudadele. Pihkvamaal

tarvitasid Eesti piiritusevabrikute toodangut rohkem ehk kohalikud võimumed, kellest sõltus tingimuste loomine äri õitsenguks, ja jõukamad talupojad, niipaljudest kui neid oli. Vaesematele oli Eesti tulivesi liiga kallis ja seetõttu võis impornaps vaevalt pakkuda tõsist konkurentsi oma puskariaparaatide produktsioonile. Veel on huvitav märkida, et osaliselt tasusid Vene ostjad kaupade eest Eesti markadega. Ehkki seda väeringut kasutati Venemaal tõenäoliselt üsna kitsas ringkonnas, on Eesti raha seesugune ekspansioon teise riigi territooriumile seni ainukordne nähtus. Peamise eelduse selleks lõi mitteametliku kaubavahetuse enda kõrval tol ajal kiirelt kokkuvarisev Nõukogude *sovznak*.

Kauplemine edenes omasoodu terve aasta ja ka järgmise aasta esimesed kaks kuud. 1922. a teisest poolest kaubapunktide arv enam oluliselt ei suurenenud. Neid oli niigi tihedalt — Petserimaal 2–3 piiri iga kilomeetri kohta. 1923. a alguses toimus mõningane muutus piiritusemüügi korralduses. Rahaministeerium loobus otsemüügist eraisikutele. Piirituse salakaubavedu Soome pingetas Eesti—Soome suhteid üha enam ja ilmselt üritati nii vältida skandaali, mis võinuks kompromiteerida Eesti valitsusasutusi. Vahendajaks piirituse müügil sai nüüd Eesti Piiritusevalmistajate Keskkorralduse Lepingühing. Viimaselt saigi kontsessiooni miljoni liitri piirituse müügiks Venemaale (teadmata, missuguse tasu eest) Gustav Linkvist. Piirituse sai kontsessioonäär hinnaga 70 marka liiter, kusjuures ta pidi garanteerima, et märjude ei valguks sisemaale tagasi. Selleks kehtestati kord, mille kohaselt piiritus väljastati plommitud nõudes koos kaaskirjadega piirivalve jaoks. Tegelikult müüdi osa piiritusest ikkagi Eestisse, eriti hiljem, siis kui üle piiri käimine raskemaks muutus. G. Linkvistil oli laia haaret. Ta leidis Petrogradis ostjad, lõi ülevedamise organisatsiooni ja andis Eestis müügikontsessiooni omakorda edasi kahele piiril töötavale firmale — o/ü B. Palm ja o/ü "Unitas". Nood ostsid tehingu hõlbustamiseks kaubapunkte juurde. Venemaa-poolne seltskond — 82 inimest — kukkus aga pärast kahe nädalast tegutsemist sisse. G. Linkvist asus toimekalt uut struktuuri looma (Kaks... 1923; ERA, f 20, n 1, s 311, l 116, 121, 134; f 978, n 1, s 45, l 175; f 978, n 1, s 39, l 184). Vahepeal aga aktiveerus kõigi poolt unustatud peategelane — Nõukogude võim.

2. KES KEDA ÜLE KAVALDAS?

1923. a veebruaris pöördus Nõukogude saatkonna esimene sekretär S. Kalina Eesti Vabariigi välisministri Aleksander Hel-

lati ja Välisministeeriumi Poliitilise Osakonna direktori Eduard Virgo poole, protesteeris "seadustatud konterbandismi punktide" tegevuse üle ning nõudis nende kiiret likvideerimist. Eduard Virgo lubas, et punktid likvideeritakse 1. aprilliks. 7. märtsil asutati valitsuse otsusega erikomisjon piiriäärse kaubavahetuse korraldamise küsimuste lahendamiseks, kuhu kuulusid raha-, sise- ja välisminister. 19. märtsi Nõukogude verbaalnoodis tuletati asja meelde. 24. märtsil vastati Välisministeeriumist, et kaubapunktide likvideerimise küsimus on antud lahendada ametkondadevahelisele komisjonile (ERA, f 957, n 12, s 418, l 4, 6). 25. aprillil võttis valitsus vastu otsuse kaubavahetuspunktid maaribal sulgeda (*Vabariigi...* 1923: prot. nr 33). Kuid otsuse teokstegemine jäi Rahaministeeriumi hoolde, s.t vastutama jäi see ametkond, kes oli kõige enam huvitatud piirikaubanduse jätkumisest. Juba äri-meestele saadetud teabes oli valitsuse otsust "täpsustatud", sest nii Volkovo kaubapunkti omanik kui ka o/ü "Produkt" esindaja küll mainisid oma kirjades 25. aprilli valitsuse otsust, kuid seoses punktide arvu *vähendamisega* (ERA, f 978, n 1, s 39, l 38; f 978, n 1, s 38, l 290). Viimast tõepoolest tehti. Osundatud sõnumid on lähetatud Siseministeeriumile, mis tähendab, et kaubapunktide alluvusvaherkorda oli jälle muudetud.

12. mail järgnes NSV Liidu saadiku Leonid Starki protestinoot Välisministeeriumile. Noodis esitatud andmed põhinesid *Vaba Maa* 23. märtsi artiklil. "[---] Sellest lähtudes pean ennast kohustatuks avaldama kõige otsustavamalt protesti nii Rahaministeeriumi tegevuse vastu kui ka nn. transiitpoodide edasise eksisteerimise vastu ja nõudma nende viivitamatut likvideerimist, samuti ka Eesti ametivõimude tegevuse uurimist seoses eelpoolnimetatud ajalehe "Vaba Maa" teatega "kontsessiooni" väljaandmisest piirituse väljaveoks VNFSV-sse". Välisministeeriumi Poliitiline Osakond palus Rahaministeeriumilt lisainformatsiooni ning saadud andmete põhjal vastati 28. juunil, et valitsuse 25. aprilli otsuse põhjal punktid likvideeritakse (ERA, f 957, n 12, s 418, l 8, 11).

20. juulil saatis Nõukogude saatkond uue järelepärimise, milles paluti teatada, kas likvideeritakse kõik punktid ja missuguseks tähtajaks. Välisministri abi pöördus uuesti rahaministri poole ja sai järgmise vastuse: "Vastuseks Teie kirja peale 15. 08. teatab Rahaministeerium, et Vene piiril kauplejatele sai teatatud kauplemise lõpetamise üle, kusjuures nendele teatud tähtajad anti. Nagu piirivalve valitsus teatab, väheneb kauplejate arv järjest ning 1. jaanuariks 1924. a. väheneb miinimumini. Peale 1. jaanua-

ri kujuneb kauplemine piiri peal sarnaseks, et piiriäärsete elanike varustamiseks, eraisikute ettevõttel ja nende arvel, piiriäärsete külade juures saab olema 15 poe ümber. N. Venemaa esindajate rahuldamiseks võib tähendada, et piiriäärsetele kauplejatele on teatatud, et nende poolt saadetud agendid salakaubaga Venemaale saavad karistatud, mõnedele kaupmeestele, keda salakaubitsemises Venemaaga kahtlustatakse, ette pandud viibimata oma kauplusi sulgeda, kuid et meie ei või mitte vastutada selle eest, kui üksikud eraisikud (mitte kaupmehed) salakaubitsema hakkavad, nagu see viisiks kõikides riikides, vaatamata kõige karmimate karistuste peale. Meie katsume jõudumööda ning võimaluste piirides võidelda selle vastu, kuid ka Venemaa peaks esimeses järjekorras oma piire kaitsma." (ERA, f 957, n 12, s 418, l 12, 14.)

Missuguse vastuse sai N. Liidu saatkond, ei ole teada. Igatahes saabus diplomaatilisse kirjavahetusse piirikaubanduse teemal rohkem kui pooleaastane vaikus.

Piiril aga vaikus ei olnud. Vähendati küll veelgi punktide arvu, kuid ei Rahaministeerium ega Piirivalve Valitsus kavatsenud piirikaubandust tervikuna kaotada ja Gustav Linkvist pidas uusi läbirääkimisi piirituse ostu ja Venemaale saatmise tingimuste üle (ERA, f 20, n 1, s 311, l 134). Likvideerimisele määrati peamiselt need kauplused, mida piirivalvel oli raskem valvata. Osale kauppunktidest anti suvel mõnekuuline likvideerimisaeg, osale luba edasi tegutseda tingimusel, et lähestikku asuvad konkureerivad kauplused ühinevad. Kui 1. juunil oli veel 42 kaupapunkti, siis 1. veebruariks 1924 oli neid järele jäänud 24 (ERA, f 978, n 1, s 38, l 183, 478–479). Äriajamine vähenes mõneti, kuid mitte võrdelises sõltuvuses kaupapunktide kahanemisega. Järelejäänud punktide kaubakäive suurenes teiste arvel ja see tekitas kaupmeeste seas muidugi uusi hõõrumisi.

Järgmine N. Liidu saatkonna verbaalnoot laekus Välisministeeriumi 21. veebruaril 1924. Nõukogude piirivalve poolt kinnipeetud piiritusevedajailt leiti 5 luba, mida, nagu öeldud, tarvitati selleks, et tõkestada tulivee tagasivalgumist Eestisse. Noodis nõutigi load väljaandnud asutuste vastutuselevõtmist ja piiripunktide viivitamatut likvideerimist (ERA, f 20, n 1, s 348, l 29). Protest oli energiline ja dokumendid läksid kiiresti liikvele. Välisministeeriumist pöörduti järelepärimisega Rahaministeeriumi Aktsiisi Peavalitsuse poole, viimasest omakorda Siseministeeriumi Piirivalve Valitsuse poole. Sealt vastati, et kohalike elanike varustamise otstarbeks on piirivöös lubatud avada kauplusi ja selleks

on ka vastavad tunnistused välja antud. Peale selle on välja antud piirivõos liikumise load. "Mingisuguseid teisi tunnistusi ei ole antud piiriäärsetele kauplustele. Kui aga peaksid Vene salakaubitsejad salaja nende kohalike elanike kauplustes käima, siis tuleks selle ärahoidmiseks SSSR valitsusel oma piirivalvet kõvendada aga mitte nõuda mingisuguste transiitpunktide likvideerimist, mis suletud juba 25.04.1923. a." (ERA, f 957, n 12, s 418, l 15, 17.) Samasuguse vastuse sai Välisministeeriumilt NSV Liidu saatkond (ERA, f 20, n 1, s 348, l 59).

Ühtlasi tüdineti aga Välisministeeriumis puhvri rollist ning asuti küsimust omal käel uurima. Samal ajal lõi Eestis laineid kulaskandaal, mis oli pannud usalduse rahaminister Georg Westeli vastu üldiselt kõikumata. Peagi saigi Välisministeeriumis teatavaks, et Rahaministeeriumile alluvad asutused jätkavad äritunnistuste väljaandmist transiitpoodide pidamiseks. Rahaministeeriumi kantsleji juhataja teatas küll vastuseks Välisministeeriumi vastavale märgukirjale, et "maksva seaduse järele kauplusele nimetuse andmine ripub ära äriomanikust, kusjuures tähtis ei ole mitte kaupluse nimetus, vaid see, missugust äri tegelikult aetakse", kuid sama kuupäevaga dateeritud kirjas Eesti Pangale soovitas seda nimetust mitte kasutada (ERA, f 20, n 1, s 348, l 8-9).

Vaevalt et see "kavalus" jõudis üldse tulemusi anda. 17. märtsil saabus NSV Liidu saadiku Leonid Starki järjekordne protestinoot. Seekord oli küsimus viidud valitsuse tasemele. "Nõukogude valitsus, olles teadlik Eesti salakaubapunktide (transiitpoodide) pidevast tegevusest ja pidades nende edasist eksisteerimist lubamatuks ja kahjulikuks mõlematele maadele, tegi mulle ülesandeks avaldada Eesti valitsuse ees kategoorilist protesti seoses viimase tegevusetusega poodide likvideerimiseks ja nõuda salakaubandust mahitavate Eesti võimuorganite tegevuse uurimist." (ERA, f 20, n 1, s 348, l 11.) Nüüd lisandus Eesti ministeeriumide selleteemalises kirjavahetuses senisele märkele "salajane" ka "kiire". Välisministeeriumi Poliitilise Osakonna direktor teatas Rahaministeeriumile, et venelasi senised vastused enam ei rahulda (ERA, f 20, n 1, s 348, l 10). Rahaministeerium korraldas seepeale 25. märtsil nõupidamise, kus osalesid Välisministeeriumi, Piirivalve Valitsuse ja Kaitseministeeriumi esindajad. Mida seal kõneldi ja missuguste järeldustele jõuti, ei ole teada, kuid vastus N. Liidu saadikule oli traditsiooniline — transiitpunktid on 1923. a lõpul suletud, süüdistus Eesti Vabariigi valitsusele alusetu, asja uurib täiend-

valt Rahaministeerium ja tulemustest teatatakse. (ERA, f 20, n 1, s 348, l 59, 14.)

Et N. Liidus võeti asja tõsisemalt, seda tõendavad sündmused Pihkvamaal. Külades hakati levitama salakaubandust hukka mõistvaid lendlehti, tihendati või ka vahetati piirivalvet. Tihti kostis Venemaa poolt tulistamist. Mitmed piirivalvurid said aja jooksul surma ja see tekitas piirivalvurite seas teravat viha kaubapunktide vastu, olevat ähvardatud, et Venemaalt tulijad hakkavad neid ise "sulgema". (ERA, f 20, n 1, s 348, l 16–20, 65.) 1924. a teisest poolest väheneski kauplemine tunduvalt.

25. juuli märgukirjas võttis Nõukogude saadik uuesti asja üles, nõudis transiitpoodide kiiret likvideerimist, mainides, et täiesti täpsetel andmetel tegutseb neid veel vähemalt 19. (ERA, f 20, n 1, s 348, l 49.) Ringmäng hakkas uuesti peale. Rahaministeeriumi kantslei juhataja pöördus "rutuliselt ja salajaselt" Piirivalve Valitsuse ülema poole palvega teatada, kui palju on piiripunkte ja mismoodi nimetatakse neid äritunnistusel. Piirivalve Valitsuse ülem kolonelleitnant Hans Kurvits vastas, et "piiriäärsete elanike varustamise otstarbel tegutseda lubatute kaupluste" arv on tõepoolest 19 ning on tehtud korraldus, "et neid kohapealseid ärisid lihtsalt kauplusteks nimetatakse". (ERA, f 20, n 1, s 348, l 53.) Uue rahaministri Otto Strandmani allkirjaga vastus Välisministeeriumile oli traditsiooniline (transiitkauplusi ei ole, on poed kohalike elanike jaoks), samasugune oli ka välisminister Karl-Robert Pusta vastus Nõukogude saatkonnale. (ERA, f 20, n 1, s 348, l 59–60.) Rohkem piirikaubanduse-teemalisi noote Nõukogude saatkond ei esitanud, ehkki põhjust ja ka tõendusmaterjali oleks selleks ju jätkunud.

Petserimaal õilmitses äri vaikselt edasi. Ööl vastu 15. oktoobrit tapeti aga Venemaalt tulijate poolt Senno kaubapunkti müüja. Kas oli tegemist ähvarduse täideviimise, röövmõrva või tüliga, ei õnnestunud kindlaks teha. *Vaba Maa* käsitles juhtunu kõrval ka kaubapunktide tegevust (Vene... 1924) ja sugugi mitte nii, nagu seda Välisministeeriumi vastused Nõukogude saatkonnale olid valgustanud. Karl-Robert Pusta tuletas sel puhul rahaministrile meelde kogu eelnenud diplomaatilist ping-pongi, märkides, et "sedakorda asjas väga ebasoovitavaid sekeldusi venelastega oodata võib". Rahaministeeriumi vastuses korrutati taas, et kaubavahetuspunkte ei ole, on ainult harilikud kauplused (ERA, f 20, n 1, s 348, l 60–61). Kuid seekord liikus informatsioon ka teist teed. Mõrvalugu uurimas käinud Tartu—Võru Rahukogu prokuröri abi

Aleksander Pressi põhjalik ettekanne käsitles ka üldist olukorda piiril: “[---] Kohapeal saadud üldised muljed lubavad otsustada, et piiräärsed kaubapunktid võivad kõiksuguste sekelduste põhjusteks ja kuriteo kohtadeks saada. Ühtlasi on nad piiri valvamisel täie korralageduse sünnitajateks. [---] Kuigi nüüd lubata Venemaalt tulnud isikutele keelatud on peale kaubapunktide sügavamale maa sisse tulla, siis on aga seda keeldu üldise olukorra tõttu täielikult võimatu tegelikult läbi viia. [---] Pea kaubaaineks kaubapunktile on jäänud ainult piiritus. Valitseva olukorra juures ei näi olevat aga ühtegi piiri ega tagatist, et see eksportpiiritus oma odavuse tõttu sisemaale tagasi ei valgu. [---] Et seda piirivalve teeks või teha suudaks, on ainult julge oletus, mis millegagi põhjendatud pole. Nendel asjaoludel ja tingimustel, et piirivalve õigusliku korra kaitse suhtes loomulikult ja seaduspäraselt töötada saaks, tuleks hädatarvilikult piiräärsed kaubapunktid täielikult sulgeda.” (ERA, f 20, n 1, s 348, l 63–68.)

See dokument liikus kohtuvõime pidi ülespoole ja täienes resolutsioonidega, missugustest tähelepanuväärsem on kohtuministri oma 1. novembrist: “[---] avaldan arvamust, et Vene piiril olevad kaubapunktid tulevad sulgeda ja piirivalves tuleks kindel kord maksma panna. Arvatavasti on senine kord majanduslikult kasulik vähemal määral riigikassale, kui piirivalve ülemustele koha peal.” Edasi riigivanemani jõudes sai ettekanne pealdise “Päevakorda võtta! Fr. Akel”. Korraldused küsimuse uurimiseks läksid ministeeriumidesse. Rahaministeerium asus selgitama kaubapunktide käivet ja laekuvaid makse. Viimaste kohta teatati Otsekoheste Maksude Peavalitsusest, et ärimaksud on 1923. aastaga võrreldes vähenenud umbes viis ja tulumaksud ligikaudu nelikümmend korda (ERA, f 20, n 1, s 348, l 61, 69). Kaubakäibe kohta jõudis laekuda vähe andmeid. Enne tuli 1. detsembri riigipöördekatse, mis seadis piiriküsimused hoopis tõsisemasse valgusesse. Siseministri korraldus 13. detsembrist punktid kiires korras likvideerida oligi samuti täiesti tõsine (ERA, f 20, n 1, s 348, l 62). Et piirikaubandusest saadavad maksud ja kaubakäive ise olid selleks ajaks tugevasti vähenenud, polnud ka Rahaministeeriumil erilist huvi selle jätkumise vastu. Lõpp saabus igast kandist ühtemoodi. Viimased kaubapunktid suleti 1925. a veebruaris (ERA, f 978, n 1, s 42, l 44; f 978, n 1, s 39, l 238). 1925. aastal taotlesid mitmed ärimehed luba piiripunktide taasavamiseks. Kuid et sama aasta oktoobrist N. Liidus viinatootmine ja -müük legaliseeriti, kadus ettevõtmise senine alustala. Väiksemamootmeline, ühemõtteline

salakaubandus nii Eesti kui NSV Liidu poolt vaadatuna kestis aga kahtlemata edasi.

Nõukogudemaa suhtumises piirikaubandusse on paljugi segast. Ainus seni kasutada olev NSV Liidu dokument — Välisasjade Rahvakomissariaadi Balti Osakonna juhataja Bitneri kiri NSV Liidu saatkonna esimesele sekretärile Kalinalle 2. aprillist 1923 tõendab, et Välisasjade Rahvakomissariaadis oldi kaubapunktide olemasolust kogu aeg teadlikud.⁸ (AVP SSSR (= Архив Внешней Политики СССР), f 154, n 7/14, s 18, l 2.) On tähelepanuväärne, et püüded piirikaubandust kitsendada algasid umbes samal ajal Eesti ekspordi piiramisega NSV Liitu. 1922. aastal moodustas viimane 25,7% Eesti väljaveo üldväärtusest ning Nõukogude Venemaa oli Eesti ekspordiriikidest esimesel kohal, ent 1923. aastal langes see näitaja 6,7%-ni. (*Väliskaubandus... 1928: 11.*) Piirikaubanduse lõpetamise püüete algusaega ja intensiivistamist võib muidugi seostada ka keskvoimu üldise tugevnemisega Venemaal. 1921. ja 1922. aastal ei ole sugugi välistatud Nõukogude piirivalve kohalike ülemuste kokkulepped oma Eesti kolleegidega. Äri õitsengust olid huvitatud ju mõlemad. Kuid kui Nõukogude keskvoim 1923. a alguses sekkuda otsustas, ei tehtud seda sugugi järjekindlalt. Näib, et N. Liit oli huvitatud ühtaegu piirikaubanduse kitsendamisest (võimalik, et see on omakorda kooskõlas eesmärgiga viia Eesti Vabariiki majanduskriisi) ning suhteliselt vabast läbikäiguvõimalusest piiril. Kavandatav riigipöördekatse ühendaks need eesmärgid loogiliselt. Sellel taustal olid Eesti Vabariigi Rahaministeeriumi ja Piirivalve Valitsuse kavaldamiskatsed küll üsna mõttetus.

3. PIIRIKAUBANDUSE ULATUS

Piirikaubanduse üldmahu ligikaudselt arvestamist on otstarbekas alustada 1922. aastast. Nimelt on selle aasta kohta olemas kaubapunktides koostatud ja piiripolitsei kontrolöride allkirjadega kaubakäibearuanded (ERA, f 73, n 1, s 893, 894, 895). Koostajad ei ole hiilanud ei hoolsuse⁹ ega aususega (tulud olid ju maksutatud) ning andmed on lünklikud mitmel tasandil: 1) puuduvad

⁸ Dokumendis soovitatakse Kalinal transiitpunktide küsimuses kasutada (*sic!*) 29. märtsi *Vabas Maas* ilmunud artiklit, s.t et teave isenesest ei olnud uus.

⁹ Vaevalt see niisuguse tegevuse juures teisiti olla saigi. Ilmekas on Podgrovje kaubapunkti kontrolööri õigustus: "[---] on võimatu anda aruannet kaupade liikumise kohta, sest ärakiri aruandest sai Venemaa

andmed kõikide tegutsenud kaubapunktide kohta, 2) ei ole esitatud statistikat punkti kogu tegutsemisaja kohta, 3) esitatud andmed pole õiged.

Kõigepealt punktide arvust 1922. aastal. Aruanded on esitatud 96 punkti kohta. Vähem ei saanud neid seega olla. Küll aga on andmeid, mille järgi neid oli hoopis rohkem. Nii märgitakse *Vabas Maas*, et piiril olnud 160 punkti, *Päevaleht* aga mainib 165 punkti juba 1921. a lõpul. (Vene... 1924; Nähtused... 1921.) Ilmselt on need arvud siiski üle pakutud. Eksituse põhjuseks on nähtavasti asjaolu, et paljud ärimehed olid küll muretsenud piiril kauplemise loa, kuid tegevust ei jõudnud alustada. Nii anti Piirivalve Valitsusele laekunud andmete põhjal 1922. aastal üldse välja lubasid 139 punkti avamiseks, tegelikult avati neid aga 76 (ERA, f 73, n 1, s 915, l 303). Seega on tõenäoline, et pärast 1922. a märtsikuud (taas)avati 76 kaubapunkti, osa aga kauples juba varasemast ajast. Edaspidistes arvutustes on opereeritud 105 punktiga. Kasutades olemasolevaid täielikke aruandeid ja täites analoogia põhjal lüngad puudulikel aruannetel, oli võimalik ligikaudu välja arvestada n-ö keskmise kaubapunkti kaupade läbikäik. Kui korruptada saadud tulemust 105-ga, oleksid koondandmed 1922. a kohta järgmised:

Venemaale välja veetud:

kokku 275 miljoni Emk eest kaupu,
sh suhkrut 1900 tonni 103 milj. Emk eest,
piiritust 250 000 liitrit⁹ 71 milj. Emk eest,
peipsi tinti 26 milj. Emk eest,
seapekki 14 milj. Emk eest,
teisi kaupu (sool, tee, kakao, petrooleum jt) 64 milj. Emk eest.

Venemaalt vastu saadud:*

kokku 289 milj. Emk eest kaupu,
sh väärisasju, -metalle ja raha 78 milj. Emk väärtuses,
lina 2500 tonni 180 milj. Emk eest, teisi kaupu 31 milj. Emk eest.

spekulantide poolt ära varastatud⁹ (ERA, f 73, n 1, s 895, l 3).

⁹ G. Linkvist märgib oma kirjas rahaministrile, et piiritust veeti 1922. aastal Venemaale välja ca 225 000 liitrit (ERA, f 20, n 1, s 311, l 113).

* Ei ole lõplik tulemus.

Aruannetes on välja veetud kaupade väärtus arvestatud nende hindade alusel, millega punktupidajad kaubad omandasid, sisseveo puhul aga hindade alusel, millega nad Venemaalt vastu saadu realiseerisid. Leitud andmete järgi on vahe vaid 5%, s.t ärimehed pidanuksid töötama heast tahtest ilma kasumita või isegi kahjusid kandes. Selles seltskonnas aga kindlasti samaariamehi ei olnud ning tekib küsimus: mille arvel ärimehed oma aruandeid "korrigeerisid"? Tundub tõenäoline, et seda tehti sissetoodu, ja nimelt kulla, hõbeda, Vene ja Eesti raha ning väärtasjade arvel, mida pandi kirja vähem kui saadi. See moodus oli ärimehede kõige mugavam: kontrolli võimalus oli õigupoolest välistatud.

Kui palju laekus tegelikult väärismetalle, väärtasju ja raha rohkem?

1921. a suvel olevat kasum ulatunud 60%-ni ning kui 1922. aastal opereerida 30%-ga, siis on see ehk pigem alla kui üle pakutud. Enne kasumi saamist pidi aga ärimees veel tasuma oma teised kulud (kaubabaraki ehitamine või rent, kaupade transport, müüjate palgad jne). Seda kõike arvesse võttes võiks sisseveo väärtusele lisada 50% ning esitada lõpliku tulemusena järgmised arvud:

Venemaalt sisse tulnud:

kaupu, väärismetalle, -asju ja raha kokku 434 milj. Emk väärtuses,

sh lina 2500 tonni 180 milj. Emk eest, teisi kaupu 31 milj. Emk eest, väärismetalle, -asju ja raha 223 milj. Emk väärtuses.

Järgmisena oleks otstarbekas käsitleda 1924. aastat.

Kaubapunktide arv on suhteliselt täpselt tuvastatav. Aasta esimesel poolel oli neid 22 (ERA, f 20, n 1, s 311, l 113; Vene... 1924). Juulis langes nende arv 19-le (ERA, f 20, n 1, s 348, l 49, 52). Lähimüügi kohta on ainult üks pidepunktina kasutatav dokument, o/ü B. Palm & Co 4 kaupluse väljaveo andmed 1. jaanuarist kuni 1. novembrini 1924. Need on järgmised: kokku Venemaale välja veetud kaupu 14 927 650 Emk väärtuses (65 kaubaliiki), sh piiritust 40 938 toopi 11 468 240 Emk väärtuses ja teisi kaupu (suhkur, liköörid, puuvillane riie, paberossid, sukad, villane riie, tee) 34 594 420 Emk väärtuses (ERA, f 20, n 1, s 348, l 71). Kogu 1924. a väljaveo hindamisel tuleb arvestada asjaolu, et alates aasta teisest poolest langes kaubakäive tugevasti. Sellest, punktide arvust ja o/ü B. Palm & Co andmetest lähtudes võiks kogu 1924. a kõigi piiri-kaubapunktide väljaveoks arvestada 60 milj. marka, sh erinevaid kaupu samades proportsioonides na-

gu o/ü B. Palm & Co, s.t piiritust 180 000 liitrit 46 milj. Emk väärtuses, teisi kaupu 14 milj. Emk väärtuses.

Venemaalt saadu kohta ei ole (vähemalt autori valduses) paraku mingeid andmeid. Seega ei ole muud võimalikku lähene-misviisi peale hinnangulise. Üldsissevedu võiks väljaveost lähtu-des hinnata 90 milj. margale (50%-lise vahe korral). Erinevate kaupade sisseveo osakaalu hindamisel tuleks arvestada, et seoses Nõukogude piirivalve tegusamaks muutumisega pidid kauplejad hakkama eelistama kergesti transporditavate kaupade ning väärismetallide vedu ja lina osakaal võis 1922. aastaga võrreldes olla tugevasti langenud.

1921. a kohta olemas olevad andmed kaubapunktide arvu kohta lähevad väga tugevasti lahku: 2. diviisi ülema ettekande kohaselt toimus 1921. aastal kaubitsemine 37 punktis, Rahami-nisteeriumi Krediidiosakonna juhataja teatel oli septembrikuus punkte 45, "kus kaupade vahetamine sünnib ainult ohvitseride kontrolli all" (kas see tähendab, et oli ka teisi, ilma kontrolli-ta punkte?), rahaministri abi andmete põhjal oli septembrikuus punkte "rohkem kui 42", *Päevalehe* andmetel oli oktoobris 100 ja novembri keskpaigas 165 punkti (ERA, f 73, n 1, s 883, l 56; f 20, n 1, s 250, l 68, 69; Nähtused... 1921). Seega on ainsana võimalik hinnanguline lähenemisviis ning 1921. a väljaveoks võiks pakkuda 140 miljonit Eesti marka (pool 1922. a väljaveo väärtusest). 1921. a sissevedu võiks väljaveost lähtudes hinnata ligikaudu 250-le miljonile margale (80%-lise vahe korral).

Üksikute kaupade osakaalu määratlemiseks on kasutada vaid üks enam-vähem usaldatav dokument — kaubandusühisuse "Ga-rantia" kiri Kaubandus-Tööstusministeeriumile, millest selgub, et selle firma Poddubje, Sagrivje ja Volkovo kaubapunktidesse oli 1921. a 1. novembriks saadetud kaupu kokku 4 257 916 Emk eest, sealhulgas suhkrut 1758 puuda 1 661 675 Emk eest (ERA, f 73, n 1, s 866, l 11-12). Selle järgi on võimalik määratleda suhkru li-gikaudne osa väljaveos — 40%. Mis puutub teistesse kaupadesse, siis piirituse osakaal suurenes pidevalt ning oli seega 1921. aastal kindlasti väiksem kui 1922. aastal. Peipsi tindi ja eriti soola osa-kaal seevastu oli tõenäoliselt märksa suurem. Sisseveo puhul ei ole põhjal arvata, et 1922. a proportsioonid üldjoontes ei kehtiks.

1923. a alguses oli punktide arv sama suur kui 1922. aastal (üle 100), 1. juuniks oli alles jäänud 42 ja 1. oktoobriks 23 (ERA, f 73, n 1, s 917, l 35-36). Kaubapunktide arvu muutu-mine ei pea aga olema võrdelises sõltuvuses üldise kaubavahetuse

Mitteametlik kaubavahetus Eesti—Vene piiril

Tabel 1.

EESTI—VENE PIIRIKAUBANDUS 1921.—1924. A.

Aasta	Venemaale saadetud kaup (milj. Emk)	Sealhulgas (kogus/väärtus milj. Emk)
1921	140	...
1922	275	Suhkur 1900 t/103 Püritus 250 000 l/71 Peipsi tint .../26 Seapekk .../14 Teised kaubad (sool, tee, kakao) .../64
1923	170	...
1924	60	Püritus 180 000 l/146

Aasta	Venemaalt sissetoodud kaup, raha (milj. Emk)	Sealhulgas (kogus/väärtus milj. Emk)
1921	250	...
1922	434	Lina 2500 t/180 Teised kaubad .../31 Väärismetallid, väärtasjad, raha .../223
1923	260	...
1924	90	...

mahuga: teatud määral kompenseeris mõnede punktide sulgemine teiste tõusnud kaubakäive. Et ühtegi arvestatavat dokumenti kaubavahetuse ulatuse ega üksikute kaupade osakaalu kohta ei ole ja mingiteks pidepunktideks on vaid eelnev ja järgnev aasta, võiks 1923. a kaubavahetuse ulatust hinnata aasta esimesel poolel ligikaudu võrdseks 1922. a ja teisel poolel 1924. aastaga. Seega võiks Venemaale saadetud kaupade väärtus 1923. aastal olla ligikaudu 170 miljonit Emk ja sissetulnud kaupade väärtus 260 milj. Emk. Koondandmed nelja aasta kohta on esitatud tabelis 1.

Neid andmeid tuleb pidada muidugi vaid väga umbkaudseteks, nagu on näha nende leidmise viisist. Täpsemaks saab pida 1922. a arve, eriti Venemaale saadetud kaupade osas. Samuti ei

ole tabelis esitatud kaupade väärtused mõistetavad väliskaubandusandmetena, ekspordi ja impordi väärtustena.¹¹

4. PIIRIKAUBANDUSE OLEMUSEST JA MÕJUST EESTI VABARIIGI MAJANDUSE ARENGULE

Piiripunktide kaudu Venemaale läinud ja sealt tulnud kaupadest osutavad tindikala ja piiritus teatavatele püsivamatele sidemetele Eesti ja Venemaa vahel. Teiste kaupade puhul on täiesti ühemõtteliselt tegemist erinevast hinnastruktuurist (väliskaubanduse monopol!) tekkinud kääride ärakasutamisega ärimeste ja salakaubitsejate poolt.

Tindikala puhul oli tegemist pika aja jooksul tekkinud tööjao-tusega. Pihkva järve läänerannikul oli hulk külasid, mille elanikud tsaariajal põhiliselt kalapüügist elatusidki ja sealjuures mitte halvasti. Loomus läks Pihkvasse, sealt edasi Peterburi ja Moskvasse. Vene-poolse ranniku elanikud polevat aga kalapüügiga eriti tegelnud (ERA, f 73, n 1, s 884, l 114). Eesti iseseisvusajal kalameeste traditsiooniline turg ahenes ja muutus ebakindlaks. Kuid ilmselt ei ole päris korrektne väita, et selle põhjuseks oli riigipiir, õigem on öelda, et Nõukogude riik ei olnud huvitatud, et tema kodanikud peipsi tinti piisavalt ja regulaarselt sööksid.¹²

Piiritust saadeti aastatel 1921–1924 kaubapunktide kaudu Venemaale mitu head rongitäit, koguväljaveo väärtusest moodustas see samal ajajärgul natuke vähem kui poole. 1924. aastaks sai aga piiritus kogu mitteametliku kaubavahetuse kandjaks.

¹¹ Väliskaubanduses arvestatakse kauba väärtuseks sisseveos kauba eest makstud summa koos kindlustusrahade ja veokuludega piirini, väljaveos kauba eest saadud summa koos veokuludega piirini.

¹² 1923. ja 1924. a ei ostnud Nõukogude Liit ametliku kaubavahetuse korras Eestist üldse kuivatatud peipsi tinti. 1924. a lõpul ja 1925. a algul toimunud läbirääkimistel oli juttu ka peipsi tindi müügist (ERA, f 957, n 5, s 54, l 33; f 1584, n 1, s 548, l 8). Erilist edu aga ei saavutatud: 1925. a müüdi Venemaale 21 tonni kuivatatud peipsi tinti 0,5 milj. Emk eest, 1927. a 45 tonni 1,3 milj. Emk eest ning 1929. a 87 tonni 2,3 milj. Emk eest. 1926. ja 1928. a N. Liit peipsi tinti ei ostnud (*Väliskaubandus...* 1926: 34; *Väliskaubandus...* 1928: 30; *Väliskaubandus...* 1930: 47). Tegelikest võimalustest annab aga tunnistust tõik, et 1922. a võidi piiripunktide kaudu müüa mitu korda rohkem (vt tabel 1). Et hea tahtmise puhul võis ka vahetuskaubandust organiseerida, näitab Eesti–Soome jätkunud silgu- ja kartulikaubandus (vt Püvi 1990: 38).

1913/1914. aastal oli Eesti ala mõisates töötanud 283 piiritusvabrikut. Peamise toorainena kasutati kartuleid. 9/10 toodangut müüdi Venemaale — põhiliselt Peterburi linna, aga ka Peterburi, Pihkva, Arhangelski ja Novgorodi kubermangudesse (Aamissepp 1923: 146; Marjamaa 1923: 180; Ibius 1977: 120). Eestis põletatud piiritust tarniti ka välisturgudele, kus selle muutsid konkurentsivõimelise(ma)ks tsaarivalitsuse avalikud ja varjatud tootmispreemiad (Rosen 1924: 601–602). Vahest ei ole liialdus väita, et just avara piirituseturuga kindlustatus oli üheks peamiseks majanduslikuks toeks, mis võimaldas olemasolevat mõisamajanduslikku süsteemi pikema aja jooksul radikaalsemate muudatuste eest hoida.

Aastatel 1920/21–1924/25 toodeti keskmiselt 5 870 000 liitrit piiritust aastas, mis on vaid 15% sõjaeelsete aastate keskmisest. Sellest 24% müüdi või vähemalt üritati müüa väljapoole Eestit (Ibius 1977: 192, 194), suuremalt jaolt salakaubana. Toodangu tagasimineku nagu on lihtne taibata, oli piirituseturu kaotamiseks tagajärg. Ligikaudu veerand väljaveetavast piiritusest kaubastati nüüd piiripunktide kaudu Venemaal (vt tabel 1), ülejäänud tõenäoliselt põhiliselt Soomes.

Siiski andis alkoholi kaubandus käsitletavatel aastatel ca 1/6 riigieelarvetuludest¹³ (arvutusalus: *Valitsusasutuste...* 1934: 140). Kui G. Westelilt 1922. aastal päriti, kuidas kavatsetakse takistada (sala)piirituse väljavedu, vastas too otsekohevalt, et riik ei soovigi seda teha (*Riigikogu...* 1922: vg 497). Enamgi veel, on tõenäoline, et G. Westelile näis piirituse väljaveo suurendamine ühe lihtsama ja efektiivsema võimalusena riigitulude kasvatamiseks. Nagu tõestab Otu Ibius, hinnati omariiklusaja alguses osalt subjektiivsetel põhjustel üle nii viinavabrikute põllumajanduslikku tähtsust kui ka piiritusekaubandusest saadavaid võimalikke tulusid (Ibius 1977: 183). Selle mõtteviisi majanduslik loogika lonkas tugevasti. Et tsaariaegsete toetuste lakates Eesti piiritus Euroopa turgudel Ungari ja Saksamaa odavama, teraviljast toodetud piiritusega võistlust välja ei kannatanud, annab see alust arvata, et tegelikult olnuks Eesti piiritusel vaba konkurentsi korral raskusi ka Vene või Soome turgudel. Et aga valitses endist Vene-aegset

¹³ Ehkki Villem Ernits Eestit rahvusvaheliseks kõrtsiks tituleerides riigieelarvete arutamisel alati visalt selle vastu sõdis (vt näiteks *Riigikogu...* 1921: vg 405). Tsaari-Venemaa riigieelarve oli kaks korda rohkem "purjus", tulud viinamonopolist moodustasid ca 1/3 (Crisp 1976: 27).

kogemust absolutiseeriv mõtteviis, siis võib 1920. aastate Eestit võrrelda suure, surve all oleva piiritusemahutiga, mille sisu nõrgemaid tõkkeid murdes väljapääsuteed otsis. Surve Soome ja Venemaa "tammidele" ja piirituse valgumise sinna põhjustas eelkõige nende riikide alkoholipoliitikast tekkinud vaakum. Ja mis Venemaasse puutub, siis muutis isegi Eesti piirituse turgudeta jäämine siin vähe: "tõmme" oli sedavõrd tugev, et kui Eestis alkoholi ei oleks toodetud, küllap oleksid ärimehed seda siis edasimüümiseks mujalt sisse vedanud. Suhkrut, soola, teed ja kakaod ei toodetud ju samuti Eestis. Seega võib väita, et piirikaubandus polnud siiski põhjustatud mitte niivõrd kahe maa ühisest minevikust ega kokkusobivast majanduslaadist, vaid oli erineva oleviku viili. Erandiks oli tindikalakaubandus.

Aga kasulik oli piirikaubandus vaieldamatult kõigile asjaosalistele. Eesti Vabariigile oleks mitteametlik äri Petserimaal justkui juurde andnud veel ühe olulise väliskaubanduspartneri.¹⁴ Sealjuures äärmiselt soodsa partneri, kes aitas tunduval määral parandada riigi maksebilanssi. Suurt osa nendest sadadest miljonitest markadest, mis Venemaalt nelja aasta jooksul vastukauba ja rahana laekus, võib ju tinglikult vaadelda kui itta läinud kaupade väärtusest üle makstud preemiat, kingitust ärimeestele, riigi seisukohalt aga kui väljaveo väärtuse ülekaalu impordi maksumusest. Peale selle sai riik aga piirituse müügist laekunud summade kõrval veel tulusid äri- ja tulumaksude¹⁵, Venemaale edasi saadetavate imporditud kaupade sisseveotollide¹⁶ ja kaubaveorahade näol.

¹⁴ Kui uskuda tabelis 1 toodud arvestuste tulemusi (aga paremaid ei ole), moodustas piirikaubanduse rahaline käive 1921. a 6%, 1922. a 7%, 1923. a 3% ja 1924. a 1% EV vastava aasta väliskaubanduskäibe väärtusest. 1922. a oli piirikaubanduse käive suurem kui väliskaubanduskäibe väärtus Soomega (muidugi ametlike andmete järgi), kes oli Saksamaa, Inglismaa ja N. Vene järel Eesti väliskaubanduspartnerite seas 4. kohal. Tahapoole jäid Läti, Rootsi ja veel 14 riiki, kellega Eesti kaubavahetuses oli.

¹⁵ 1923. a oli püürl tegutsevatele firmadele määratud ärimaksu ca 1,75 milj. Emk ja tulumaksu ca 2 milj. Emk, 1924. a tulumaksu 54 000 Emk ja ärimaksu 460 000 Emk (ERA, f 20, n 1, s 348, l 69). Määratud riigilõivud olid tõenäoliselt mitu (või isegi mitukümmend) korda väiksemad, kui ärimeeste tulud eeldanuksid.

¹⁶ 1922. a tekkis riigielarves tulude ülejääk ootamatult kasvanud tollitulude arvel. Aastas saada loodetud 650 milj. Emk asemel oli juba 1. septembriks laekunud 790 milj. Emk (Riigikogu... 1923: vg 1077).

Mõneti põhjendab piirikaubandus Eesti majanduspoliitika kujundajate, eriti aga G. Westeli käitumist, kes ei suutnud tasakaalustada ametlike andmete järgi¹⁷ üsnagi passiivset kaubandusbilanssi ega vältida Eesti kulla raiskamist. Siiski ei põhjenda ta seda täielikult. Piirikaubandus oli üks ja rahaliselt tulemuselt tegelikult vahest mitte kõige olulisemgi osa Eesti 1920. aastate alguse uskokodanluse sünnitajast ja avalikust saladusest — üldisest sahkerdamisest Nõukogude Venemaaga (vt Valge 1991b: 1716–1717), mis peamiselt tänu esimesena sõlmitud rahulepingule ja otsekui kompensatsioonina Venemaa-poolsele mitmete lepingupunktide täitmata jätmisele lahti läks ja ligikaudu 1922. a lõpuni kestis. Kõik oli omavahel seoses. Mitme kaubapunkti omanik Osvalt Lõõtsmann töötas Välisministeeriumi kullerina ning olevat laenanud Moskva opteerimiskomisjoni majandusosakonnale 4 miljonit marka (4-miljoniline... 1925). Vaevalt oli 4-miljonilise vaba kapitali omanik ja firmajuht riigiteenistuses ainult “eesti asja” edendamas. William Tominga väitel sai teiste seas Nõukogude Venemaa esindaja Isidor Gukovskiga äri ajades püstirikaks ka Gustav Linkvist (Tomingas 1970: 328), hilisem piiritusekontsessioonäär. Veel hiljem, 1925. aastal läks ta aga kohtu alla seoses ühe *Gründertum*’i öie — Harju Panga kokkuvarisemisega. Selle taolistest näidetest puudust ei ole.

Paraku on illegaalsest ja poolillegaalsest ida-ärist mingil määral kindlaks tehtav vaid piirikaubanduse rahaline ulatus. Tervikust polnud täpsemat ülevaadet toonagi. G. Westel tunnistas 1923. aastal: “Üldises kokkuvõttes arvan mina [...] et meie maksubilans on tasakaalus ametlikust puudujäägist hoolimata, sest meile on välismaalt kapitali sisse voolanud, mis registreerimise al-

¹⁷ 1920. ja 1921. a arvestati Eesti väliskaubandusstatistikas sisse ja välja veetavate kaupade väärtus eksportööride või importööride deklaratsioonide põhjal. Kaubandus-tööstusministeeriumi Kaubandusosakonna juhataja Hans Kukk väidab, et 1921. a näidati maksude kartuses sisseveetavate kaupade hindu 10% kõrgemana ja väljaveetavate kaupade hindu 10% madalamana, vastavalt siis ka ekspordi ja impordi koguväärtust. Alates 1922. a kontrolliti Riigi Statistika Keskbüroo poolt hindu üle (Kukk 1922: 36; Pullerits 1924: 18–19). Mil määral see tolle aja tingimustes tulemusi aitas täpsustada, on iseküsimus. Näiteks Saksa mark langes 1923. a lõpul iga tunniga ning Saksamaa oli oma üliodavate hindade tõttu nendel aastatel riigiks, kust pärines üle poole Eestisse imporditud kaupadest. Westel ja teised Eesti majanduspoliitika juhid ei kavandanud majandusmeetmeid loomulikult mitte ainult ametlike andmete järgi.

la ei käinud.⁷ (*Riigikogu...* 1923: vg 1225.) Küsimus ei olnud seega võib-olla mitte niivõrd Westeli suutmatuses tasakaalustada kaubandusbilanssi kui tahtmatuses või õigemini teadmatuses tahta. Majandusstatistika oli ebaadekvaatne, Venemaalt sissevoolava kapitali ulatus peaaegu tundmatu suurus ja nii jäidki ainsaks võimaluseks isiklikest hinnangutest lähtuvad improvisatsioonid. Kuni 1922. a lõpuni oli nn lahtiste kraanide poliitika ilmselt asjakohane, vähemalt ei saa kuidagi eeldada, et Eesti majanduspoliitika liidrid mõistnuksid idaturu veel enam ahenemist ette näha. Üldine hoiak oli pigem vastupidine (vt Valge 1991c: 1246–1248). Ilmselt peeti kullatagavarade ebaseaduslikku kasutamist vähemalt esialgu vajalikuks selleks, et ületada ajutisena näivaid raskusi. Ajutiseks lubas neid aga pidada just Venemaa turu avanemise lootus ja mitteametlik ida-äri, mille üheks osaks oli piirikaubandus. Needsamad tegurid andsid juba varasemast ajast hoogu juurde stampmõtlemisele, mis ei pidanud Eesti majanduse radikaalset ümberstruktureerimist paratamatuks. Nõndamoodi vältsid küll Venemaalt ühel või teisel teel tulnud kapitalid Eestis majanduskriisi 1920.–1921. aastal, kuid osalt inertsest mõtteviisist põhjustatud majanduspoliitika viis Eesti majanduse surutisse 1924. aastal. Vaevalt oleks keegi seda kriisi päriselt ära hoida suutnud. Ka oli ilmselt kaalukam see kapital, mis idast tuli, kui see, mis ebaõige laenupoliitika tõttu kaotsi läks.

Selle kummaliselt ristuvate ja ühtivate isiklike ning riiklike huvide jõuväljas arenenud piirikaubanduse eelduseks oli Venemaa majandus- ja võimuanarhia koos liberaalsest korraldusest väga kaugel majandussüsteemiga. Need tegurid ei ole omased normaalsele riigile ja kaugemas perspektiivis välistavad üksteist ka ebanormaalse riigis. See lubab arvata, et vähemalt sellisel kujul, niisuguses kestvuses ja ulatuses jääb piirikaubandus kordumatuks nähtuseks.

Kirjandus

- A a m i s s e p p, Julius 1923. Eesti kartulikasvatus ja selle korraldamine lähemas tulevikus. — *Agronoomia*, nr 4, lk 145–150
- B o l š a j a... 1926 = Большая советская энциклопедия, 2. том. Москва: Большая советская энциклопедия
- B r a n d t, Eduard 1955. *Eesti majanduse olukord kodanliku diktatuuri perioodil*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- C r i s p, Olga 1976. *Studies in the Russian Economy Before 1914*. London—Basingstoke: Macmillan

Mitteametlik kaubavahetus Eesti—Vene piiril

- Eesti Pank* 1923. a. 1924. Tallinn
- Eesti Pank* 1926. a. 1927. Tallinn
- Grohmann, Voldemar 1926. Eesti tollipoliitika. — *Eesti: Maa-
Rahvas. Kultuur.* Tartu: Haridusministeeriumi Kirjastus, lk 686-
692
- Ibius, Otu 1977. Ühe tööstusharu ajaloost. Tallinn: Eesti Raamat
- Inglise leht Vene-Eesti kaubapunktidest. 1923. — *Vaba Maa*, nr 62,
17. III, lk 3
- Istorija...* 1976 = *История социалистической экономики СССР.*
2. том. Москва: Наука
- Kaks kõnelevat asja. 1923. — *Vaba Maa*, nr 72, 29. III, lk 2
- Kaubandusline lähenemine Eesti ja nõuk. Venemaa vahel. 1922.
— *Vaba Maa*, nr 32, 6. II, lk 2
- Kitsnik, M. 1939. Eesti kartul. — *Väljavaade*, nr 1, lk 9
- Koop, Arnold 1966. *NSV Liidu ja kodanliku Eesti suhted aastail
1920–1928.* Tallinn: Eesti Raamat
- Kukk, Hans 1922. Eesti väliskaubandus 1919–1921. — *Eesti Statis-
tika Kuukiri*, nr 5, lk 35–67
- Lewis, Arthur 1970. *Economic Survey 1919–1939.* London: George
Allen and Unwin Ltd.
- Marjamaa, J. 1923. Piiritustööstus. — *Eesti Majandus*, nr 12,
lk 181–184
- Nové, Alec 1978. *An Economic History of the U.S.S.R.* Harmonds-
worth etc.: Penguin Books
- 4-miljoniline nõudmine välisministri vastu. 1925. — *Vaba Maa*,
nr 146, 28. VI, lk 3
- Nähtused meie ida-piirilt. 1921. — *Päevaleht*, nr 314, 23. XI, lk 2
- Pauts, Herman 1963. Kodanliku Eesti väliskaubandus imperialis-
mi süsteemis. Dissertatsioon majandusteaduste kandidaadi kraadi
taotlemiseks. Käsikiri TA Raamatukogu Baltika osakonnas
- Pullerits, Albert 1924. Väliskaubanduse arvestamise põhimõtted.
— *Eesti Statistika Kuukiri*, nr 27, lisa 7, lk 1–24
- Püvi, Toomas 1990. *Soomes-kaubandus Eesti sadamates 19. sajandi
viimastest kümnenditest kuni Esimese Maailmasõjani.* Tallinn:
Ajaloos Instituut
- Riigikogu I koosseis. Täielikud protokollid: III istungjärg. 1921
- Riigikogu I koosseis. Täielikud protokollid: V istungjärg. 1922
- Riigikogu I koosseis. Täielikud protokollid: VIII istungjärg. 1923
- Rbn. [Rebane, Hans] 1921. Välisministeeriumi Kaubamaja. — *Päe-
valeht*, nr 9, 12. I, lk 2
- Rosen, Aleksander 1924. Eesti piiritustööstuse seisukorrast. — *Eesti
Majandus*, nr 33, lk 601–602
- Saarniit, Harald 1958. *Kodanlik Eesti sõjajärgse revolutsioonilise
kriisi aastail (1920–1924).* Tallinn: Eesti Raamat
- Tollipunktid nõukogude Vene piirile. 1921. — *Vaba Maa*, nr 347,
30. XII, lk 3

- To mingas, William 1970. *Mälestused*. Toronto: Kultuur
- Vabariigi Valitsuse koosolekute protokollid 1922. a. 1923. Tallinn
- Vabariigi Valitsuse koosolekute protokollid 1923. a. 1924. Tallinn
- Valge, Jaak 1991a. Eesti üleminek uuele majanduspoliitikale ja Otto Strandmani osa selles. — *Eesti TA Toimetised. Ühiskonnateadused*, nr 1, lk 90–96
- Valge, Jaak 1991b. Eesti–Vene majanduslik külgetõmme Eesti omariikluse esimesel aastakümnel. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1714–1735
- Valge, Jaak 1991c. Majandussillast Euroopa osaks: Arusaamu Eesti majanduslikust seisundist Venemaa suhtes, eriti aastail 1920–1932. — *Looming*, nr 9, lk 1245–1253
- Valitsusasutuste tegevus 1918–1934. 1934. Tallinn: Riigikantselei
- Vene röövsalk üle piiri. 1924. — *Vaba Maa*, nr 239, 16. X, lk 2
- Väliskaubandus 1923. a. 1924. Tallinn
- Väliskaubandus 1925. a. 1926. Tallinn
- Väliskaubandus 1926. a. 1927. Tallinn
- Väliskaubandus 1927. a. 1928. Tallinn
- Väliskaubandus 1929. a. 1930. Tallinn

Ülo Sooster. ***
(Tušš), 1957

EUROOPA SÜMBOOLIKA

Hans Hattenhauer

Tõlkinud Ave Roomets

EUROOPA RAHVUS?

Lipud ja hümnid küll ette, küll taha.

Euroopa? Euroopa, see kärvaku maha!

Ja kui kõik pankrotis lõpuks on ka,

*peaasi, et rahvus otsa ei saa!**

Need Kurt Tucholsky värsid aastast 1932 ei pidanud eriti kaua paika. Tema pessimism välistas mõtet Euroopa üksmeelest, võimalikust Euroopa rahvusest. Lugeses ülaltoodud luuletusest sõna "Euroopa", saab meile üha selgemaks seitsaadik käidud tee. Euroopa on kujunemas. Võrreldes sellega on küsimus, kas paljude ühinemispüüete lõppeemärgi kohta saab kunagi tarvitada nimetust "rahvus", teisejärguline. Oluline on hoopis kogu Euroopa-poliitika siht: poliitiline ühinemine koos samaaegse liikmesriikide rahvusliku ja kultuurilise omapära silmaspidamisega. Seda poliitilis-tehnilist protsessi saadab Euroopa ühisteadvuse kasv. Nagu iga

Europasymbolik. — Hans Hattenhauer. *Geschichte der deutschen Nationalsymbole: Zeichen und Bedeutung*. 2. erweiterte Auflage. München: Olzog Verlag, 1990, S. 266–279.

* Tõlkinud Ain Kaalep.

rahvuseks kujunemise protsessi puhul, nii võib ka siin, eri riikides küll erineva selgusega, täheldada kodanike emotsionaalset kaasaminemist ja poliitikute ühendamis-tegevuse heakskiitmist. Riigiorganite poliitiline tegutse-mine ja kodanike isiklik nõusolek — rahvuse tunnused — on ka Euroopa ühinemise puhul märgatavad.

Sealjuures on XX sajandi Euroopa sündmustes ja kriisides näha omapäraselt kordumas seda, mida juba XIX sajandi Saksamaa põhiseaduse ajaloos jälgida võis. Saksamaal vajas rahvus kujunemiseks ümmarguselt sada aastat ja niisamuti tuleb aega jätta ka Euroopale. Rahvusteadvus on seda veenvam, mida orgaanilisemalt ta areneb. Pealegi oleks üleeuroopalik rahvusteadvus pigem poliitilise ühinemise vili kui eeldus.

1871. a poliitiline ühinemine ei õnnestunud päris täielikult. Bismarcki Väike-Saksa lahendus pidi loobu-ma Austria osavõtust, sest et selle riigi multinatsionaalne loomus välistas ta osalemise uues Saksa riigis. Siiski ei takistanud see Saksa impeeriumil rõhutamast erisidemeid Austria monarhiaga ja nii selgelt, et Sarajevo atentaadist sai sõjaajend niihästi Viinile kui ka Berliinile. Väikesaksa rahvus ei salanud maha ka neid sakslasi, kes ei saanud poliitilises ühtsuses osaleda. Samasugune probleem eksisteerib ka tänapäeval. Iga reis idabloki maadesse õpetab seda, et Euroopa ei lõpe Oder—Neisse piiril ja et Praha, Varssavi, Budapest ning Moskva on Euroopa linnad. Ometi on Euroopa poliitiline ühine-mine praegusel ajal Lääne-Euroopa asi ja küllap on ta tulemuseks lääneeuroopaliku kokkukuuluvustunde kasvamine. Sealjuures ei pea aga ajalooliselt suurem üksus unustusse langema. Juba ainuüksi ühe Saksa riigi osa eksistents kommunistide valitsetavas jaos Euroopast* hoiab teadvuses seda ühtaegu saavutamatu ja vältimatut Euroopa ühinemise aspekti.

*Kuni 1990. a oktoobrini. *Toim.*

Ainult ühes suhtes võime end pidada õnnelikumaks rahvusliku ühinemise poole püüdlevatest Saksa kodanikest XIX sajandil. Tookord läks vaja kaht sõda — aastail 1866 ning 1870–1871 — võimaldamaks ühinemist, ent tänapäeval on olemas Euroopa rahvaste esindus, mille kasvav poliitiline kaal teeb võimalikuks Euroopa rahumeelse ühendamise.

Ka Euroopa sümboolika lugu kinnitab seda, et harva on rahvussümbolid riiklike ettevõtmiste tulemuseks. Nende saamisloogu on sama stiihiline ja mitmekülgne, sama vähe sihipäraselt suunatav, sama avatud privaatsetele impulssidele nagu varemgi. Euroopa institutsioonide mitmekesisuse vasteks on need omavahel põimunud teed, mis on viinud praeguse Euroopa sümbolite tekkimisele.

KAKSTEIST KULDSET TÄHTE

Kõigile Euroopa-idee poolehoidjatele oli algusest peale selge, et Euroopa vajab lippu ja väljendusjõulist sümbolit. Siiski ei jätkatud antiikaja Europe-müüti. Lugu kuningatütar Europest ja tema võrgutamisest sõnnina esineva jumalateisa Zeusi poolt pole kunagi olnud populaarne ega kuulu tänapäeval enam isegi gümnaasiastide haridusvara hulka. Sellepärast otsiti juba maailmasõdade vahelisel ajal teisi lahendusi. Krahv Coudenhove-Kalergi 1923. a asutatud Paneuroopa Liit valis 1926 sinisel põhjal kuldses päikesekettas asuva punase risti. Sellega pidi ühendatama Kristuse rist ja Apollo päike sinisel taeval. Poliitilist avalikkust ei mõjutanud see sümbol siiski vähimalgi määral ja nii ta jäigi krahvi pooldajate piiratud grupi tunnusmärgiks.

Kui pärast II maailmasõja lõppu hakati uuesti mõtleva Euroopa ühendamisele, näis ristsümboli aeg olevat möödas. Kohmetult ja pretensioonitult pöörduti tagasi

E-tähe juurde. Ühel Euroopa Nõukogu asutamisele pühendatud eurooplaste kongressil Haagi rüütliisaalis istuti 1948. a koos punase E-tähe all, mindi aga veebruaris 1949 üle rohelisele E-tähele valgel põhjal. Nii kasutatakse, kui see sümbol, mis pidi kujutama sõnade "Euroopa Unioon" algustähti, sõjajärgsel ajal euroopameelsete seas ka oli, jäi ta siiski rühmaveendumuse märgiks ega suutnud tõusta poliitiliseks Euroopa-sümboliks.

Euroopa Nõukogu loomine aastal 1949 Strasbourgis andis uue tõuke lipu otsimiseks. Küsimuse tõstis eelkõige üles oma esmakordsel kokkuastumisel selle esimese Euroopa institutsiooni parlamentaarne kogu. 25. oktoobril 1955. a võttis ta ühel häälel vastu resolutsiooni nr 88. Euroopa Nõukogu välisministrite alaline komisjon oma otsusega 8. detsembrist 1955. a ühines Euroopa Parlamendi ettepanekuga.

Alguses olevat Euroopa Nõukogu tahtnud pakkuda lippu, millel olnuks liikmesriikide hulgale vastav arv kuldseid tähti. Lõpuks aga kiideti heaks üks Hamburgist tulnud kavand. See kujutab sinisel põhjal ringi kahesteistkümnest viieharulisest tähest, mille tipud ei puutu kokku. Värvideks on ultramariinsinine ja kroomkollane. Lipu kujuks on sinine ristkülik, mille kõrguse ja laiuse suhe on 2:3. Kaksteist kuldset tähte on paigutatud ringikujuliselt nagu numbrid kellal ümber lipu keskpunkti. Põhivärv peab kujutama läänemaailma sinist taevast ning arv kaksteist sümboliseerib täiuslikkust ja täielikkust.

Sellele lipule on ette heidetud, et tähtede arv ei vasta liikmesriikide arvule. Ka olevat laiduväärt see, et me ei arvuta enam kahesteistkümne süsteemis nagu antiikajal, vaid kümne süsteemis. Ometi on tervitatav, et lipu sümbolikas on ajaloolisi elemente ning temas on tunda Öhtumaa kasvanud ühtsust. Oma kahesteistkümnega tähega ei tarvitse ta kaasa teha igat kaasaja poliitilist

muudatust. Populaarsusest pole tal seni puudu tulnud. Eriti sõpruslinnades on lippu näha juba üle 30 aasta. Õnnestunud sümbolina on ta võitnud endale eluõiguse ja lugupidamise ning suutnud kerge vaevaga eemale tõrjuda rohe-valge Euroopa lipu.

1955. a otsustega polnud lipuprobleem siiski lõplikult lahendatud. Mõnelgi Euroopa asutusel ja ametkonnal oli vajadus end ise esitleda ja nad ei kavatsenud selleks lihtsalt niisama kasutada Euroopa lippu. Isegi Euroopa Parlament loobus oma eelkäija otsusest ning kasutas alates aastast 1973 konkureeriva sümbolina loorberipärjaga ümbritsetud kuldseid tähti EP/PE sinisel põhjal. Sellise suure hulga Euroopa-sümbolite juures muutus segadus veel suuremaks, kui Euroopa Ühenduse komisjon otsustas enda jaoks kasutusele võtta hoopis kuldse E-tähe asuursinisel põhjal. Euroopa Parlamendi järelepärimisele vastates nentis komisjon, et ta

ei jaga arvamust, nagu ruttaks see ette hilisemast Ühenduse embleemi puudutavast otsusest. Selline otsustamine saab olema kõigi Ühenduse organite asi.

Selle abinõu poliitiline eesmärk oli ilmne: sümbolikäsimus oleks tulnud Brüsselis uuesti otsustamisele panna ning järjekordse tagasipöördumisega E-tähe juurde uutele rööbastele juhtida. Siiski oli juba hilja tühistada juba 25 aasta vanust tähelippu. Vahepeal võttis asja enda peale kõigi Euroopa kodanike poolt valitud Euroopa Parlament, kes oli enam kui teised institutsioonid kutsutud sümboolikaküsimust arutlema. Enamjaolt parlamendisaadik Kai Uwe von Hasseli juhitud keerulised läbirääkimised lõppesid 11. aprillil 1983 Parlamendi resolutsiooniga,

et Euroopa lipuks saab 1955. a Euroopa Nõukogu parlamentaarse kogu poolt kehtestatud Euroopa lipp, mis kujutab kaheteistkümnest kuldsest tähest moodustuvat pärga sinisel kangal,

ja

Euroopa sümbolika

et seni Euroopa Parlamendi poolt kasutatav oma mitteametlik lipp parlamendi nimetuse algtähtedega langetatakse.

Sellega lahendati ilma kärata, aga lõplikult ka Euroopa värvide küsimus. Rohe-valge värvideühend polnud läbi läinud ja praegu lehvib Euroopas sini-kollane/kuldne. Nüüd, kus isegi Euroopa Parlamendi ja Komisjoni embleemidele on võetud tähelipu värvid, peaks tulevikus olema raske sellelt teelt taas lahkuda. Seejuures tasub märkida, et Euroopa ei ole võtnud kasutusele oma trikoloori XIX sajandi rahvusriikide vaimus, vaid on naastud sellest vanema õhtumaise kahevärvilisuse juurde. 29. mail 1986 oldi lõpuks niikaugel, et hümn *Freude schöner Götterfunken* helide saatel heisati Brüsselis pidulikult Euroopa Nõukogu esialgne lipp Euroopa Ühenduse ametliku lipuna.

SÕNADETA LAUL

Lootus ühendatud Euroopale oli eelkõige sõjajärgse purukslöödud Saksamaa jaoks suureks lohutuseks, enam kui kahe aastakümne jooksul pealegi aseaineks kaotatud rahvuslikule ühtsusele. Nii leidis mõte Euroopa hümnist pooldajaid kõigepealt siin. Koos hümn otsimise pingutustega noorele Saksamaa Liitvabariigile jagus ettepanekuid ka Euroopa hümn tarvis. Nende all lookas liidukantsler Adenauer leidis aga luuleteosed olevat veel maitsetumad kui need, mis pürgisid SLV hümniks.

Kui poliitiline Euroopa esialgu püsis vait, haarasid initsiatiivi raadio ja televisioon. Eurovisiooni saadete tunnusmeloodiaks sai ilma suuremate kuludeta, kuid seda suurema menuga prantslase Marc-Antoine Charpentier' (ca AD 1634–1704) prelüüd. Nii polnud enam kaugel mõte, et saamaks Euroopale hümn tuleb vaid teha sellele üldtuntud meloodiale arusaadavad sõnad. Algatus võttis enda peale Euroopa Uniooni Saksa haru en-

dine president ja tollane aupresident Ernst Friedländer. 1965. aastal kostsid Euroopas tormiennustused. Prantsusmaa poolelt oli president Charles de Gaulle pöörutanud Euroopa idee pihta oma kindla "ei". Kuuest asutajariigist koosneva Euroopa Ühenduse ees seisis küsimus, kas ülejäänud viiel on ilma Prantsusmaata üldse mõtet ühinema hakata. Julgusetus võttis maad, kui euroopameelsete hulgas kaaluti, mida oleks veel võimalik idee tuleviku heaks ära teha. Ernst Friedländerit ajendas tunnetus,

et pärast suveräänsete riikide vahelise verise rivaliteedi sajanudeid on nüüd lõpuks alanud ajastu, mille mõtteks on luua Euroopa Ühendatud Riikide Liit, vabaduse, rahu ja õiguse supranatsionaalne liit. See vennaalik Euroopa pole mitte ainult mõistuse asi, mitte ainult poliitiline proosa. See on ühtlasi tahte ja tunde asjaks, seega poliitiline luule.

Friedländeri arusaamist mööda polnud võimalik rajada uut Euroopat täiesti ilma vaimustuseeta. Nii luuletaski ta Charpentier' viisile:

*Wir kämpfen für dich, Europa,
Dir sind wir mit wissendem Willen geweiht,
dem Bunde der Freiheit, des Friedens,
des Rechts, fest für alle Zeit...**

Liidupresident Lübke protežeerituna toimus Charpentier' ja Friedländeri hümnid esiettekanne Bad Godesbergis *Euroopa-Aktion 65* avamise puhul. Samal ajal kui Pariisis nõudis Prantsusmaa välisminister täielikku võimu äravõtmist Brüsseli kõrgetelt asutustelt, laulsid Reini teisel kaldal uut laulu tumedates seelikutes ja valgetes pluusides tütarlapsed, saateks noormeeste jõuline koor. Ometi polnud sel laulul menu ja ta unustati varsti. Euroopa hümnid põhiküsimust, paljukeelsust, polnud Friedländer suutnud lahendada. Itaallastelt, hollandlas-

* Me võitleme sinu eest, Euroopa, sinule oleme (oma) teadliku tahtega pühendunud, vabaduse, rahu, õiguse liidule, igavesti tugevale...

telt ja šotlastelt ei võinud oodata saksakeelsete sõnade laulmist. Ka sakslaste hulgas olid eelarvamused sõjaka paatose suhtes liiga tugevad, et Friedländeri sõnadest vaimustuda.

Järgmise katse tegi Euroopa Nõukogu alaline komisjon. Tema pakkus juulis 1971 Euroopa-meloodiaks Beethoveni viisi Schilleri luuletusele "Ood rõõmule" *Üheksanda sümfoonia* viimasest osast. Sellega ühines jaanuaris 1972 Euroopa Nõukogu ministrite komitee, soovitades kõigil üleeuroopalikel üritustel mängida hümnit *Freude schöner Götterfunken*. Ühtlasi tegi ta dirigent Herbert von Karajanile ülesandeks viisi muusikalise seadmise. Lõpuks ühinesid Euroopa Nõukogu ettepanekuga ka Euroopa institutsioonide juhtivad tegelased, kes olid Prantsusmaa peaministri eesistumisel kogunenud ette valmistama 23. Euroopa Päevi 5. mail 1972 Pariisis. Valitsusi ja linnapeasid kutsuti üles korraldama manifestatsioone Euroopa ühtsuse toetamiseks ning laskma 5. mai hommikul mängida Euroopa hümnit avalikes hoonetes ja koolides. 5. mail 1972 kõlas Euroopa hümn Herbert von Karajani seatuna esimest korda Strasbourgis. Heliplaaditööstus hoolitses plaadi väljandmise eest, kus oli hümn koos 17 liikmesriigi rahvus-hümniga Berliini Filharmoonia esituses Karajani juhatusel.

Sellega, et soovitused piirdusid Beethoveni meloodia mängimisega ning laulmist ei mainitud, hoiduti küll veel kõrvale sõnade probleemist, ent otsustati kogu maailmas hinnatud ja Euroopat väärikalt sümboliseeriva viisi kasuks. Beethoven oli vaimustunud Schilleri "Oodist rõõmule". "Laulgem surematu Schilleri sõnu," on 23-aastane Beethoven 1793. a üles tähendanud. Selle viisistamiseni jõudis ta aga alles aastal 1823. Vihuti muusikalisele traditsioonile laskis ta *Üheksanda sümfoonia* viimasest osast kosta kooril. Ehkki sümfoonia esiettekan-

ne 7. mail 1824 end rahaliselt ära ei tasanud, kinkis üldine vennastumisvaimustus heliloojale publiku juubelduse. Sõnade ja viisi idealism oli just II maailmasõja järgsel ajal aidanud sakslastel lahti saada kohmetusest. Aastatel 1952–1964 oli hümn saatnud jagatud Saksamaa olümpiameeskondade võite. Nüüd oli tast saanud kõige mõjuvam ja euroopalikum hümn, esialgu küll lauluna ilma sõnadeta.

Veel raskemaks kui mõjuva viisi leidmine osutus mitmekeelses Euroopas hümnis sõnade probleem. See, kui vaevaline on veel ees seisev tee ja kui ebakindel 1971. a otsus, sai selgeks Euroopa Ühenduse komisjonis Brüsselis. Euroopa Parlamendi saadik Curry oli esitanud küsimuse, kas ei peaks Schilleri luuletust tõlgitama Ühenduse viide ametlikku keelde,

et hümnis saaks ilma suuremate raskusteta laulda vastavatel üritustel nagu näiteks sõpruspidustustel ja kooliõpilaste vahetuse puhul.

Komisjon vastas parlamentaarsele järelepärimisele jahedalt ja kindlalt:

"Oodi rõõmule" on küll mitmesugustel üleeuroopalistel üritustel ette kantud ja Euroopa Nõukogu ministrite komitee poolt heaks kiidetud; ta pole aga Euroopa Ühenduste ametlik hümn. Komisjon ei pea seetõttu soovitavaks anda välja ametlikke tõlkeid.

Läks vaja mitmeid rünnakuid Euroopa Parlamendi poolt, kuni lõpuks ka Euroopa Ühendus Beethoveni meloodia Karajani seades Euroopa hümnina vastu võttis. Pärast Kodanike Euroopa komitee loomist Euroopa Nõukogu poolt 1984. a Fontainebleaus soovitas see Nõukogule:

Muusikat "Ood rõõmule" juurde Beethoveni Üheksanda sümfonia neljandast osast kasutatakse juba Euroopa pidulikel sündmustel. Ka Euroopa Nõukogu on nentunud, et see hümn esindab hästi Euroopa-ideed. Komitee soovib Euroopa Nõukogule, et seda hümnit võiks mängida vastavatel pidustustel ja üritustel.

Seda ettepanekut toetasid Euroopa Nõukogu, selle ministrite komitee, Euroopa Parlament ja Euroopa

Ühenduse Nõukogu. Ehkki sellega sai ametliku õnnistuse ainult hünni viis, olid siiski vahepeal läbi löönud ka Schilleri sõnad, mida tavatsetakse laulda saksa keeles. Kui 29. mail 1986 komisjoni asukohas Brüsselis pidulikult õnnistati Euroopa lippu, laulis seal Euroopa Ühenduse koor Schilleri sõnu Beethoveni viisil.

TÄHTPÄEVAD—AUTASUD—SÕPRUSSUHTED

Eurooplastele märkamatult otsustas Euroopa Nõukogu 1964. a edaspidi 5. maid tähistada Euroopa päevana. See päev peab meenutama Euroopa Nõukogu asutamist 5. mail 1949 ning võitma vastavate avalike üritustega Euroopa-ideele poolehoidu. Euroopa Nõukogu koosseisu kuulub Euroopa päeva komitee, ka teostab Saksamaa *Europa-Union* 1967. aastast alates igal aastal *Europa-Aktion*'i, kuid siiski pole see päev seni erilist sära omandanud.

Ka 9. mai jäi pigem kohaliku tähtsusega sündmuseks. Mälestamiseks 9. maid 1950, kui Robert Schuman tegi ettepaneku Euroopa Sõe- ja Terasekoondise asutamiseks, tähistavad Euroopa Ühenduste ametnikud Brüsselis seda töövaba nn "Schumani-päevana".

Mingeid väljavaateid eduks polnud Euroopa Parlamendi saadiku Cot'i ettepanekul võtta liikmesriikide ühiseks tähtpäevaks 8. mai, "Euroopas natsismi ja fašismi üle saavutatud võidu" aastapäev. Euroopa Ühenduste komisjon vastas talle:

Komisjon asub seisukohal, et ühise tähtpäeva kehtestamine kõigile liikmesriikidele võiks aidata kaasa Euroopa Ühendusse kuulumise tunde tugevdamisele inimeste hulgas.

Siiski ei kuulu härra saadiku poolt tõstatatud küsimus komisjoni kompetentsi.

Seevastu on Euroopa rikas autasude poolest, seda enam et puudub ainupädevus autasustada Euroopale

osutatud teenete eest. Euroopa Nõukogu annab igal aastal välja 1955. a asutatud Euroopa auhinna ühele või mitmele kogukonnale silmapaistvate saavutuste eest Euroopa-idee levitamisel. Peale selle annetakse igal aastal umbes 30 linnale või kogukonnale Euroopa lipp. Suuremat tähelepanu väärivad kolmandate asutuste rajatud autasud. Neist tuleks eelkõige nimetada:

- Aacheni linna rahvusvahelist Karli autasu;
- F. S. V. institutsiooni poolt Hamburgis loodud ja igal aastal Bonni ülikooli kaudu antavat Robert Schumani autasu;
- Robert Schumani Sõprade Seltsi poolt antavat Robert Schumani kuld- ja hõbemedalit;
- Euroopa karikat sportlike saavutuste eest.

Nimetada võiks veel:

- iga viie aasta tagant antavat autasu arvukaima osavõtu eest Euroopa valimistest;
- Euroopa muuseumiauhinda;
- inimõiguste autasu;
- looduskaitse diplomit;
- Euroopa koolide päeva auhindu;
- Euroopa riikide kunstipreemiat;
- Irne Scizier' Euroopa-autasu;
- Fernand Spaaki auhinda.

Erinevad nii populaarsuselt kui väärtuselt ja mõeldud mitmesugustele saajatele, esindavad auhinnad oma mitmekesisuses Euroopa häält. Seevastu pole Euroopa teeneteordeni idee suutnud läbi lüüa. Kõige kompetentsem oleks selle andjana ilmselt Euroopa Ühenduse komisjon. Parlamendisaadiku Berkhouweri arupärimisele vastas viimane lühidalt:

Komisjon ei arva, et see oleks kõige sobivam viis tunnustada oma ametnike teeneid.

Euroopa sümboolika

Ka mälestusmärkidest pole Euroopas puudust. Beris Saarimaa Oberherrni kogukonnas püstitati 1970. a ausammas "Suurtele eurooplastele". Luxembourgis suurhertsoginna Charlotte silla juures on Robert Schumani ausammas. Arhitektoonilise Euroopa-sümboolika raskuspunktiks on siiski pealinna küsimus. Seda arutatakse suletud uste taga visades vaidlustes. Võimalik, et see probleem laheneb ühel heal päeval iseenesest küsimusega, kas Euroopa üldse vajab pärast ülikiirete liiklusvahendite ja informatsioonitehnikate leiutamist pealinna tavalises mõttes. Praegust Euroopa võimu jagunemist Brüsseli, Luxembourgi ja Strasbourgi vahel võidakse kunagi pidada Euroopa normaalolukorraks, mis polegi hädalahendus.

Ühtaegu sümboolikaküsimuste diskreetse arutamise-ga Euroopa-instantsides teadvustub "Kodanike Euroopas" üha suuremal määral kokkukuuluvustunne. Sõp-russuhted, õpilastevahetused, vastastikused külaskäigud pole enam reisihiimuliste kommunaalpoliitikute eesõigu-seks. Ülejäänu teeb ära televisioon, et tuua eurooplasi üksteisele lähemale. Ilmselt laheneb nii iseenesest mõni-gi sümboolikaküsimus, millest ametlik Euroopa praegu veel ei räägi.

RÕÕMULE

*

AN DIE FREUDE

Friedrich von Schiller

Tõlkinud Rein Sepp

Freude, schöner Götterfunken,
Tochter aus Elysium,
Wir betreten feuertrunken,
Himmlische, dein Heiligtum.
Deine Zauber binden wieder,
Was die Mode streng geteilt,
Alle Menschen werden Brüder,
Wo dein sanfter Flügel weilt.

Seid umschlungen, Millionen!
Diesen Kuß der ganzen Welt!
Brüder — überm Sternenzelt
Muß ein lieber Vater wohnen.

Rõõm, Elysioni heldus,
kaunis säde jumalaist,
siseneme, hinges heldus,
taevane, su väravaist.
Mida aeg meis lahku jaotab,
taas su hurmades on koos,
seal, kus õrnu tüübu laotad,
ärkab vendlus inimsoos.

Miljonid, me arm teid kandku!
Suudlus sulle, suur maailm!
Vennad, kaugeim tähesilm
armsast isast aimu andku!

Schillers Werke in fünf Bänden. Erster Band: Gedichte. Prosaschriften. [Weimar]: Volksverlag Weimar, 1957, S. 118–121.

Friedrich Schiller. Luuletusi. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959, lk 25–28.

Wem der große Wurf gelungen,
Eines Freundes Freund zu sein,
Wer ein holdes Weib errungen,
Mische seinen Jubel ein!

Ja — wer auch nur e i n e Seele
Sein nennt auf dem Erdenrund!
Und wer's nie gekonnt, der stehle
Weinend sich aus diesem Bund.

Was den großen Ring bewohnt,
Huldige der Sympathie!
Zu den Sternen leitet sie,
Wo der Unbekannte thronet.

Freude trinken alle Wesen
An den Brüsten der Natur,
Alle Guten, alle Bösen
Folgen ihrer Rosenspur.
Küsse gab sie uns und Reben,
Einen Freund, geprüft im Tod,
Wollust ward dem Wurm gegeben,
Und der Cherub steht vor Gott.

Ihr stürzt nieder, Millionen?
Ahnest du den Schöpfer, Welt?
Such ihn überm Sternenzelt!
Über Sternen muß er wohnen.

Freude heißt die starke Feder
In der ewigen Natur.
Freude, Freude treibt die Räder
In der großen Weltenuhr.
Blumen lockt sie aus den Keimen,
Sonne aus dem Firmament,
Sphären rollt sie in den Räumen,
Die des Sehers Rohr nicht kennt.

Kes on õnne suutnud kõita,
et sai sõbraks sõbrale,
armastatud naise võita,
asugu me kõrvale.

Jah, kui ü h t k i hinge teate,
kes teid maa peal o m a k s peab!
Kui ei tea, siis jätma peate
nuttus maha meie read.

Saagu ilmas inimsoole
sihiks armastuse tee!
Tähtedeni tõuseb see
kauge tundmatuma poole.

Rõõmudega heldelt joodab
loodus kõiki olendeid,
iga hea ja õelgi loodab
leida rõõmu roositeid;
rõõm on suudlustes ja viinas,
sõpruses, mis surmas truu;
rõõmsalt roomab vagel liivas,
taevast kiidab inglisuu.

Miljonid, teid vaomas nähti?
On sul aimu loojast, ilm?
Tähtedele suuna silm!
Tema troonib teispool tähti.

Rõõm on jõud, mis vormib aineid
igaveses looduses;
rõõm, vaid rõõm see ajab laineid
ajamere voogudes.
Lilli loob ta seemnerakus,
taevalaele tähed seab,
tarkadele nähtamatus
ruumis sfääre ringi veab.

Froh wie seine Sonnen fliegen
Durch des Himmels prächt'gen
Plan,
Wandelt, Brüder, eure Bahn,
Freudig wie ein Held zum Siegen.

Aus der Wahrheit Feuerspiegel
Lächelt sie den Forscher an.
Zu der Tugend steilem Hügel
Leitet sie des Dulders Bahn.
Auf des Glaubens Sonnenberge
Sieht man ihre Fahnen wehn,
Durch den Riß gesprengter Särge
Sie im Chor der Engel stehn.

Duldet mutig, Millionen!
Duldet für die bessere Welt!
Droben überm Sternenzelt
Wird ein großer Gott belohnen.

Göttern kann man nicht vergelten,
Schön ist's, ihnen gleich zu sein.
Gram und Armut soll sich melden,
Mit den Frohen sich erfreun.
Groll und Rache sei vergessen,
Unserm Todfeind sei verziehn,
Keine Träne soll ihn pressen,
Keine Reue nage ihn.

Unser Schuldbuch sei vernichtet!
Ausgesöhnt die ganze Welt!
Brüder — überm Sternenzelt
Richtet Gott, wie wir gerichtet.

Freude sprudelt in Pokalen,
In der Traube goldnem Blut

Rõõmsana kui lennul aina
päikesed on taevateil,
vennad, rõõmsail südameil
rännake te võidukaina.

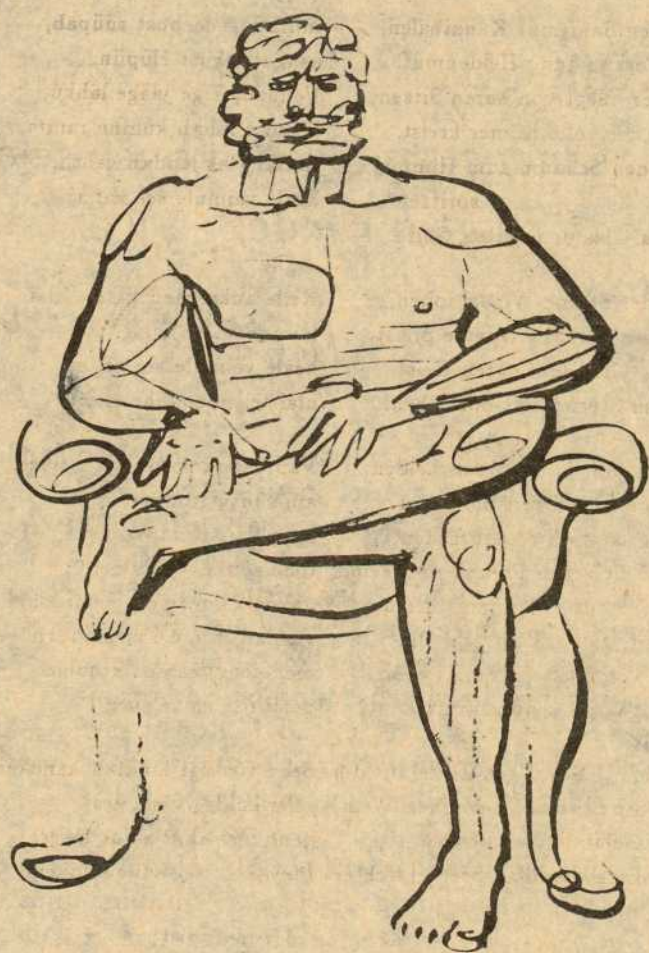
Rõõm on avastuste ajal
uurija ees naerusui,
voorusesse järsul rajal
aitab tõusta vaevatuil.
Kannavad ta lippe tuules
usu kõrged sinimäed;
seismas taevaliste juures
teda sealpool surma näed.

Miljonid, teil koorem lasub —
julgust, ees on parem ilm!
Teispool tähti näeb kord silm,
vägev Jumal vaevad tasub.

Jumalad ei taha tasu;
hea on neile sarnelda.
Kurb ja vaene leidku asu
rõõmu keskel rõõmsana.
Andkem vaenlasele andeks,
jätkem vimm ja kättemaks,
et tal pisaraid ei langeks,
meeleheit ei hammustaks.

Võlakirjad hävinegu!
Lunastagem terve ilm!
Teispool tähti Tema silm
möödab iga meie tegu.

Rõõm pokaalides meid süütab,
viinapuude verest siin

Õlo Sooster. ***
(Tušš), 1957

KÕIK SUUR SEISAB TORMIS

Lisandusi *Spiegel*'i-kõnelusele Martin Heideggeriga

Ülo Matjus

Kõnelus žurnalistliku *interview*' mõttes on harilikult ühepäevaliblikas, järgmisel päeval — või nädalal — ununeb olnu ja loetu, postkastis ootab uus *Illustrierte*. Kõnuni mõtlemise enda ajaloo võib vaid harva leida kõnelusi, mida — mõtleja ning žurnalisti vahel peetuna — veel mitmekümne aasta pärast uuesti välja antaks, isegi võõrastes keeltesse tõlgitaks — ning loetaks. Ma ei pea siin silmas klassikalist filosoofilise kõneluse ehk dialoogi žanri — nagu see tuntud Platonist peale —, milles väljamõteldud või väljamõtlemata osalised harilikult esindavad mõnd kindlat filosoofilist seisukohta või ka selle puudumist, argist mõtlemist, vaimset segadust. Ma pean silmas moodsat küsitlust 20. sajandi ajakirjaniku poolt, mis oma loomu poolest peab kuuluma unustusse.

Spiegel'i-kõnelus Martin Heideggeriga trotsib seda loomust. (Vt *Spiegel*'i-kõnelus... 1992; Bessedja sotrudnikov... 1991.)

Teadupärast on Martin Heideggeri *interview*'-viisil küsitletud kahel korral. Ajaliselt siis esimest korda 23. septembril 1966 *Spiegel*'i poolt. Teisel korral küsitles 80. sünnipäeva puhul — 24. septembril 1969, paar päeva enne sünnipäeva 26. septembril — teda Teises Saksa Kaugenägemises (*ZDF*) Mainzi filosoof professor

Richard Wisser. Selle väikese kõneluse kestel, milles poliitikat vältides keskenduti üksnes filosoofiliselt, osutab Martin Heidegger muide ka Karl Marxi üldiselt tuttava 11. teesi mittefundeeritusele. (Vt *Martin Heidegger im Gespräch*. 1970: 68–69.) Õigupoolest peaks nime-tama üht kolmandatki *interview'd*, mille M. Heidegger olevat andnud Pariisi ajakirjale *L'Express* (20./26. okt. 1969). Ise ta eitab selle autentsust, kuna esiteks olevat ta “keeldunud helilindi vahendusel ülesvõetud kõnelusest” ning teiseks olevat avaldet tekst “tegijate vastutusele jääv kompilatsioon mõtetest ja seisukohavõttudest, mida olen väljendanud puhutiste külastuste, eelkõige viimase ajal”. (Wisser 1988: 34.) Millegipärast ja ilmselt õndsas teadmatuses peeti hiljuti tarvilikuks see “kõnelus” tõlkida ja avaldada Martin Heideggeri omana ning lähemalt põhjendamata ka vene keeli. (Bes-seda... 1991.) Lugeja tunneb selles ära terveid “tsitaate” M. Heideggeri teistest, autentsetest artiklitest-ettekannetest.

Ent *Spiegel*'i-kõneluse juurde tagasi tulles: kuidas põhjendada tarvidust selle tõlkimise järele? — Tõlkimine ei tähenda ainult ümberpanemist, see tähendab ka uuskeelsesse kogemusse laskmist, ringlusse toomist. See paistab tähtis olevat mitmes mõttes. Kõigepealt koondab kõnelus kõige olulisemad probleemid, mis Martin Heideggeriga kõneldes alati tekivad, koondab osutused nende lahendamise võimalikele teedele. Ses mõttes on kõnelus üks Martin Heideggeri mõtlemise sõlmpunkte. Edasi on see kõik siiski esitet ehedal ja autentsel viisil — nii nagu mõeldud. Ja viimaks on esitus võimalikult ligipääsetav, ent ometi kaugeltki mitte “üldarusaadav” või arusaadavaks-loetavaks tehtav, ütleme, Richard Wagneri püüdluste mõttes — nii nagu Friedrich Nietzsche ses suhtes 1888 väljendanud:

“ma olen näinud õllejoojaid ja sõjaväearste, kes

Wagnerit "mõistsid"... Wagneri auahnus sundida ka idioote Wagnerit mõistma" (Nietzsche 1988: 248–249).

Ohtlikki on *Spiegel*'i-kõnelust tõlkida ja eesti kogemusse lasta, sest mis tahes vastus mis tahes küsimusele toob, nagu saksa keeli juba ammu kogetud, lõpmatult kaasa uusi küsimusi. Aga see paistab meie, inimestega, paratamatult nõnda olevat. Martin Heidegger korranud meeeldi Max Kommerelli ütlust: "[---] sest meie oleme täiendamisest juhutat [---]" (Petzet 1986: 8). On täpselt üteldud: "Vastused kujutavad Heideggeri jaoks ainult küsimise viimast sammu ning peavad säärastena jääma küsimises juurdunuks. Ehtsatel filosoofilistel vastustel ei ole ta jaoks mitte defnitoorne ja sulgev, vaid lahti- ja esilhoidev karakter, nad ei jäta mitte küsimusega hüvasti, vaid hoiavad teda avali ja käigus." (Neske, Kettering 1988: 9.) "Sest küsimine on mõtlemise vagurus." (Heidegger 1989: 1222.)

Spiegel'i-kõnelus Martin Heideggeriga on meil siis kõigest hoolimata eesti keeli käepärast. Silmas pidades, et lugeja on seda lugenud ja võib uuesti üle lugeda ning teab, milles asi seisab, küsin sellelt taustalt: kuidas jõuti selle kõneluseni?

Otsustavat osa etendas Erhart Kästner (1904–1974), see saksakeelne Kreekamaa-luuletaja, kelle Kreeka on õli- ja viinamägede Kreeka, kelle keel on peaaegu klassikaliselt puhas vormikeel, kuid kelle täpsed, reljeefsed pildid elavad ometi elavat elu — värvis, lõhnas, helis, esile seades maad ning üles seades üht maailma. See Erhart Kästner kuulas 6. juunil 1950 Münchenis Baieri Kaunite Kunstide Akadeemias Martin Heideggeri ettekannet "Asi" seeriast "Pilk sellesse mis on"¹, millega viimane oli poole aasta eest Bremenis katkestanud oma pika sun-

¹Selle seeria teise ettekande "Seades-tu" (*Das Ge-stell*) kandis M. Heidegger 1953 ja 1954 ümbertehtud kujul ette pealkirja all "Küsimus tehnika järele". (Vt Heidegger 1989.)

От редакции

Завершается начатая в двух предыдущих номерах публикация статьи о внутривнутриполитической борьбе в Эстонии в 1930-х годах и о деятельности движения участников Освободительной войны, ставшей одной из причин кризиса. Автор статьи — эстонский политолог Рейн Маранди, живущий в Швеции.

Продолжается публикация документов о “лесных братьях” и движении сопротивления в Эстонии.

В разделе рецензий читатель найдет заметки Тийта Пруули о сборнике работ под редакцией Эльмара Ярвесоо, посвященном деятельности Балтийского университета в Гамбурге и Пиннеберге в 1946–49 гг. Яника Кронберг анализирует автобиографический роман старейшего эстонского классика, живущего в Швеции, Бернарда Кангро, воодушевленный воспоминаниями о юности писателя.

Завершает номер четвертой отрывок из книги Йохана Хэйзинги *Играющий человек*.

сила торговли спиртом. Эти торговые пункты были закрыты в связи с попыткой коммунистического путча 1 декабря 1924 г. Пограничная торговля сыграла свою роль в зарождении новой эстонской буржуазии в начале 1920-х годов. Хотя доходы, полученные от пограничной торговли в какой-то мере помогли избежать экономического кризиса в Эстонии в 1920–21 гг., тем не менее эта торговля была одним из факторов, тормозивших структурное переустройство эстонской экономики и приведших к кризису экономики в 1924 г.

На своем пути к объединению европейские страны посвятили много времени обсуждению символики, которая должна украсить институты Европейского сообщества. В этом вопросе трудно угодить всем членам содружества. В отрывке из книги профессора Кильского университета Ханса Хаттенхауэра "История немецкой национальной символики..." рассказывается история создания флага и гимна Европейского сообщества. В конце статьи приведены эстонский и немецкий вариант гимна "К радости", созданного на слова Фридриха фон Шиллера.

В предыдущем номере было напечатано интервью Мартина Хайдеггера (1889–1976) журналу *Шпигель*, опубликованное после смерти философа в 1976 г. Публикация в *Шпигеле* выходит за рамки обычного журналистского интервью, она не подлежит забвению, но останется в сокровищнице философской мысли. О том, как создавалось интервью, пишет профессор философии Тартуского университета Юло Матьюс. В статье также разъясняется, почему то самое интервью, появившееся в 1988 г. в сборнике Гюнтера Неске и Эмиля Кеттеринга *ОТВЕТ: Интервью Мартина Хайдеггера*, отличается от журнального варианта.

Физик Мезлис Вийрет в своей статье утверждает, что согласованность теории относительности с реальными процессами является формальной. В созданной Альбертом Эйнштейном теории есть целый ряд идей, верность которых более чем сомнительна. Рассматривая явления, происходящие в макромире, нельзя согласиться с идеями относительности одновременности, постоянства скорости света, относительности массы, а также трактовки времени и пространства. От всех вышеназванных идей и теорий можно отказаться, назвав влияние сил, участвующих в физических процессах, относительным. В статье это иллюстрируется путем рассмотрения процессов, происходящих при ускорении элементарных частиц.

ОТ РЕДАКЦИИ

Очередной номер журнала открывается лекцией одного из виднейших эстонских теологов Уку Мазинга (1909–1985), прочитанной им в 1962 году. Уку Мазинг осуждает образ мысли людей, для которых весь мир разложен по полочкам с помощью каких-то парадигм. “Упорядоченные” таким образом разум и чувства как-бы покрываются обложкой, через которую не проникает больше опыт нового и постороннего. Автор считает, что единственное, что хоть как-то применимо к вещам, — это любовь в самом высоком смысле, это чувство или осознание, что весь наш опыт составляет единое целое. Отказываясь от мышления типа “прейскуранта” — Другой Мир лучше “этого мира” — т. е. от оценки, человек может достичь более широкого раскрытия.

Исследование Хели Лаанекаск вводит читателя в языковую ситуацию Эстонии в начале 19 в. В 16–17 вв. в Эстонии сформировалось два письменных эстонских языка — таллиннский и тартуский. Новый завет был напечатан как на таллинском, так и на тартуском языке. Оба языка существовали самостоятельно, каждый с относительно закрытой нормативной системой. В начале 19 в. в узких кругах развернулась открытая полемика о необходимости единого письменного языка. Статья Хели Лаанекаск проливает свет на некоторые внеязыковые факторы, способствовавшие длительному сосуществованию двух письменных языков, анализирует обстоятельства, благодаря которым проблема языка на стыке 18 и 19 в. стала актуальной, а также приводит аргументы “за” и “против” сторонников таллиннского и тартуского языка.

Следующая статья историка Яака Валге знакомит с одним интересным явлением в экономике Эстонской республики — неофициальной пограничной торговлей между Эстонией и Советской Россией в 1921–24 гг. В 1924 г. на границе Эстонии с Россией возникло большое количество торгово-обменных пунктов. В Россию вывозили зерно и продукты, получая взамен главным образом более ценные бумажные деньги, драгоценные металлы, а также товары. Особенно большие доходы прино-

ment and the parties represented there. Through their wild attacks on all of the democratic institutions of Estonia the Freedom Fighters emerge as one of the bourgeois anti-democratic movements of their time in Eu-

rope. The national and historically significant distinction of the League was the use of the provision in the constitution of Estonia for a referendum to be called on popular initiative as an important tactic in its political struggle.

Summaries

the theory if we consider the effect of the forces active in physical processes relative. In the article this has been described by observing the processes taking place in an accelerator of elementary particles.

Michelson—Morley's experiment can be explained so that we consider the speed of light constant in relation to the Earth's field of gravity. The special theory of relativity has also abandoned the causality of physical processes. It is impossible to show within the framework of the theory itself that causality has been violated, neither can we prove the opposite. Causality appears to be relative just like the other basic notions of physics. This can be overcome only by giving up the special theory of relativity.

The way used in the special theory of relativity for fixing standstill also causes problems. At that, considering the background body motionless is a compulsory element for the theory. Usually we speak about the standstill in relation to the coordinate system, although the artificiality of such an operation is obvious.

The article also presents an hypothesis about the peculiarities of the activity of gravitation forces. Namely, in a sense we can oppose the general field of gravity (involving the whole Universe) to the field of gravity of a macro-object (a star or a planet). The macro-object's field of gravity and the general field of gravi-

ty influence each other by repulsive forces. The speed of movement of a macro-object in a general field of gravity could depend on the relation between the strength of the macro-object's field of gravity and the mass of the macro-object.

Under the black-and-white banner

Rein Marandi

The organization of veterans of the Estonian War of Independence (1918-1920) formed in 1929, entered into active political battle in March 1931. Although it had no clearly defined political program of its own, it was able to attract many followers due to the severe economic crisis that affected all strata of society around the year 1930, as well as bring about in its final phase (1933-1934) some of the biggest political victories at elections and referenda of the independent Republic of Estonia (1918-1940). The extremely hard-fought election campaign on behalf of its own candidate for the presidency led to the final disbandment of the League of Freedom Fighters in March 1934. In its efforts to gain a permanent place in the state of affairs of the republic — through attempting to force a constitutional reform concerning the election of parliamentary members — the League came into a fatal conflict with parlia-

the German writer Erhart Kästner and by his mediation, Heidegger agreed to give an interview to *Der Spiegel* allowing to publish it only after his death. The interview was published on 31 May 1976 under the title "Only a god can save us now". *Der Spiegel* had treated the interview in a journalistic manner, very freely. The Estonian translation in *Akadeemia* has been made from the authentic recording "restored" by Dr. Hermann Heidegger, Martin Heidegger's son and the possessor of his legacy. Martin Heidegger described the story of his Rectorship, firmly refuting all the accusations. Still, the slander has never ended. Ülo Matjus shows that Martin Heidegger's rectorship was connected with his attempt to restore the German university as an *universitas of sciences*, to protect it from politicization and being taken advantage of. Proceeding from his treatment of technology at that time, he considered this possible. His later treatment of technology as *Ge-Stell* proved the impracticability of this attempt, also referring to the limits of the National Socialist movement. Martin Heidegger was mistaken. But the question is not that he was mistaken, that he accepted the post of the Rector, but rather that 'he did not plead guilty and did not regret openly'. In Jacques Derrida's opinion after that the 'dossiers could have been closed'. The public, the public opinion as a "function of technolo-

gy" never really forgets or forgives that silence. Martin Heidegger hurt the power of the public, which, as a power, expects only obedience and submission, nothing less. Martin Heidegger did not meet these expectations. Even more: he hints at the terrorist nature of the public, at its aspirations for power. And he knows that if thinking cannot be attacked, the thinker will be attacked instead (Paul Valéry). That was the case with Martin Heidegger himself as well. 'Everything great stands in the storm' — with these words from Plato's *Politeia* Martin Heidegger finished his Rectorship speech in 1933.

Galilei's principle of relativity has no alternative

Meelis Wiiret

The concordance of the special theory of relativity with the processes of reality proves to be formal, there are several ideas in Albert Einstein's theory whose truthfulness is more than questionable. Observing the phenomena taking place in the macroworld, one cannot accept the ideas about the relativity of simultaneity, constancy of the speed of light, relativity of mass, and the treatment of time and space. It is possible to give up all these ideas and conclusions resulting from

Summaries

When the central authorities decided to get involved at the beginning of 1923, they were still inconsistent. It seems that the Soviet Union was simultaneously interested in both restricting the border trade and maintaining relatively free traffic across the border.

According to approximate estimations goods were sent to Russia in 1921 for 140 million, in 1922 for 275 million, in 1923 for 170 million and in 1924 for 60 million Estonian marks. In exchange, goods and money were received respectively for 250, 434, 260 and 90 million marks. Thus, the unofficial trade in Petseri county would have given Estonia an significant and very profitable trading partner. In 1922 (the data for this year are the most precise) the turnover of border trade made up 7% of the total foreign trade turnover of the Republic of Estonia.

Border trade was one of the factors generating the Estonian *nouveau riche* in the early 1920s when general trafficking with Russia was an open secret. From all this only the amount of border trade can be at least approximately estimated. Even the leaders of Estonia's economic policy did not have any survey of the whole. Improvisations based on personal estimations, a hope for opening the Russian market and stereotyped ideas that Estonian economy did not need any radical restructuring suggested a credit policy which by 1924 led the Es-

tonian economy into a crisis. At the same time the capital that had flowed in from Russia in one way or another helped to avoid in Estonia the economic crisis of 1921.

Everything great stands in the storm: Addenda to: "Der Spiegel-interview with Martin Heidegger"

Ülo Matjus

In the previous issue of *Akadeemia* (No. 5, 1992) we published "Der Spiegel-interview with Martin Heidegger" in Ülo Matjus' translation thus continuing publishing Martin Heidegger's output in Estonian. The earlier translations into Estonian are:

1. The end of philosophy and the task of thinking (*Looming*, 1988, No. 8);
2. The pathway (*Tulimuld*, 1988, No. 1);
3. The creative landscape: Why do we remain in the province (*Akadeemia*, 1989, No. 2);
4. Question concerning technology (*Akadeemia*, 1989, No. 6).

Ülo Matjus describes briefly the circumstances connected with the interview in *Der Spiegel*. As Martin Heidegger had in 1933-34 been Rector of Freiburg University, reproaches which often turned into outright slander never ended. In 1966, urged by

von schlechterem Klang und pöbelhafter als die revalsche Sprache. Sie erreichten, daß die dörptsche Sprache aus den Druckschriften nicht ganz verdrängt wurde. Zu guter Letzt kam man zu der Einigung, daß eine Kompromißsprache, die die guten Eigenschaften der revalschen und der dörptschen Sprache vereinigt und ihre schlechten Eigenschaften ausschließt, eine gemeinsame Schriftsprache werden sollte. Weil aber die Schaffung einer solchen Sprache ein langwieriger Prozeß ist, sollte man vorläufig sammeln und beschreiben, man dürfe dabei aber keine Zwangsmaßnahmen anwenden.

Unofficial trade on Estonian—Russian border in 1921—1924

Jaak Valge

Extensive smuggling in Põlva county on Estonian—Russian border began even before the conclusion of Tartu peace treaty. It was caused by the shortage of goods in Russia. Grain and foodstuffs were exported to the east in exchange of bigger banknotes and precious metals, and goods, mainly flax. The Estonian borderguards themselves were also quite actively engaged in smuggling.

The Estonian authorities allowed to open the first trading posts in March 1921. The frontier guard was ordered not to hinder in any way the people com-

ing to trading points from Russia. Initially the businessmen's net profit reached even 100—200%. From the summer of the same year the trading of spirits widened. In the second half of 1922 the number of trading posts — there were about a hundred of them — did not grow any more. Large amounts of spirits went to Russia through the trading posts — there are data about an 82-strong organisation of smugglers.

From February 1923 the Soviet embassy in Estonia began to issue notes of protest which turned increasingly severe. The Estonian Foreign Ministry, being not quite well informed about the situation, gave elusive answers. Still, the number of trading posts was constantly reduced and by the spring of 1924 only 19 remained. The last protest note from the Soviet Union came in July 1924, although there would have been sufficient grounds for it later as well.

The Communist putsch attempt on 1 December 1924 set the frontier problems in a much more serious light. By the decree of the Minister of the Interior of 13 December 1924 the trading posts were closed. By that time the trade turnover had considerably decreased for several reasons (primarily because the Soviet borderguard had become more active). The intensification of the Soviet attempts to finish border trade can be explained by the strengthening of central authorities in Russia.

Summaries

sehens der Schriftsprache begleitet wurde.

Für den Beginn des Sprachenkrieges kann man das Jahr 1811 halten. Dann machte das Oberkonsistorium von Livland unter den Pastoren, die sich der dörptschen Sprache bedienten, eine Meinungsumfrage, um ihre Meinung über die Möglichkeit der gemeinsamen Schriftsprache zu erfahren. Der Anlaß dazu war rein wirtschaftlicher Art: die Veröffentlichung der Bücher in zwei Sprachen war mit doppelter Druckkosten und mit doppelten Mühe verbunden, zugleich bedeutete es aber einen kleineren Absatz von Büchern. Nach der Umfrage trafen die Pfarrer auf dem Konvent zusammen, um noch einmal über die estnische Schriftsprache zu diskutieren. Es wurde beschlossen, daß die gemeinsame Schriftsprache in Livland wohl sehr zu empfehlen, doch im Moment noch unmöglich sei. Man war der Meinung, daß kaum eine andere Sprache als die revalsche Sprache zur gemeinsamen Schriftsprache werden könne. Deshalb wurde beschlossen, daß man sich daran machen solle, die revalsche Sprache der südestnischen Bevölkerung beizubringen. Nur ein kleiner Teil dazu gemachter Empfehlungen wurde verwirklicht.

In der späteren Polemik (in den Beiträgen und woanders) rückte der Vergleich der Struktur und des Entwicklungsstandes der Schriftsprachen in den Vordergrund. Um seine Behauptungen zu beweisen, suchte man nach

Hilfe in der Sprachgeschichte und in den verwandten Sprachen. Als ein Beispiel sei hier das Projekt von H. G. Jannau genannt (1828), die estnische Einheitssprache auf der Basis der livischen und der finnischen Sprache zu schaffen.

J. H. Rosenplänter unterstützte in seiner Zeitschrift Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache (1813-1832) den Gedanken, daß die dörptsche Sprache, die nach seiner Meinung weniger verbreitet sei, ein niedrigeres kulturelles Niveau habe, weniger entwickelt sei und einen schlechteren Klang habe, daß sie als Schriftsprache zurücktreten solle, um auf diese Weise zu einer die revalsche Sprache bereichernden Quelle zu werden. Zwar hat der verhältnismäßig tolerante Rosenplänter den Freunden der dörptschen Sprache seine Zeitschrift nicht vorenthalten, doch war es Toleranz nur bis zu einer gewissen Grenze. So hat er nicht immer kritische Stellungnahmen eines der bedeutendsten Verfechter der dörptschen Sprache W. F. Steingrüber veröffentlicht. Noch entschiedener trat gegen die dörptsche Sprache O. W. Masing ein, der bekannteste und erfolgreichste Literaturrat der damaligen Zeit.

Den dörptschen Literaten (W. F. Steingrüber, J. F. Heller, L. W. Moritz u.a.) gelang es zu beweisen, daß die Südosten an ihrer Sprache hängen, auch konnten sie die Behauptungen widerlegen, als wäre die dörptsche Sprache unregelmäßiger, weniger entwickelt,

Bestrebungen zur Vereinheitlichung der estnischen Schriftsprache am Anfang des 19. Jahrhunderts

Heli Laanekask

Im 16. und 17. Jahrhundert bildeten sich in Estland infolge der uralten dialektalen Unterschiede und der staatlichen sowie der administrativen Zersplitterung des estnischen Gebietes zwei Schriftsprachen heraus: die revalsche (nie nordestnische) und die dörptsche (die südestnische) Sprache. Die beiden Schriftsprachen funktionierten nebeneinander, mit ihren verhältnismäßig geschlossenen Normen und Normierungen, doch getrennt, obwohl sich ihre parallelen Gebrauchssphären herausbildeten.

Gegen Ende des 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts begann man der estnischen Sprache mehr Aufmerksamkeit zu widmen als bisher. Unter dem Einfluß der Aufklärung war man davon überzeugt, daß die Pflege der Sprache und durch sie die geistige Bildung soziale Gegensätze zu mildern ermöglichte. So hoffte F. G. Arvelius (1792) aus der Pflege der estnischen Sprache einen Nutzen zur Förderung des moralischen und des materiellen Wohlstandes der Esten sowie der Oberschichten ziehen zu können. Seine Gedanken sind wie eine Einführung in die fol-

gende sprachpflegerische Tätigkeit der baltendeutschen Estophilen. Unter dem Einfluß der Ideen von J. G. Herder beginnt man die Eigenart der Kultur und der Sprache eines jeden Volkes als einen besonderen Wert zu schätzen. In diesem Zusammenhang kommt man zu der Einsicht, daß es nicht möglich ist, das kulturelle Niveau außerhalb der Sprache des Volkes, aufgrund der Sprache eines anderen Volkes, das mehr gebildet ist, oder aufgrund von allgemeinen Sprachregeln zu heben. Doch die Überzeugung von einer engen Verbindung zwischen der Sprache, dem Gemüt und den Lebensverhältnissen eines Volkes bleibt bestehen. In den Diskussionen, die über die Vereinheitlichung der estnischen Schriftsprachen geführt werden, fällt das Bestreben auf, die deutsche, aber auch die europäische Sprachsituation im weiteren Sinne auf die hiesigen Verhältnisse zu übertragen. Fast alle Teilnehmer der Polemik halten eine einheitliche estnische Schriftsprache für besser als das Vorhandensein der beiden Schriftsprachen; diskutiert wird nur über die Mittel und Möglichkeiten zur Erreichung einer einheitlichen Schriftsprache. Das Streben nach einer einheitlichen Schriftsprache kann man als einen vielseitigen Prozeß kennzeichnen, in dem das Suchen nach dem der neuen gemeinsamen Schriftsprache zugrunde liegenden Usus von den Versuchen zur Vervollständigung der Normierung der Schriftsprache und zur Erhöhung des An-

Editorial note

be pleased, caused much controversy for long time. We publish a chapter from the book *Geschichte der deutschen Nationalsymbole: Zeichen und Bedeutung* by Prof. Hans Hattenhauer of Kiel University that describes the origination of the flag and the anthem of the EC. At the end of the article you can compare the German and Estonian version of Friedrich von Schiller's "An die Freude" which was chosen for the anthem.

In the previous issue of our journal you could read the interview of the magazine *Der Spiegel* with Martin Heidegger (1889–1976), which was published in 1976, after the philosopher's death. The conversation is concentrated on the most essential problems which crop up while talking to Martin Heidegger and the possible ways of solving them. In this sense the discourse is one of the focal points in Martin Heidegger's thinking. In the present article Ülo Matjus, Professor of Philosophy at Tartu University, discusses the origin of this interview and the reasons why different opinions about the philosopher have persisted.

Physicist Meelis Wiiret claims in his article that the concord of the special theory of relativity with processes of reality proves to be formal. There is a number of ideas in Albert Einstein's theory whose truthfulness is more than arguable.

Thereafter we finish the article begun in the issue last but one, dealing with the struggle in Estonian domestic policy in the 1930s and one of the organisations that caused the crisis, the War of Independence Soldiers' League. The author of the article is Rein Marandi, an Estonian Political scientist living in Sweden.

We continue publishing documents about the "forest brothers" and resistance movement in Estonia.

In the section of criticism Tiit Pruuli reviews a collection edited by Elmar Järvesoo on Baltic University which worked in Hamburg and Pinneberg in 1946–1949. Janika Kronberg analyses Bernard Kangro's autobiographical novel inspired by the author's recollections from his youth.

We end the issue with Part 4 of Johan Huizinga's book *Homo Ludens*.

EDITORIAL NOTE

The issue opens with a lecture delivered in 1962 by Uku Masing (1909–1985), the most famous Estonian theologian. Uku Masing condemns the turn of mind of those people for whom the whole world can be catalogued by means of some paradigms. When used this way, the intellect and senses turn into a shell which unfamiliar experience cannot penetrate any more. The author thinks that love in its supreme sense is the only potentiality which can somehow be used about things (non-egos). This is the feeling or knowledge that everything experienced by us is a whole. By abandoning the way of thinking which ponders whether the Other World is worth more than "this world", by giving up evaluation, man can achieve expansion.

Heli Laanekask's study introduces the reader to the situation of the Estonian language at the beginning of the 19th century. In the 16th-17th centuries two literary languages — Tallinn and Tartu — had evolved in Estonia, the New Testament had been published in both of them. The two literary languages functioned separately, both with relatively rigid norms. In the early 19th century, however, public polemics on common literary language began in certain circles. Heli Laanekask's article sheds light at the extralinguistic factors which had conduced to the long-time separation of two literary languages. The author analyses the circumstances which made the language problems topical at the turn of the 19th century and presents the pro and contra arguments of the supporters of the Tallinn and Tartu languages.

The following article, written by Jaak Valge, acquaints us with an interesting phenomenon in Estonian economy, namely the unofficial trade on the border of Estonia and Soviet Russia in 1921–1924. The article explains the economic policy of Estonia at that period and is helpful for analysing the present-day trends, too.

In the movement for a joint Europe the problem what symbols the EC institutions should use so that all the member states would

riksid jäädvustamist. Nimetagem DP-laagrite elu Saksamaal (vt *Eesti saatusaastad 1945–1960 IV: Poliitilised põgenikud* (Stockholm: EMP, 1966)), eestlaste "viikingiretked" üle ookeani (kuuldavasti on selle kohta palju andmeid kogunud Einar Sanden), Eesti Vabariigi diplomaatliste esindajate tegevus Läänes pärast 1940. aastat, nende aktiivne propandatöö ja ka suhted pagulasvalitsusega, suhted nn vana-eestlaste ja põgenike vahel (eriti USAs, Kanadas ja Austraalias), Siberi vangilaagritest "sakslastena" Läände pääsenud meeste mälestused (nt Valdemar Vilder, Olgerd Aule), eestlaste esimesed suured töölevärbamisaktsioonid Saksamaalt Belgiasse, Inglismaale ja ülemeremaadesse.

Vaja oleks ka kokkuvõtet eesti haridus- ja teadusloo arengust võõrsil pärast Balti Ülikooli aega. Olulise abivahendina on meil sealjuures kasutada Theodor Künnapase toimetatud biograafiline teatmik *Eesti teadlased väljaspool kodumaad* (Stockholm: Eesti Teaduslik Selts Rootsis, 1984) ning mõned artiklid üksikalade ja -maade kaupa (Kanada, Austraalia). Eesti Seltside Liidu arhiivi Austraalias on talletatud suur hulk pagulasteadlaste teadustööde separaate ning käsikirju. Kõik see ootab uurijaid nii kodumaalt kui ka võõrsilt. Kuigi Eestis hakkab esimese vaimustuse aeg Välis-Eesti kui uudse ainevalla vastu mööda saama, tundub, et pagulasajaloo uurimise vaekauss kaldub siiski paratamatult kodumaa poole. Sellel on oma head ja vead. Siinsed uurijad ei tunne veel piisavalt sealseid taustüsteeme. Teisalt annab just aja- ja ruumidistants võimaluse toimunud objektiivsemalt hinnata. Ja paraku pole laia maailma jäänud just palju Elmar Järvesoo taolisi mehi, kes ühendaksid isikliku ja üldise vaatenurga ning kellel oleks suutlikkust ja tahtmist läbielatud, tõesti olulisi sündmusi kirja panna.

Siinsete huviliste takistuseks osutub aga üks asjaolu — paljud tähtsad allikmaterjalid asuvad Stockholmis, Sydneys, Lakewoodis, Torontos, New Yorgis, Londonis ja mujal, kuhu käsi ja rahakott ei ulatu. Mõne aasta eest vaidlesid Juhan Kahk ja Toomas Hendrik Ilves pagulasarhiivide Eestisse toomise üle. Ei ole kahtlust, et toona oli seda vara teha. Usun aga, et peagi tuleks see teema juba tõsisemal ja rahulikumal kujul üles tõsta. See oleks eelkõige väliseestlaste huvides, et nende ajalugu uuritaks ja nende arhiivid ei jääks vaid surnud materjali ladudeks.

Tiit Pruuli

kes dokumentides on ülikool kandnud veel nimesid *Baltic Camp University, Hamburg D. P. University, D. P. Study Center, D. P. University Study Center, Pinneberg Study Center*.

Õppetöö algas 14. märtsil 1946. aastal. Siis oli ülikoolis umbes 60 õppejõudu ja 200 üliõpilast, maikuus aga juba 1000 üliõpilast. Ülikooli rektoraat koosnes presidendist ja kolmest eri rahvusest rektorist. Tegutsesid järgmised teaduskonnad: filosoofia ja filoloogია, majandus- ja õigusteadus, matemaatika ja loodusteadused, põllumajandus ja metsandus, arhitektuur ja ehitus, arstiteadus, keemifarmaatsia, mehaanika-elektrotehnika ning muusika, kunst ja sport. Igal teaduskonnal oli dekaan ja kaks prodekaani.

Kindlasti ei saa Balti Ülikooli kohta otsust langetada ainult selle põhjal, et lõpudiplomi sai sealt vaid kolm eestlast (nü vähe ka sellepärast, et võimaluse korral püüti tudengeid Saksa ülikoolidesse edasi saata, et võimaldada õpinguid küremini lõpetada). Tõsi, eesti üliõpilasi oli ülikoolis palju vähem kui lätlasi ja leedulasi. See tulenes nende arvust Saksamaal (lätlasi umbes 125 000, leedulasi 70 000–80 000, eestlasi 35 000).

1946. aasta sügisel õppis Saksamaal kokku 600 eesti üliõpilast, neist 149 Hamburgi DP-ülikoolis ehk Balti Ülikoolis. Eesti tudengeid oli veel Münchenis, Göttingenis, Tübingenis, Bonnisis, Heidelbergis, Stuttgardis jm. Kõige rohkem oli eesti üliõpilasi arsti- ning filosoofiateaduskonnas (vastavalt 26% ja 21%). Alates 1947. aasta kevadalt vest hakkas üliõpilaste arv Balti Ülikoolis langema. Eesti üliõpilasi oli 1947. aasta alguses 125, 1948. aasta alguses 85, 1949. aasta alguses 62. Tudengite arvu vähenemise põhjusteks olid nü 1948. aasta rahareform kui ka väljarändamine Saksamaalt. Ülikool likvideeriti 1949. aasta sügisel.

Balti Ülikool oli väga oluliseks abiks just sellele osale põgenikkonnast, kes ei pääsenud Saksamaa ülikoolidesse. Paljud jätkasid hiljem oma haridusteed kas Saksa kõrgkoolides või juba uutes asukohamaades.

Vaadeldes Balti Ülikooli avaramas kontekstis, võib väita, et külma sõja periood on olnud kultuuriloolises ja isegi poliitilises mõttes viljakaim aeg meie pagulaskonna ajaloos. Esiteks oli kodumaalt põgenejate hulgas väga palju täies loome- ja tegutsemisjõus haritlasi ning ühiskonnategelasi. Teiseks tiivustas inimesi tegutsema usk uue ilmasõja puhkemisse ja sellega seoses peatsesse kujupöördumisse. Kolmandaks ei olnud isiklikud majanduslikud küsimused veel nii kaalukad nagu siis, kui sai selgeks, et Läänes tuleb üles ehitada pikaajalise perspektiiviga uus elu. Neljandaks oli seoses rahvusvahelise pingelukorraga Balti probleemistik siis rohkem huviorbiidis kui hilisematel aastakümnetel.

Paratamatult on eesti pagulaskonna see osa, kes oli aktiivne põgenikuaastate alguses, jõudnud juba ikka, kus mõeldakse mälestuste kirjanemisele. On palju teemasid tollest ajast, mis vajaksid ja vää-

mängitud minevikusündmused ja seigad taaslooma iseenast, säilima ja täienema üha uute detailidega. Mälestused teiselt poolt Kivisilda tulevad taas, need on tekst, *textum*, kangas, mis koob iseenast.

Janika Kronberg

VÄLIS-EESTI AJALUGU UURIDES

Balti Ülikool Saksamaal 1945–1949. Baltic University in Germany 1945–1949: Koguteos. (Balti Ülikooli Eesti Seltsi toimetis.) Toim. Elmar Järvesoo. Toronto, 1991. 518 lk.

Aastail 1946–1949 üheksa semestrit Saksamaal Hamburgis ja Pinnebergis tegutsenud Balti Ülikool kehastab hariduspüüdu ja uurijavaimu, mis püsis ka kõige raskemas majanduslikus ning masendavamas hingelises olukorras.

Balti Ülikooli väsimatu korraldaja ja propageerija Elmar Järvesoo toimetatud mahukas raamat annab Balti Ülikooli ajaloost äärmiselt detailse ülevaate. Vaieldamatult on selline suurteos väärtuslik ja huvipakkuv dokument nii ajaloouurijatele kui ka kõigile, kes ülikooliga seotud. Kõrvalseisja jaoks on ta ehk pisut ülegi koormatud, aga neil on võimalus lugeda ka lühemaid ülevaateartikleid Balti Ülikooli kohta (nt Elmar Järvesoo, "Balti Ülikool Saksamaal 1945–1949". — *Mana*, nr 55, 1986, lk 19–29; Alo Raun, "Mälestusi ja andmeid Balti Ülikoolist". — *Tulimuld*, nr 1, 1985, lk 26–32).

Balti Ülikooli asutamise idee tekkis eestlastel ja lätlastel 1945. aasta septembris. Võimaluse selle mõtte teokstegemiseks andis eelkõige see, et Balti riikidest oli põgenikena Saksamaale jõudnud väga palju kõrgkoolide õppejõude. Tuntumatest eesti teadlastest on olnud Balti Ülikooliga seotud Ernst Öpik, Armin Öpik, Hugo Kaho, Ilmar Arens, Nikolai Maim, Julius Mägiste, Felix Oinas, Alo Raun, Ivar Paulson, Mihkel Toomse, Mart Nurk, Karl Aun, Arthur Võõbus, Hildegard Must, August Kriisa, Vladimir Paavel, Ilse Lehiste jpt.

1945. aasta novembris andis Inglise välisminister (Hamburg asus Inglismaa okupatsioonitsoonis) loa asutada *Baltic University*. Ametli-

saamisest kangrutest esivanemate järgi, taluelust Võrumaal selle sajandi teisel ja kolmandal kümnendil, koolidest, millest Kiltre Algkooli, Antsla Kõrgema Algkooli ja Valga Poeglaste Gümnaasiumi kõrval neljandana on nimetatud kirjandust, ning koolikaaslastest. Vaatepunkt on ehtkangrolikult põlvkonnakeskne — niisama rõhutatult arbujaateskne nagu esseistikaski —, millele autor viitab nii teose alguses igatsust tähistavat sõna *kipitai* ära seletades kui ka lõpupoole: “[---] olime esimene Eestis ja eesti koolis õppinud sugupõlv. Uue ajaga kaasasolemine, janu kaugete horisontide järele oli meie pärisosa. Igal pool, kus me aga elasime. Ka koolis, kus me kokku saime ja kokku kasvasime. Nii ka VPG-s. Agar ning innukas tegutsemine väljaspool koolitunde, ükskõik millisel huvialal, iseloomustab selle ajajärgu noori, mitte ainult Valgas, vaid ka kus-tahes Eestis.” (Lk 177.) Ühtekuuluvustunne ja kõigi toonaste Valga klassikaaslaste saatuse kirjeldamine annab *Kipitai*’le mälestusmärgi tähenduse, niisamuti nagu Kangro looming tervenisti on monumendiks “Vanale Võrumaale” ja “Surematule Tartule”. Tagasiigatsus nendesse paikadesse ja sellesse aega on ühtaegu rõõmus ning valulev, tõepoolest *k i p i t a i v*, nagu kunagine Valga koolipoiste tung kaugustessegi. Seda on ka kujutletav kohalolek, mis vahest on midagi enam, on tegelikult sisemine ja seega ehtsaim tõelus.

Lähemalt *Kipitai*’ga seostuvat on varem ilmunud koguteoses *Koolilinn Valga* (Lund, 1984), peatükke romaani käsikirjast ilmus *Võru Teatajas* 1990. aasta augustist oktoobrini. “Lühilõike ühelt viidasteelt” jõudis enne raamatut ilmuda ajakirjas *Keel ja Kirjandus* (nr 4, 1992, lk 224–228).

Mõned märgid paistavad osutavat võimalusele, et *Kipitai*’le võib oodata järgi. Et noorpõlve maastikud on Kangrol mitmel tasandil läbi käidud (vt näiteks “Tükike tõelisust” koguteoses *Minu noorusmaa* (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1964), lk 69–78), siis ootavad ees Tartu-aastad. Küllap leidub piisavalt, mida jutustada *Jäälätetega* alanud romaaniseeria, esindusliku albumi *Universitas Tartuensis* ning *Arbujate* ja *Arbujate kaasaja* juurde. Mõndagi selle ajajärgu kohta on juba ilmunud *Tulimullas*. Kuigi Kangro on kirja pannud huvitavaid loominguloolisi seiku ka pagulasajast, ei näi see siiski samal määral olevat tema kui memuaristi pärusmaa. Mälestusi — pigem sise- kui välisilma refleksioone — saab kirjutada ennekõike sellest ajast ja ruumist, mis on kirjutaja jaoks tõeline. Murdepunkti tõelise ja ebatõelise maailma vahel sümboliseerib Bernard Kangrol Tartu Kivisild koos ve-tevoogu manitseva kuulsa kirjaga *Hic impetus flumen*. Pärast silla õh-kulaskmist vallandatud maruline ajavool ei anna enam hõlpsasti mahti uute mälestuste tekkeks. Süis tulnu on “raudtõeline” ja “varivõõras” nagu Kristjan Jaak Toomemäel või “ebatõeline” nagu all, tema ümber laiuv linn Kangro ühes viimastest luuletustest “Katke Emajõe elee-giast”. Niisama ebatõeline on aeg-ajalt ka olevik ja uduhägune Skåne maastik. Nõnda peavadki varasemad, eri žanrites mitmekordselt läbi

selle asemel et maha istuda ja siirast rõõmu tunda. Seejuures pole sul endal olnud usku igatsuste täitumise õndsusesse, sageli on olnud ette teada, et kõik eespool ootav pole muud kui petlik terendus." (*Kipitai*, lk 5.) Sedalaadi küsimustele pole üheseid vastuseid ja see ilmselt ongi põhjus, miks ükski kirjanduslugu, olgu ta kui akadeemiline tahes, ei suuda ühtki teost ega autorit lõplikult "paika panna" ning miks püsib vajadus aina uute tõlgenduste järele poliitilistest oludest olenemata.

Luulest ei saa mööda ka siis, kui kõnelda Bernard Kangro proosast, mälestustest ja esseistkastki. Eri käsitlejad on varem korduvalt rõhutanud Kangro tugevat lüürilist münti teisteski põhizannrites ning samas tema lüürika aegajalist alluvust eepilisele hoovusele. Kui arvestame lisaks motiivistikku ja temaatikat, ilmneb juba põgusalgi süüvimisel Kangro kogu loomingu terviklikkus ja ühtsus. Enesekordamise kunagi päriselt takerdumata, annab Kangro vanadest, lugejale juba tuttavatest asjadest, inimestest ja maastikest kõneldes üha uusi variatsioone ja nüansse, kus üha enam pääsevad mõjule mälestused. Ka äratav tähelepanu Kangro vaikimine luuletajana, kelleks teda eelkõige ja õigus-tatult peetakse — 1988. aastast hilisema dateeringuga tema luuletusi pole minu teada ilmunud. Mõnes mõttes on memuaarid — kangrolikus stiilivõtmes veel eriti — oma minakesksuse tõttu lüürikale lähim žanr. Just sel põhjusel võib neid esitleda romaanina, olgu siis epiteediks autobiograafiline, lüüriiline, kujunemis-, arengu- või mõni muu sõna. Seega ei näe ma Kangro ulatuslikus, minevikku suunatud loomingus olemuslikku erinevust luule ja kõnealuse teose vahel. Luules ülekaalus olevale poeetilisele, kujundlikule tunnetusele lisandub *Kipitai*'s informatiivsus, teave, mis valgustab Kangro paljude teoste saamislugu ja loomingu alguid üldse. Kirjanduslooliselt võib *Kipitai*'d pidada Kangro-poolseks jätkuks Eesti Kirjanike Kooperatiivi eelmisele väljaandele, Felix Oinase koostatud koguteosele *Kuidas kirjanikud kirjutavad: 33 loomelugu* (Lund, 1992). Ühtlasi meenub samuti Võrumaalt võrsunud Artur Adson, kelle pika eluea viimastel kümnenditel ilmus vaid üks värsikogu. Mälestusteraamatuid seevastu asus Adson kirjutama poolsajandi täitumisel ja neid avaldas ta paguluses palju. Neist *Neli veskit* ilmus 1946. aastal, autori 57. eluaastal, kuigi käsikiri oli valmis varem. Bernard Kangro on *Kipitai*'d alustanud 1968. aastal, seega 58-aastasena, ja mullu trükikõlblikuks lihvinud. Ühist on ka nende kahe raamatu ainestikus ja miljöö kujutamises, kuid lähemasse võrdlusse süvenemata eelistagem siin Kangro jutustamislaadi.

Osutagem ka *Kipitai*' koordinaatidele ajas ja ruumis. Teos käsitleb ajavahemikku 1910–1929, mõnede põigetega varasemasse aega ja Rüütli talu—Oeküla—Antsla—Valga kultuuri- ja ajaloosse. Põiked hilisemasse aega tulenevad peamiselt taotlusest jälgida ja vahendada teoste sünnilugusid ning inimsaatusi. Saame tervikpildi sellest, mis oli siin-seal ilmunud mälestuskildude põhjal seni mosaiikne: sugupuust (ainuüksi selle selgitamiseks tehtud töö äratav aukartust) ja perenime

ARVUSTUS

ÜHE MÄLUKANGA LÕIMI

Bernard Kangro. Kipitai: Autobiograafiline romaani. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1992. 200 lk.

Bernard Kangro noorpõlvemälestuste raamatut lugema asudes meenusid värsid Juhan Liivi luuletusest "Kangas": "Minu mõttekangas/ ilma ääreta,/ minu mõttekangas/ ilma otsata." Loominguliselt viljakas ja kõrgeski eas erakordse töövõimega Kangro pole tõenäoliselt küll eales Juhan Liivi kombel meelemasendusse sattunud ja põletanud käsikirju, mille mälestusele ju mainitud luuletus on pühendatud. Pigem vastupidi — kõik paberile pandu on mõeldud säilitamiseks ja kõik meele hoitu elustamiseks, taasloomiseks. Kangro ja Liivi seos on selgelt kirjas *Kipitai*' 22. leheküljel. Selleks on Võrumaa, Kangro lapsepõlvema mändide kohin, millest kostab Liivi häält ja tunnetust. Kas tuntud luuletuse "Mets kohas tumedalt, tõelt..." lõunaestilik vastukaja? Ivar Grünthal oma vaimurikkas "Essees Juhan Liivi ülikuuest ja eesti uue- mast luulest" (*Mana*, nr 32, 1967, lk 11-22) on püüdnud kaardistada neid meie tänasessegi kirjanduspilti ulatuvaid mõjusid, jättes Kangrole küll üsna tagasihoidliku koha.

Mis siiski seob sügavamalt Juhan Liivi, üht meie esimest loomult eestimeelset ja -keelset luuletajat, Bernard Kangro, eestlust euroopali- kule, "globaalselegi ringhorisondile" (vt Arne Merilai, "Bernard Kangro ja rahvuslik kosmopolitism". — *Rahvuslik kosmopolitism* (Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut, 1991), lk 10-13) projitseeriva arbuja proo- saraamatuga? Kui palju ühist ja mida erinevat kohtame Peipsi-äärsete tasamaade igatsustes ("Kui seda metsa ees ei oleks!...") ja põlise lõu- naestlase ühtaegu kohalolija ja eemalviibija, eemalt vahest just seda teravamal kaugustessekutsel: "Alati on olnud nii, et kui oled horisonti rünnates ühe künka harjale jõudnud, märkad enda ees teist, veel kau- gemat, veel sinendavam, kutsuvat. Ja tõttad puhkamata edasi,

Ülo Sooster. ***
(Tuus)

ENSV SMi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA
OPERATIIVTEADE

26. aprill 1946. a.

[--]

17. aprillil k.a. tegid SMi Viljandimaa osakonna töötajad kindlaks ja võtsid kinni endise kodanliku Eesti armee majori August Heino, sünd. 1894. a.

Eeluurimise käigus on kindlaks tehtud, et teenides Nõukogude armees, läks Heino 1941. aasta juulis Põhovi linna lähedal vastase poole üle. Saksa okupatsiooni ajal oli ta Võrumaal "Omakaitse" polgukomandöri asetäitjaks. 1944. aasta septembrist kuni arreteerimiseni viibis ta põranda all.

[--]

Agentuur- ja operatiivabinõude rakendamise tulemusena tegi SMi Võrumaa osakond kindlaks, et Kanepi vallas Alakülas varjab end oma talus endine Saksa armee leitnant, Kaitseliidu roodukomandör Ludvig Ado p. Leis.

Neid andmeid realiseerides viis SMi maakonnaosakonna operatiivgrupp koos SMi sisevägede 138. vahipolgu võitlejatega 19. aprillil k.a. nimetatud talus läbi operatsiooni, mille tulemusena Ludvig Leis võeti aida põranda alla spetsiaalselt rajatud punkrist kinni.

On kindlaks tehtud, et Leis on ühe bandiidirühma pealik, kes 13. märtsil 1946. a. korraldasid relvastatud rünnaku Sõmerpalu valla keskusele.

Relvadest on ära võetud automaat, püstol ja 70 padrunit.

Hävitatud on punker, kus bandiit end varjas.

[--]

Karl Kase bande järelejäänud riismete lõhkumiseks rakendatud agentuur- ja operatiivabinõude tulemusena tulid 19. aprillil k.a. Pärnumaal Saarde vallas ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna operatiivgrupi juurde end üles andma 3 nimetatud bande liiget.

Nende hulka kuulusid 1) Mart Kiviselg, 2) Aleksander Bauer ja 3) Mart Bauer.

Ära on antud automaat, 2 vintpüssi ja 60 padrunit.

Abinõud: End üles andnud on legaliseeritud ja võetud operatiiv-
arvele.

[--]

ENSV Siseminister kindralmajor A. Resev.

ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna ülema asetäitja
alampolkovnik Aavik.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 223-224. Koopia. Tõlge vene keelest.

(Järgneb)

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

metsavarumisolinik sm. Sergejev (operatiivteade nr. 15 23. märtsist 1946. a.);

3) 25. märtsil k.a. Võrumaal Varstu vallas viidi endaga kaasa ja lasti maha hävituspataljonlased Leonhard Rumne ja Sergei Romanov. Viimane teadis bandiitide peidukohta;

4) Ööl vastu 29. märtsi k.a. Võrumaal Haanja vallas löigati läbi telefoniside ja rööviti kooperatiivi, kust võeti kaasa kaupa 20 000 rubla väärtuses.

Samal ööl tulistati Võrumaal Varstu vallas Vastse-Roostse küla-nõukogu hoonet ja tapeti aktivist Hilda Pettai ja tema vend Viktor Sööde (?) (operatiivteade nr. 17 5. aprillist 1946. a.).

[---]

ENSV Siseminister kindralmajor A. Resev.

ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna ülema asetäitja alampolkovnik Aavik.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 209-211. Koopia. Tõlge vene keelest.

87.*

ENSV SMi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA
OPERATIIVTEADE

19. aprill 1946. a.

[---]

Agentuur- ja operatiivabinõude rakendamise tulemusena tegi SMi Võrumaa osakond kindlaks, et Sõmerpalu valla territooriumil varjab end metsas punkris relvastatud bandiit.

10. aprillil k.a. SMi banditismivastase võitluse osakonna vanema operatiivvoliniku vanemleitnant Ossokini juhitud SMi maakonnaosakonna operatiivgrupi ja SMi sisevägede 138. vahipolgu võitlejate osavõtul läbiviidud operatsiooni tulemusena leiti nimetatud punker ja võeti kinni bandiit Aleksander Juliuse p. Vislapuu.

On kindlaks tehtud, et Vislapuu kuulus Avo Pruusi juhitud bandiitlik-terroristlikku rühma ja võttis osa rünnakust Osula külale Võrumaal 13. märtsil k.a. (operatiivteade nr. 4/3-598 21. märtsist 46. a.).

Ära on võetud automaat, vintpüss, püstol ja 60 padrunit.

Lisaks on hävitatud 1 bandiitide varjend (punker).

[---]

ENSV Siseminister kindralmajor A. Resev.

ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna ülema asetäitja alampolkovnik Aavik.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 215. Koopia. Tõlge vene keelest.

bi külast 6 km ida pool metsatihnikus sisse punkri ja blokeeris selle. Juurdepääs viimasele osutus neljast kohast mineerituks.

Kui operatiivgrupp lähenes punkrile, avasid bandiidid kuulipilduja- ja automaaditule ning heitsid operatiivgrupile vastu kuni 50 granaati. Puhkes lahing, mis kestis üle 5 tunni ja kus tapeti 3 bandiiti. Tapetute hulgas on Rain Kasak, Alev Loog ja Eldov, kõik Võrumaa Ruusmäe valla elanikud, endised "Omakaitse" aktiivsed liikmed.

Punkrist on ära võetud kuulipilduja, 3 automaati, 3 vintpüssi, püstol, kaks püssi, 2000 padrunit ja raadiovastuvõtja.

Meie poolelt on tapetud SMi vägede jaokomandör nooremleitnant Senkov ja üks punaarmealane, haavatud 2 punaarmealast.

Edaspidi Taru kohta kambriagentuurilt saadud andmeil³⁹ on kindlaks tehtud, et tema ja Helmes kuuluvad Paul Antsovi juhitud bandiitlik-terroristlikku rühma, mille koosseisu lisaks neile kuuluvad veel 1) Tullio Niit, 24-aastane; 2) Heldur Haller, 25-aastane; 3) Heino Uibo, 20-aastane; 4) Julius Kübar, 35-aastane; 5) Arnold Tuvike, 40-aastane; 6) Eduard Visla, 30-aastane; 7) Martin Saline, 22-aastane; 8) Julius Vender, 27-aastane; 9) Kreinberg (muid andmeid pole); 10) Ennu-nimeline; 11) Haraldi-nimeline, 40-aastane; 12) Evaldi-nimeline, 28-aastane.⁴⁰

Kõik selle bande liikmed olid organisatsiooni "Omakaitse" aktiivsed liikmed ja teenisid vabatahtlikena Saksa armee SS-väeosades.

Praegu varjab osa bandiite end hajutatult Võrumaal Mõniste ja Rõuge vallas ning teine osa Läti NSV territooriumil.

5. aprillil k.a. leidis ja likvideeris SMi maakonnaosakonna operatiivgrupp 7 km Krabi külast kirdes Antsovi bande varupunkri, kus bandiite kohal ei olnud. Punker koosnes 3 toast, sellel oli mitu terasplaatidega kaetud laskeava ja juurdepääs punkrile oli mineeritud.

Punkrist võeti ära jahipüss, kärbikpüss, 10 käsikuulipilduja magasin, 6 granaati ja telefoniaparaat.

Eeluurimise käigus on kindlaks tehtud, et Voldemar Tease ja Paul Antsovi bandiidirühmad tegutsesid üheskoos ja on sooritanud järgmised bandiitlikud teod:

1) 1945. aasta sügisel Võrumaal Mõniste vallas rööviti võivabrikut ja Tartumaal Tähtvere vallas tuberkuloosisanatooriumi;

2) 19. märtsil k.a. Võrumaal Ruusmäe vallas rööviti müilitsa endise pürkonnavoliniku Noortootsi talu, võeti kinni ja viidi endaga kaasa, kuid lasti hiljem lahti hävituspataljonnased Sviring ja K(b)P KK

³⁹ Vn k kamerno-agenturnoj razrabotkoj.

⁴⁰ 14. aprillil leidis operatiivgrupp Mõniste vallas ühes talus punkri, kus tekkinud tulevahetuses tapeti Tullio Niit ja võeti kinni Kreinberg. Arreteeriti ka kaks metsavendade abistajat. Vt ERA, f R-1, n 5, s 127, l 219.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

lu vallas Meretsi talus varjab end 10-liikmeline relvastatud bande koos pealik Avo Pruusiga.

Neid andmeid realiseerides piiras sõjaväeline operatiivgrupp 1. aprillil k.a. kell 6.00 ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna vanema operatiivvoliniku leitnant Ossokini juhtimisel koos SMi sisevägede 138. vahipolgu võitlejatega Meretsi talu sisse ja tegi bandiitidele ettepaneku alla anda.

Bandiidid keeldusid alistumast ja heiskasid kodanliku Eesti lipu.

7-tunnise lahingu käigus tapeti 2 bandiiti, bandiitide käsilane Marta Merets ning põletati maha talu, kus põles sisse ka 3 bandiiti ja 2 bandiitide naiskäsilast.

Meie poolelt on tapetud kaks SMi vägede võitlejat.

On tehtud kindlaks, et ärapälenute hulgas olid ka Punaarmee vanemleitnandi vormis bandepealik Avo Pruus ja leitnadi vormis bandiit Karl Päärsepp.

Mahapälenud talu ülevaatusel leiti ahjulõõrist pudel järgmise sisuga kirjaga:

“Eesti rahvas! Täna, 1. aprillil 1946. a. meie, eesti partisanid, võitlesime eesti rahva reeturite vastu. Pidasime vastu kuuekesi umbes 8 tundi. Eesti rahvas, võideldge niisama kindlalt eesti rahva vabaduse ja sõltumatuse eest.

Vahva sõdur Šveik.

Elagu vaba Eesti ja eesti rahvas.

Tervitab Avo Pruus.”

Lisaks sellele leiti kaks põlenud kuulipildujat, 4 automaati, vintpüss ja kaks püstolit.

Tapetud bandiitidelt on ära võetud 2 automaati, 2 püstolit ja kuulipildujamagasin. Automaat numbriga 632 tundi ära hävituspataljoni-lase Kängsepa omana, mille bandiid võtsid ära kallaletungi ajal Osula külale.

Ühel bandiidil oli seljas lühike suvine vormikuub ja müts, mis kuulsid Sõmerpalu valla mülitša piirkonnavolinikule Rannulale. Viimase talu röövisid bandiidid 1945. aasta sügisel.

[---]

Agentuuriandmete alusel pidas SMi Võrumaa osakonna operatiivgrupp 3. aprillil k.a. Võrumaal Varstu vallas kinni bandiidid Valter Jaani p. Taru, sünd. 1928. a. ja Janis Vassili p. Helmese, sünd. 1914. a.

Agentuur- ja uurimisabinõude rakendamise käigus tehti kindlaks, et kinnipeetud Taru teab Voldemar Tease (kelle operatiivgrupp tappis 29. märtsil 1946. a.) juhitud relvastatud bandiidirühma peidupaika.

Kasutades Taru teejuhina, piiras banditismivastase võitluse osakonna ülema major Živaga juhitud operatiivgrupp koos SMi sisevägede 138. vahipolgu võitlejatega 4. aprillil k.a. Võrumaal Varstu vallas Kra-

[---]

7) Jätkates 13. märtsil k.a. Võrumaa Sõmerpalu valla Osula küla rünnanud bandiitlik-terroristliku rühma jälitamist, tegi SMi Tartu osakond 23. märtsil k.a. Tartumaal Võnnu vallas kindlaks ja võttis kinni bandiitide käsilase Ida Kommusaare. Viimane tunnistas ülekuulamisel, et pool kilomeetrit kapten Gavrilovitši juhitud sõjaväelise operatiivgrupi ja bandiidirühma vahel 20. märtsil k.a. toimunud kokkupõrke paigast (operatiivteade nr. 15 25. märtsist 46. a.) asub metsas punker.

Neid andmeid realiseerides leiti nimetatud punkrist ja võeti ära vintpüss, 50 padrunit, raadiovastuvõtja ja suur hulk bandiitide rõõvitud toiduaineid.

Samas vallas arreteeriti bandiit Mutso, kellel on käel tulirelvavahavad.

Mutsolt on ära võetud püstol ja padrunid.

[---]

8) 22. märtsil k.a. tegid SMi Tartu osakonna töötajad Tartus Tallinna t 3 agenduurandmete põhjal kindlaks ja võtsid kinni Saksa luure agendi Alfred Gustavi p. Schmidt, sünd. 1923. a., pärit Tartumaalt Tähtvere vallast, kes töötas Tartus vildivabrikus katlakütjana.

Uurimise käigus tunnistas Schmidt, et ENSV okupatsiooni ajal oli ta korduvalt arreteeritud Saksa politsei poolt, viimati aga teenis organisatsiooni "Todt" pioneeripataljonis. Kui ta oli Königsbergis raudteehitusel, ta deserteerus. Selle eest mõisteti ta kaheks aastaks ja 6 kuuks vangi.

Olles 1944. aasta augustis laagris, värvati ta Saksa politsei poolt.

Pärast lühiajalist diversiooniväljaõpet Riias heideti ta lennukilt 12. septembril 1944. a. Pihkva oblasti Petseri linna lähedusse ülesandega korraldada rida diversiooniakte.

Otsest tegutsemist Schmidt eitab. Ta polevat täitnud ülesannet, vaid sõitnud oma kodukohta, kus oli kuni 1945. aasta juunini illegaalses seisundis.

[---]

ENSV Siseminister kindralmajor A. Resev.

ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna ülema asetäitja major Anissimov.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 200-202. Koopia. Tõlge vene keelest.

86.*

ENSV SMi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA OPERATIIVTEADE

13. aprill 1946. a.

[---]

Jätkates 13. märtsil k.a. Osula küla rünnanud bandiitlik-terroristliku rühma agenduur- ja operatiivjälitamist, tehti kindlaks, et Sõmerpa-

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Gavrilevitš. Viimane on toimetatud Tartu haiglasse. Kuznetsoville ja Aleksejevile anti arstiabi kohapeal.

Abinõud: 1) Bandet jälitas SMi sisevägede 138. vahipolgu 2 sõjaväelist operatiivgruppi kapten Gromovi ja major Anosiini juhtimisel.

2) Praegu jälitavad bandet SMi Tartumaa, Võrumaa ja Valgamaa operatiivgruppid.

[---]

ENSV Siseministri asetäitja [alkkiri loetamatu].

ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna ülema asetäitja major Anissimov.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 185-186. Koopia. Tõlge vene keelest.

85.*

ENSV SMi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA OPERATIIVTEADE

30. märts 1946. a.

[---]

5) Jätkates end varjavate kapten Karl Kase (hüüdnimi Saar) juhitud bande bandiitide Viktor Adamtau (hüüdnimi "Professor") ja Andres Partsi jälitamist, tegi SMi banditismivastase võitluse osakond kindlaks, et nimetatud bandiitid varjavad end spetsiaalselt rajatud punkris Pärnumaal Saarde vallas Kaikopli talus. Seal asub ka nende pörandalune trükikoda, kus trükitakse nõukogudevastast ajalehte "Eestlane", mille kolm numbrit võeti Karl Kase juhitud bandiitlik-terroristliku rühma likvideerimisel varem ära punkrist (operatiivteade nr. 10 1. märtsist 1946. a.).

Õöl vastu 25. märtsi k.a. viis sõjaväeline operatiivgrupp ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna ühe osakonna ülema kapten Gavrilovi juhtimisel koos SMi sisevägede 260. vahipolgu võitlejatega Kaikopli talus läbi operatsiooni.

Pärast talu ümberpüramist ja punkri blokeerimist tehti bandiitidele ettepanek alla anda. Viimased avasid automaaditule, viskasid mõne granaadi ja hüppasid maa-aluse käigu kaudu punkrist välja. Tulistamist jätkates püüdsid nad taanduda, kuid mõlemad tapeti tulevahetuse käigus.

Samas talus võeti kinni tapetud bandiitide salajase peidupaiga perenaine Jelena Adamtau, kes nimetas rea nõukogudevastase lendlehe "Eestlane" levitamisega seotud isikuid.

Punkrist on ära võetud 2 automaati, 2 püstolit, granaat, 500 padrunit, kirjutusmasin, rotaator, nõukogudevastase ajalehe kolme numbrit 70 eksemplari, Inglise, Rootsi ja Soome raadio nõukogudevastaste saadete stenogramm, päevaraamat ja teisi dokumente.

ENSV SMi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA
OPERATIIVTEADE

25. märts 1946. a.

[---]

1) Jätkates 1. märtsil k.a. Osula küla rünnanud bandiitlik-terroristliku grupi jälitamist, on operatiivgruppide staap SMi banditismivastase võitluse osakonna ülema major Živaga juhtimisel agentuur- ja operatiivandmete ning uurimistoimingute tulemusena kindlaks teinud, et nimetatud kallaletungi sooritas kodanliku Eesti armee endise leitnandi Leisi juhitud bande. Selle bande staap asub Võrumaal Kanepi valla Alatori talu lähedal metsas.

Allikas "Tark" hankis 19. märtsil k.a. Alatori talust nõukogudevastase lendlehe, milles kommenteeritakse Churchilli kõnet ja kutsutakse üles aktiivsele tegutsemisele.

Kindlaks on tehtud ka mõned selle bande liikmed ja nõukogudevastaste lendlehtede levitajad.

Õöl vastu 20. märtsi k.a. saabus bande 12–15 liiget (kes näitasid end 13. märtsil k.a. Võrumaal Sõmerpalu vallas) kolmel vankril Tartumaa Võnnu valla Hammaste [?] külla. Bandiidid peksid kumminuiaga läbi Saava talu perenaise Aliide Harkmanni, röövisid talu tühjaks ja kadusid.

Bandet saadeti jälitama SMi banditismivastase võitluse osakonna ühe osakonna ülema kapten Gavrilevitši juhitud sõjaväeline operatiivgrupp, kes 20. märtsil k.a. kell 23.30 põrkas Võnnu vallas Melliste külas kokku nimetatud bandega. Bandiidid oli relvastatud kuulipildujate, automaatide, vintpüsside ja granaatidega.

Puhkenud lahingus tapeti 6 ja haavati 2 bandiiti (neist üks naisbandiit), ülejäänud bandiitidel õnnestus kahel vankril kaduda Tartu maakonna Meeksi valla suunas, võttes endaga kaasa 3 tapetut ja 2 haavatut.

Mahajäetud tapetud bandiitide hulgas oli üks rietatud punaar-meelase vanemleitnandi pagunitega vormi. Tema riiekest leiti ja võeti ära Alfred Tamme nime kandev dokument ning nimekirj Võnnu valla maa-aktiivist, keda bandiidid kavatsesid hävitada.

Mahajäänud bandiitide laibad on isikute tuvastamiseks saadetud Võru maakonda.

Lahinguväljalt leiti bandiitidele kuulunud kaks tapetud hobust koos vankritega, käsikulipilduja, automaat, vintpüss, padruneid ja raadiovastuvõtja.

Meie poolelt on tapetud SMi sisevägede 138. vahipolgu 3 punaar-meelast, haavatud sama polgu nooremleitnant Kuznetsov, piirkonnavolinik Aleksejev, raskelt haavatud sõjaväelise operatiivgrupi ülem kapten

ENSV SISEASJADE RAHVAKOMISSARI OPERATIIVTEADE

22. märts 1946. a.

[---]

1) 13. märtsil k.a. kell 6.00 tuli Sõmerpalu valda (vallakeskus Osula) 7 vankril kuni 25-liikmeline relvastatud bande, mille koosseisu kuulus 2 naist. Bandidid olid relvastatud 4 kuulipilduja, 2 vintpüssi ja automaatidega.

Osa bändiite oli riietunud punaarmeeelase vormi ja nimetas end hävituspataljoni võitlejateks, kes on tulnud sooritama haarangut.

Kell 7.00 hõivasid bandidid apteegi ja haigla hooned ning piirasid Osula küla ümber. Kaks bande koosseisu kuulunud naist patrullis külas. Telefoniside katkestati.

Kell 16.00 röövis bande kooperatiivi, siis aga ründas valla täitevkomiteed, mille hoones tapeti valla täitevkomitee esimees Selma Vänter, varumisagent Aleksander Pettai, hävituspataljoni võitleja Sulev Kallas, maksuinspektor Eduard Roots, valla täitevkomitee asjaajaja Virve Adel ja hävituspataljoni võitleja Lembit Leevold.

Kell 18.00 lahkus bande Sulbi küla suunas, kus lasti elajalikult maha 7 inimest, nende hulgas komsorg Heimi Rosse, ta ema ja vend, maksuinspektor Rootsi tütar ja naine, hävituspataljoni võitleja Leevoldi naine ja külavolinik Hendrik Määrits.³⁸

Kell 19.00 lahkus bande Võrumaa Kooraste valla suunas.

Mõne tunni pärast saabusid 12–15 bändiiti kahel vankril Võru maakonna Kanepi valla Piigandi külla, kus peksid läbi taluperenaise Luise Seeme ja ta ema, röövisid talu tühjaks, võtsid kaasa hobuse ja lahkusid Tartu maakonna suunas.

Need andmed on saadud Luise Seemelt. Agentuuriandmete kontrollimisel on kindlaks tehtud, et bande oli Piigandi külas ja võttis sealt kaasa hobuse, kuid seda hobust ei kasuta bande esimest korda; Luise Seeme on bändiitide abiline; peksmine ja röövimine on instseneeritud.

Abinõud: Peitu pugunud bandet otsivad taga SARKi Võrumaa, Tartumaa ja Valgamaa osakonnad koos neile juurde antud SARKi väeosadega ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna ülema major Živaga operatiivjuhtimisel.

[---]

ENSV Siseasjade rahvakomissar kindralmajor A. Resev.

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna ülema asetäitja major Anissimov.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 183. Koopia. Tõlge vene keelest.

³⁸ Dokumendis on nimekujud *Salme Länter, Adel Virve, Lembit Levand ja Seimm Rosse*.

git tähelepanu, vaid vastupidi, püüab aidata Punaarmeed ja venelasi, esitades nende kuritöid süütutena.

Kogu Eesti majanduselu on purustatud. Vabrikud seisavad liiga vähese tooraine tõttu. Paremaid masinaid ja toodangut saadetakse vahetpidamata Venemaale, vaatamata sellele, et Eestis neid kaupu ei jätku. Sotsialistliku võistluse sildi ja teiste ettekäänete all püütakse pikendada tööaega ja püütakse igati võimalikult rohkem töölistest välja pigistada. Töölise palk on nüüvõrd väike, et seda ei piisa isegi kõige hädavajalikumate esemete ostmiseks. Et osta leiba Nõukogude okupatsiooni ajal, tuleb müüa varem omandatud vara.

Parem pole lugu põllumajanduses. Iseseisvaid talunikke püütakse maksustada suurte normidega (edasi tuuakse fakte talupoegade maksustamisest). Vabrikutoodet ja enamik põllumajandussaadusi eksporditakse Venemaale ning seepärast on loomulik, et meie maal — eriti linnades — tuntakse suurt puudust toiduainetest (järgneb ülevaade rahva toitumisest).

Kultuurielu hääbub. Silmapaistvad kirjanikud ja kunstnikud on tapetud või saadetud Venemaale sunnitöölaagrisse. See, mida veel kultuuri nime all välja pakutakse, on ainult naeruväärne või rohkem-vähem maskeeritud Nõukogude propaganda.

Me pöördume kogu tsiviliseeritud maailma südametunnistuse poole, kuid eelkõige liitunud rahvaste valitsuste poole. Me loodame, et liitunud rahvad tegutsevad nende väljatöötatud plaanide järgi, mis ei jää ainult paberile. Me usume, et lääne suurjõud ei usu püsivasse rahusse, enne kui pole likvideeritud inimkonna suurim vaenlane — bolševism. Ainult see lootus annab eesti rahvale jõudu kanda oma rasket koormat ja oodata selle ajani, kui me võime oma maal tervitada liitunud rahvaste vabastusarmee esindajaid.”

[---]

Levitage ja paljundage ajalehte “Eestlane” ja temas toodud teateid. Andke seda lugeda usaldusväärsetele sõpradele ja tuttivatele!

Leidke tee kõikide ustavate eestlaste mõtetesse, saagu see kosutuseks nende vaimule.³⁷

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 141, 143–145, 148. Koopia. Tõlge vene keelest.

³⁷ Ajalehe esimeses numbris on toodud veel “Välismaa uudiseid” ja “Välismaa teateid”. 1945. aasta detsembris ilmunud 2. numbris on lisaks juhtkirjale ja välisuudistele artikkel “Vale — bolševismi hing”, 1946. aasta jaanuaris ilmunud 3. numbris lisaks välisteadetele pikem juhtkiri Nõukogude okupatsiooni juriidilistest alustest. Vt ERA, f R-1, n 5, s 127, l 141–158.

võim. Niipea kui Saksa väeosad 1944. aasta sügisel reeturlikult lahkusid Eestist ja Punaarmee võis vabalt, peaaegu ilma ühegi lasuta, okupeerida meie maa, algas meie rahvale ennenägematult raskete katsumuste ja kannatuste aeg. Pole võimalik leida sõnu praeguse olukorra iseloomustamiseks ja inimesed, kes elavad vabana teistes riikides, kes ise ei puutu kokku Nõukogude valitsusega, ei suuda uskuda neid fakte, millest me räägime, sest "Nõukogude paradüüs" — nagu seda maailma nimetatakse — on maailm, kus ajalooliselt valitseb verine terror koos kõige absurdsema vale ja viletsusega.

Kõigepealt terrorist. 1944. a. septembrist alates arreteeritakse eestlasi süstemaatiliselt ja saadetakse nad 10–15 aastaks Vene sunnitöölaagritesse ainult sellepärast, et eestlased — eriti mehed — püüdsid säilitada oma iseseisvust, oma riiki. Arreteeritutest on kõige rohkem üks protsent neid, kes olid mingil moel seotud sakslastega, sest enamik saksa orientatsiooniga eestlasi lahkus maalt koos endiste saksa okupantidega. Maal võib leida palju külasid, kust te ei leia ühtki 18–60 aasta vanust meest. Arreteeritute arvu on raske kindlaks teha, kuid ilmselt ületab see arv 20% kogu Eesti elanikkonnast 1944. aasta septembris. Arreteerituid hoitakse väga halvades ja peaaegu ebainimlikes tingimustes (järgneb ühe endise arreteeritu kirjeldus elust Nõukogude vanglas). ...arreteeritute vara konfiskeeritakse, arreteeritud taluniku perekond aetakse talust välja ja nende asemele asuvad eestlased-kommunistid või Venemaalt imporditud venelased. Näiteks selle aasta veebruaris arreteeriti Kernu vallas 48 perekonnapead ja nende talud anti eestlastest kommunistidele, kes on kohale toodud Venemaalt.

Tuhanded eestlased, kellel on õnnestunud arreteerimisest pääseda, peidavad end metsades ja soodes. Levinud on ütlus, et kergem on end varjata kaks aastat metsas kui olla kaks nädalat Nõukogude vanglas või GPU keldris. Meie mehed kaitsevad metsas oma vabadust relvadega, mis on ära võetud taganevatelt sakslastelt, ja ootavad päeva, mil nad koos välisabiga vabastavad oma maa Nõukogude terrorist.

Nii nagu kõikjal teada, püüab Nõukogude võim näidata, nagu toetaks eesti rahvas praegust režiimi. Fakt on aga see, et vähemalt 95% eesti rahvast vihkab kogu südamest Nõukogude režiimi ja ta esindajaid. Seda tunnistavad selgelt vüümse võimaluseni täistopitud vanglad ja sunnitöölaagrid. Kõikide eestlaste silmad on pööratud lääneriikide poole, oodatakse pääsemist enne, kui kogu eesti rahvas paisatakse laiali mõõda Vene sunnitöölaagreid ja rahva vara hävitatakse või raisatakse mõttetult Nõukogude terroristis osalejatele või ta sõjalise aparadi ülalpidamiseks.

Muidugi ei anna bolševikud rahvale mingit objektüvset informatsiooni välispoliitiliste sündmuste kohta. Piiritaguseid teateid levitatakse ainult läbi Nõukogude Informatsioonibüroo punase filtri. Punaarmee ja venelaste vägivaldteod — varastamine, vägistamine, röövimine ja tapmine — on igapäevased nähtused. Miilits ei pööra sellele min-

neile kallale tungivate võõramaiste vaenlastega. Vaatamata kõigile rasketele katsumustele jäi väike, kuid kange eesti rahvas ellu. Järelikult pole praeguses raskes olukorras eestlaste jaoks midagi uut. Venelased on varemgi rõõvinud meie maid, tapnud meie inimesi, saatnud neid sunnitööle. Eestlased on venelastega sõdinud 40 korda. Vanad inimesed jutustavad, kuidas "peninukid" ja "koerakoonlased" tungisid rõõvretkedega meie maale. Eesti metsad on tihti pakkunud meestele ja naistele varju vaenlaste eest — nii nagu praegugi. Metsades hoidsid eestlased alles oma vana vabadust, iseseisvust ja vaba vaimu ning tulid sealt sobival hetkel relvaga käes välja selleks, et võõramaalased tagasi lüüa. Praegusel ajal on meie võitlus saanud veel palju sügavama tähenduse. Täna ei võitle me mitte ainult oma elu, vaid ka oma rahva tuleviku eest. Me peame avaldama vastupanu neile inimestele, kellele pole püha kodu, perekond, kodumaa ega jumal, neile, kelle eesmärgiks on sulatada kõik rahvad üheks abituks massiks. Võideldes bolševike vastu me võitleme vägivald, vaesuse, viletsuse vastu, me võitleme tõe, inimsuse, ülemaailmse rahu, hea elu ja meie tuleviku eest, mis toetub vabadusele.

Eestlane, ole tugev selles võitluses! Andku ajaleht "Eestlane" eesti rahvale julgust ja kindlust! Muutugu kindlaks "metsavendade" ja kõigi ustavate eestlaste süda, osutades sellele, et nad on õigel teel.

[---]

KAS VÄLISRIIGID TEAVAD?

Nii mõnedki meie hulgast mõtlevad pessimistlikult, et välisriigid lasevad end pimestada punasel propagandal ja ei tea, mis tegelikult meie maal toimub. Need oletused on asjatud. Fakt on see, et meie endisi välisesindusi pole likvideeritud ja et nad tegutsevad edasi. See kummutab need oletused. Kahtlemata on meie esinduste peamiseks ülesandeks informeerida välisriike meie kodumaa tegelikust olukorrast ja meil valitsevast korrast. Me ei tohi ka mõelda, et kümned tuhanded eestlased, kellel õnnestus põgeneda punase laviini eest ja pääseda, elavad emigratsioonis külma südame ja suletud suuga. Võite olla kindlad, et need, kes on oma nahal tunda saanud Nõukogude iket, elavad praegu kogu südamega meile kaasa, tunnevad kaasa meie kannatustele ja ei väsi kunagi selgitamast teistele "stalinliku päikse" tegelikkust. Lisaks on ka meie partisanid — "metsavennad" püüdnud omalt poolt teha üht-teist valitseva olukorra selgitamiseks.

Toome allpool üleskirjutuse raadiotekstist, mille on heaks kiitnud meie partisanid ja mida on levitanud mitme lääneriigi raadiojaamad:

"Sün eesti partisanid: saadame teile lühikese kirjelduse eesti rahva olukorrast praegu, Nõukogude okupatsiooni ajal. Palume see teada edasi anda Eesti saatkondade esindajatele Ameerikas, Inglismaal ja Prantsusmaal, saadikutele Rootsis, teie maade peamiste ajalehtede toimetustele ja kõigile neile, kes tunnevad kaasa meie väikese rahva saatusele ja kes tahavad teada, mida tähendab tegelikult Nõukogude

DOKUMENTE METSAVEND- LUSEST JA VASTUPANU- LIIKUMISEST EESTIS

82 (jätk).*

NÕUKOGUDEVASTASE PÕRANDAALUSE AJALEHE
"EESTLANE" TÕLGE³⁶
(Nr. 1, november 1945)

EESTLANE

Käesoleva numbriga hakkab ilmuma tõeline aus ajaleht, mis on pühendatud võitlevate eestlaste vabadusvõitlusele. "Eestlane" tahab sisendada meie rahvale kindlust ja lootust paremale tulevikule. Ta tahab tuua oma lugejateni õiges valguses kõik teated ja uudised, mida nii bolševike raadio kui ka ajakirjad esitavad moonutatud kujul või millest nad vaikivad üldse. "Eestlane" tahab näidata, et eesti rahvas pole määratud hukkamisele bolševike punase terrori küüsis, vaid et vabades maades — eriti Ameerikas ja Inglismaal — valitseb kindel tahe hävitada türannide vägivald kogu maailmas, anda võimalus igale rahvale vabalt, ilma sunnita valida oma saatust, valitseda ise ennast ja mitte viia oma riiki parema tuleviku suunas valedemokraatia teed pidi, saada osa ülemaailmsest õnnest ja rikkusest.

Eesti rahvas elab praegu läbi raskeid katsumusi. Kuid me pole üksi, samasugune saatust on tabanud ka meie naabreid: Soomet, Leedut, Lätit, Poolat, Ungarit, Tšehhoslovakkiaat, Bulgaariaat, Jugoslaaviaat. Suurel osal Saksamaast sarnaneb olukord meie omaga. Mitte ainult meie, vaid kõik nende maade rahvad võitlevad bolševike hirmuvalitsuse vastu ja oma vabaduse eest.

Me oleme üles kasvanud võitluses ja saanud karastatud rahvaks. Vanasti võitlesid eestlaste esivanemad julma põhjamaise loodusega ja

Algus 1991. aasta 10. numbris.

³⁶ Pärnumaal Karl Kase juhitud metsavendade rühma poolt välja antud ajaleht. Vt *Akadeemia*, nr 5, 1992, lk 1083-1089.

vabadussõjalaste poolt edukalt üle. Ja poliitilistel valimistel ei toetanud kümned tuhanded sotsialistide parteis pettunud proletaarlased nüüd enam põrandaaluste kommunistide kandidaate, vaid kodanlikku crakonda, mida juhtisid isamaalised mehed, Vabadussõja ohvitserid.

Kontrast positiivse ja negatiivse tagajärje vahel oli terav — nagu must-valge värviühendus vabadussõjalaste lipul.

Kuid nad ei olnud võrdse tähenduse ja kaaluga. Kommunistlik renessanss Eestis — mis jäi ära tänu vabadussõjalaste liikumisele — oleks tõenäoliselt nüüdki ainult ajutiseks, koos majanduskriisiga mööduvaks nähtuseks jäänud. Aga 1934. a märtsikuu riigipööre — mis polnuks võimalik ilma vabadussõjalaste ohjeldamatu valimisvõitluseta — seadis Eesti Vabariigis sisse püsiva, pikemaajalise autoritaarse režiimi.*

*Toimetuse süü läbi on Rein Marandi artikli esimesse ossa sugenud kaks eksitavat viga. *Akadeemia* nr 4, lk 817 esimese lõigu teine lause tuleb lugeda: "Selle suureks eeskujuks oli 1932. a jaanuaris rahvalgatuse korras esitatud nn Soots—Kukke kava (tegelikult põllumeeste ja rahvaerakonna projekt, millest siis kujunes Riigikogu esimene eelnõu) ning oli ilmselt koostatud suure kiiruga, sisaldades terve hulga seadustehnilisi vigu."

mu, et kolmest kohalikust sõjaveteranide liidust endale võimas poliitiline tugiorganisatsioon üles ehitada.

Kaks välist eeldust olid siiski veel vajalikud vabadussõjalaste liikumise tekkimiseks. Kaks suurt saavutust oli tema poliitilisel võitlusel. Ja lisaks oli sellel võitlusel veel kaks tähtsat tagajärge.

Eeldusteks oli raske majanduskriis Eestis ja sellest tekkinud põhiseaduse parandamise pseudoprobleem. Mõlemat kasutas osavalt ära vabadussõjalaste agitatsioon. Mõlemad tähendasid ajutist, mööduvat olukorda ja probleemi; endale riigielus püsivat kohta taotlevad vabadussõjalased aga sattusid just põhiseaduse küsimuse tasandil ränka konflikti eesti demokraatiat kandvate inimeste ja asutustega.

Võimsad tulemused saavutati 1933. a oktoobrikuu rahvahääletusel ning kolm kuud hiljem toimunud kommunaalvalimistel; vabadussõjalaste võidud nendel mõlemal puhul olid Eesti Vabariigis pretsedenditud.

Kahest tähtsast tagajärjest oli üks poliitiliselt positiivset, teine negatiivset laadi.

Negatiivseks tagajärjeks oli eesti demokraatia kokkuvarisemine. Ilma vabadussõjalaste abita ei oleks K. Pätsi erakond võinud saavutada oma kaua taotletud põhiseaduse muutmist ja presidendiameti sisseseadmist Eestis. Ja kui E. V. Liit ei oleks seadnud üles omaenda, äärmiselt nõrka riigivanema kandidaati, ei oleks valimisvõitlus võinud manduda olukorda, mis tegi võimalikuks 12. märtsi riigipöörde.

Positiivne tagajärg oli see, et töötatööliste ja teistegi viletsusse sattunud proletaarlaste lootused paremale tulevikule kanaliseerusid nüüd vabadussõjalaste liikumise ja erakonna kiilvette. Raske majanduskriisi ajal kümme aastat varem tekkis Eestis tugev kommunistlik liikumine, seekord enam mitte. Illegaalse kommunistliku partei poolt juhitud nn töötute komiteed võeti

*

Selle liikumise kõrgpunkti tähistab 1933. a rahvahääletuse suur "oktoobrivoit". Vaatamata võitudele kommunaalvalimistel ja riigivanema "eelvalimistel" paistavad järgnevad kuud ülekaalukalt siiski juba kogu legaalse vabadussõjaluse languse järguna. Kõrgpunktile viinud tõusutee leidis üldjoontes aset surverühma Eesti Vabadussõjalaste Keskliidu, langus aga erakonna Eesti Vabadussõjalaste Liidu ajal; esimene oleks võinud saada võimsa liitlase ka vanade parteide seast, mitte aga enam teine.

Kättesaadavate allikate põhjal on olnud võimalik uurida ainult neid kaht üleriigilist vabadussõjalaste liitu, mitte aga nende organiseerimata poliitilist pooldajaskonda rahva seas. Need "aktiivsed" ja "passiivsed" vabadussõjalased astusid üheskoos üles 1934. a kommunaalvalimistel ja selle tulemused viitavad kogu liikumise sotsiaalsele aluspõhjale: nagu näib, peamiselt linnade töölis- ja keskklassile.

Kahtlemata seletab vabadussõjalaste elavat poliitilist võitlust ka aus idealism — siiras, ehkki eluvõoras soov enda panusega "riigielu tervendada" ja teha lõpp suurtele, tegelikult raske majanduskriisi põhjustatud "erakondlikele riidudele" Toompeal. Kuid peamiseks tõukejõuks oli ilmselt liikumise juhi Artur Sirgu põlev soov saada Riigikogu liikmeks ja teha poliitilist karjääri; selle eelduseks oli aga valimisviisi reform, mille toimumatajäämisest tuleneski õnnetu poliitiline areng vabadussõjalaste liikumises ja tema vahekordades erakondadega. Riigikogusse pääsemise soov oli arvatavasti mõnel teiselgi tuntud vabadussõjalasel, nagu kord varem (1924) siseministriks olnud Theodor Rõugul või E. V. Liidu 1934. a valimiskampaania juhil dr. Hjalmar Mäel; ainult temal, Artur Sirgul, oli küllalt auahnust ja tar-

lik kord tõi Eestile nii halva juhtkonna ning rahvale nii suure viletsuse, siis vaevalt võis ta mujalgi paremini toimida. Seda vabadussõjalaste kihutustööd seletab siiski nende suur pettumus Riigikogu otsuste üle põhiseaduse küsimuses (1932–1933) ja nende meeheitlik võitlus oma riigivanemakandidaadi eest (1934). Eesmärgiks ei olnud demokraatia kaotamine Eestis; eesmärgiks oli enda pääsemine selle — nii seadusandliku kui täidesaatva võimu — asutusse ja pidev osalemine nende töös tulevikus.

Objektiivselt aga kuulus niisiis ka eesti vabadussõjalus ikkagi “paremäärmuslike”, kodanlik-antidemokraatlike liikumiste hulka oma kaasaja Euroopas. Aga tema enda ajaloolis-rahvuslik eripära näitab ka niisuguste liikumiste üldpildi heterogeensust ja nende kohta tihti kasutatud mõiste (*general fascism*) ebamäärasust. Vabadussõjalaste liikumise suur eesmärk oli põhiseaduse muutmine Eestis. Ja puhtalt eestilik ei olnud mitte ainult eesmärk, vaid ka vahend — rahvaalgatuse protseduur, mille andis talle kätte riigis kehtiv radikaalselt demokraatlik konstitutsioon.

Seda konstitutsiooni iseloomustavad kõigepealt rohked, üksikasjalikult loetletud kodanike põhiõigused. Ja kogu see loetelu, samuti nagu Asutava Kogu poolt põhiseadusse paigutatud otsese demokraatia — rahvahääletuse ja rahvaalgatuse — eeskirjad jäid E. V. Keskliidu eelnõus muutmata vastupidiselt autoritaarsel perioodil, 1937. a vastu võetud ja mingil määral korporatiivse kalakuga kolmandale Eesti Vabariigi põhiseadusele. See täiendab ja komplitseerib veelgi eesti paremäärmusluse, vabadussõjalaste liikumise eriilmet.

se ja parteiga, mitte aga tõeliselt "fašistlike" eesmärkide omaksvõtmisest. Ja see näib ka võimatuna, kui veel mäletada kõigi nende poliitilis-ideoloogiliste eesmärkide ja pürgimuste suurt ajaloolis-rahvuslikku eripära: Hitleri juudivaenulik-rassistlik saksa šovinism; Mussolini antiikajaloolis-romantiline itaalia "imperialism" ja "ekspansionism"; Rumeenia "Raudkaardi" õigusklik-religioosne, agraarpopulistlik messianism; Ungari "Noolristi" jõhker antisemitism; Slovakkia "Hlinka-Kaardiväe" ja Horvaatia ustašside liikumise riiklik separatism; Läti väikese rahvusromantilise rühmituse *Pērkonkrusts* ("Kõuerist") vähemusrahvustevaenulik natsionalism ("Lätimaa lätlastele"); Akadeemilise Karjala Selti võitlus Soomes Helsingi ülikooli täieliku soomestamise eest ning Ida-Karjala ja Ingeri vabastamist taotlev välispoliitiline irredentism — kõik need iseloomulikud, ka omavahel täiesti erinevad "fašistlikud" eesmärgid ja taotlused pidid ju võõraks jääma eesti paremäärmuslusele.

Ühine oli siiski üks tunnus: ka eesti vabadussõjlaste juures ilmnev, küll mitte teadlikult omaksvõetud, kuid ikkagi tegelik-objektiivne antidemokratism. Oma erakordselt ägedate, demagoogiliselt osavate rünnakutega Riigikogu, selle erakondade ja nende valitsuste vastu ei valmistanud vabadussõjalaste kihutustöö mitte ainult ette Eesti demokraatia kokkuvarisemist 1934. a sündmustes, vaid see kõlbas ka veel õigustama ja kindlustama järgnenud aastate autoritaarreežiimi. Mida ebakompetentsema ja korrumppeerunumana vabadussõjalaste kihutustöö kujutas vihatud "erakondi" ja, otseselt või kaudselt, kogu iseseisvusaja poliitilist juhtkonda, seda enam pidi ju K. Pätsi ja J. Laidoneri riigipööre tähendama väljapääsu sellest halvast — demokraatliku süsteemi (1918–1934) — olukorrast ning uue ja parema valitsusviisi algust. Ja kui erakondadele rajatud demokraat-

ke majanduskriisi probleemidele. Põhiseaduse küsimuse lahenumisega aga oleksid ka vabadussõjalased kaotanud oma tähtsama agitatsioonirelva ja nad ei oleks võinud kasvada nii suureks, mõjuvõimsaks ja destabiliseerivaks teguriks Eesti riigielus, nagu see sündis järgnevail aastail, 1933–34.

*

Vist veelgi valitseva arvamuse järgi kujutasid eesti vabadussõjalased endast oma ajastu suure poliitilise voolu kohalikku varianti — kui üks paljudest nn “fašistlikest” liikumistest Euroopas kahe maailmasõja vahel. Kuid lähem vaatlus põrkab kohe suurele raskusele, milleks on kasutatud mõiste äärmine ebamäärasus. Vaatamata juba aastakümneid kestnud, loendamatul hulgal artikleid ja raamatuid tootnud “fašismi uurimisele” ei ole teatavasti veel jõutud üldtunnustatud, otstarbeka definitsioonini, et uurimisobjekti (postuleeritud *general fascism*’i nähtusena) enam-vähem ühetähenduslikult piiritleda. Ja vaevalt jõutakse selleni ka tulevikus — tolle objekti tohutu heterogeensuse, suurte ajalooliselt tingitud erinevuste tõttu kõigi “fašistlike” liikumiste või režiimide vahel — kasutatud mõiste aga sugereerib vastupidi ettekujutust nende kõigi põhilisest sarnasusest neile nime andva Itaalia liikumise ja riikliku ainuerakonnaga. (Siinkohal kasutatud mõiste “paremäärmuslikud liikumised” ei ole iseendast täpsem, kuid see vihjab siiski vajd mõnele üksikule nähtusele ega sihi suurtele üleeuroopalikele üldistustele.)

Ka vabadussõjalased kasutasid küll — nähtavasti E. V. Keskliidu IV kongressi päevast (27. 11. 1932) alates — tervitusviisina “fašistlikku” käetõstmist. Kuid ilmselt kõneles seegi soovist samastada end suure ja edukaka, “korruptsioonivastaseks” kujutletud Itaalia liikumi-

häält) tuli tol ajal ikka veel ülekaalukalt põllumajandusliku Eesti riigi linnadest. Seal aga vastasid vabadussõjalaste võitudele peaaegu kõigi teiste parteide kaotused: Rahvuslik Keskerakond minetas 68%, sotsialistid 62% ja väikesed kommunistlikud rühmitused kokku 85% eelmistel, 1932. a peetud Riigikogu valimistel linnades saadud häältest. Ja see pilt regionaalselt nii ühekülgselt, heterogeenselt ja ilmselt ebastabiilsestki E. V. Liidu valijaskonnast räägib vastu sakslase E. Nolte (ja tema järgi ka soomlase L. Hyvämäki) iseloomustusele eesti vabadussõjalusest kui "fašistlikust" liikumisest, kes olevat olnud teel võimu legaalsele ülevõtmisele omas riigis.

Kui ei oleks tulnud vahele 1934. a märtsikuu riigipööret, siis oleks riigivanemaks valitud tõenäoliselt J. Laidoner ja Riigikogus oleksid vabadussõjalased saanud endale mingi keskmise suurusega rühma. Aga jätkata nad poleks võinud enam suure populistliku liikumise ja erakonnana selles uues olukorras, kus põhiseaduse küsimus oli lahendatud, kus valimised oleksid taastanud Riigikogu autoriteedi ja selgelt näidanud ära kõigi parteide poolehoidu suuruse rahva seas ja kus raske majanduskriis oli Eestis, nagu ka ülemaailmne suur depressioon, juba taandumas. Hiljemalt järgmistel valimistel (1938. a) oleksid nad olnud sunnitud üles astuma tavalise kodanliku erakonnana ja kõrvuti mitme teise erakonnaga võistlema kodanike häälte eest.

Niisugune areng oli lähedal ka augustis 1932 toimunud rahvahääletusel, kus Riigikogu esimene põhiseaduse muutmise eelnõu lükati tagasi äärmiselt väikese enamusega ja kus vastupidine tulemus oleks samuti olnud saatuslik vabadussõjalaste liikumisele. Kui ainult umbes 6000 kodanikku poleks hääletanud vastu, vaid poolt (või loobunud hääletamast), siis oleks toimunud riigiõiguslik reform, mõõdukas põhiseaduse muutmine, ja kogu tähelepanu oleks võinud koondada momendi tõelistele, ras-

MUST-VALGE LIPU ALL

Rein Marandi

Tõlkinud Marju Luts

3. KOKKUVÕTE: LEGAALNE VABADUSSÕJALUS EESTIS (1929-1934)

Kui kolm kohalikku sõjaveteranide ühingut juulis 1929 asutasid Eesti Vabadussõjalaste Keskliidu, oli neil kokku umbes 500 liiget. Kui Eesti Vabadussõjalaste Liit suleti märtsis 1934, oli tal tõenäoliselt umbes 60 000 liiget. Nende viie aasta jooksul oli liikmeskond sajakordistunud ja E. V. Liit oli nüüd üks suuremaid eesti organisatsioone. Kuid poliitiliselt, mõeldes tema ainsat valimistulemust, oli ta ikkagi vähem edukas kui teised, liikmeskonna poolest väiksemad eesti erakonnad. Tema umbes 93 000 häält 1934. a kommunaalvalimistel oli siiski väiksem saavutus kui Keskerakonna, Põllumeeste Kogude ja sotsialistide rekordarvud — vastavalt umbes 110 000, 117 000 ja 121 000 häält — 1929. või 1932. a toimunud Riigikogu valimistel.

“Vabadussõjalaste Rahvaliidumise” umbes 93 000 häält tähendasid ka vähem kui seitsmendikku kõigist hääleõiguslikest kodanikest, kusjuures suur osa (60 540

Ülo Sooster. ***
(Tušš)

Galilei relatiivsusprintsibile ei leidu alternatiivi

- Brillouin 1972 = Бриллюэн Л. Новый взгляд на теорию относительности. Москва: Мир. [Léon Brillouin. *Relativity Reexamined*. New York—London, 1972]
- Burke 1985 = Бёрке У. Пространство — время, геометрия, космология. Москва: Мир. [William L. Burke. *Space: Time, Geometry, Cosmology*. Mill Valley, 1980]
- Einstein 1965 = Эйнштейн Альберт. Теория относительности. — Собрание научных трудов. Т. 1: Работы по теории относительности. Москва: Наука, с. 175–186. [Albert Einstein. *Die Relativitätstheorie*. — *Naturforsch: Gesellschaft, Vierteljahrsschrift*, 1911, Bd. 56, S. 1–14]
- Filonovits 1983 = Филонович С. Р. Самая большая скорость. Москва: Наука
- Hawking 1983 = Хокинг Стивен Уильям. Евклидова квантовая теория гравитации. Москва: Мир
- Kard, Paul 1980. *Relatiivusteooria peajooned*. Tallinn: Valgus
- Kline 1988 = Клайн Морис. Математика: Поиск истины. Москва: Мир. [Morris Kline. *Mathematics and Search for Knowledge*. New York, 1985]
- Landau, Lifšits 1988 = Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика. Т. 2: Теория поля. Москва: Наука
- Layzer 1988 = Лейзер Дэвид. Создавая картину Вселенной. Москва: Мир. [David Layzer. *Constructing the Universe*. New York, 1984]
- Pauli 1983 = Паули В. Теория относительности. Москва: Наука. [W. Pauli. *Relativitätstheorie*. — *Encyklopädie der mathematischen Wissenschaften*. 1921, Bd. V, H. IV, Art. 19]
- Penrose 1972 = Пенроуз Р. Структура пространства-времени. Москва: Мир. [R. Penrose. *Structure of Space-time*. — *Batelle Rencontres 1967: Lectures in Mathematics and Physics*. New York—Amsterdam, Chapter VII]
- Schmutzer 1981 = Шмутцер Э. Теория относительности — современное представление: Путь к единству физики. Москва: Мир. [Ernst Schmutzer. *Relativitätstheorie — Aktuell: Ein Beitrag zur Einheit der Physik*. 1979]
- Steinman 1962 = Штейнман Р. Я. Пространство и время. Москва: Государственное издательство физико-математической литературы

aluseks asetatud samaaegsuse suhtelisus osutub sama-
laadseks väitele, nagu liiguks Päike ümber universumi
keskpunktiks oleva Maa.

Aistingud annavad meile tõepoolest erinevaid pilte
ümbritsevast reaalsusest. Kui me mõtlemist appi ei võ-
taks, siis peaksime ühesuguse suurusega, kuid teinetei-
sest kaugel asetsevaid objekte lugema mõõtmetelt eri-
nevaks. Eirerelatiivsusteoorias valitsevate ideedega oleks
sellelaadne väide aga suurepäraseks kooskõlas. Käesole-
va sajandi kuulsamaid füüsikateoreetikuid Stephen Wil-
liam Hawking on väitnud, et meie aistinguid ei saa usal-
dada, sest nad toovad meile lorentzlikke efekte. Ana-
lüüsid Minkowski ruumi omadusi, jõudis ta järeldu-
sele: "Võib vastu võtta isegi vaatepunkti, mille koha-
selt kvantteooria (ja tegelikult kogu füüsika) on reaal-
selt määratud eukleidilises piirkonnas ning ainult meie
aistingute omapära viib meid selle interpreteerimisele lo-
rentzlikus režiimis" (Hawking 1983: 21). On siiski põh-
just väita, et vähemalt makromaailmas esinevate pro-
tsesside käsitlemisel tuleb eelistada klassikalist füüsikat.

Kirjandus

- Bohm 1959 = Бом Д. Причинность и случайность в современной
физике. Москва: Издательство иностранной литературы [David
Bohm. *Causality and Chance in Modern Physics*. London, 1957]
- Bondi 1972 = Бонди Г. Гипотезы и мифы физической теории.
Москва: Мир. [H. Bondi. *Assumption and Myth in Physical Theory*.
Cambridge, 1967]
- Born 1972 = Борн Макс. Эйнштейновская теория относитель-
ности. Москва: Мир. [Max Born. *Einstein's Theory of Relativity*. New
York, 1962]
- Bowler 1979 = Боулер М. Гравитация и относительность. Москва:
Мир
- Brillouin 1966 = Бриллюэн Л. Научная неопределенность и ин-
формация. Москва: Мир. [Léon Brillouin. *Scientific Uncertainty
and Information*]

ilmselt tunnistada, et nende väheste objektide jaoks kujundatakse ruumi omadusi vähemalt kõikide galaktikas liikuvate objektide poolt.

Ei ole kahtlust, et makroobjektid mõjutavad greegiga seotud ruumi omadusi, kuid selliseid mõjusid arvestatakse üldrelatiivsusteoorias ja teistes gravitatsiooniteooriates. Suurte kosmiliste piirkondade ja makroliikumiste uurimisel ei tule erirelatiivsusteooria arvesse. Sellised efektid, mida erirelatiivsusteooria abil püütakse reaalsusele omistada, ei saa makroobjektide liikumine tekitada — makromaailmas esinevate nähtuste uufimisel tuleb erirelatiivsusteooriale omastest relatiivsetest ruumidest ning mõõtmisprotseduuridest loobuda.

15. MIDA ANNAB MEILE AISTINGULINE KOGEMUS?

Loogikat austades ei saa erirelatiivsusteoorias esitatavaid efekte tunnistada reaalselt esinevateks nähtusteks. Albert Einstein rajas erirelatiivsusteooria ekstravagantsetele hüpoteesidele, mis lõppkokkuvõttes annab reaalsusest kõverpeeglipildi. "Füüsikas on alati võimalik selgitada suvalist katsetulemust nii, nagu meile kõige enam meeldib. Kuid selleks on vaja küllaltki keerulisi hüpoteese." (Bondi 1972: 31.) Reaalsust ei ole mõtet kirjeldada nii, nagu meile meeldib.

Kuidas on lood meie aistingutega? Morris Kline arutleb: "Meenutagem, kuidas inimesed reagerisid sellele, et Maa on ümmargune, hiljem aga sellele, et Maa tiirleb ümber Päikese. Meie aistinguline kogemus ei ole nende faktidega kooskõlas. Seda suurema usaldusega peame vastu võtma mõistmise aja, samaaegsuse, ruumi ja massi relatiivsusest." (Kline 1988: 203.) On vaja selgeks teha, mida aistingud meile tegelikult annavad. Ja analüüs näitab, et just Einsteini poolt teooria

vatele nähtustele. Suvalise taustsüsteemi lokaalset iseloomu ei ole alati arvesse võetud. Siit tekkisid rohkearvulised arusaamatused." (Šteinman 1962: 109.) Šteinmani selgitus võiks sobida erirelatiivsusteooria seostamiseks vaakumis toimuvate protsessidega. Makromaailmas on aga nõuded ruumile ja taustsüsteemidele teistsugused. Kui kosmoselaev stardiks Maalt ning suunduks Galaktika keskmesse, siis Maaga seotud taustsüsteemis on erirelatiivsusteooria kohaselt kosmoselaeva liikumine kirjeldatav. Vastasel korral ei saaks näiteks kaksikute paradoksi üldse tekkida. See aga tähendab, et Maaga seotud relatiivne ruum võib ulatuda ükskõik kui kaugemale (see peaks haarama tegelikult terve universumi). Kui kosmoselaev "väljuks" Maaga seotud relatiivsest ruumist, siis me ei saaks laeva liikumist Maaga seotud ruumi suhtes kirjeldada; siis ei oleks laeva kiirusel Maa suhtes (või vastupidi) füüsikalist tähendust. Ja kui puuduks ruum, milles liikumisest me suhtelist kiirust defineeridaigi saaksime, siis ei saaks rääkida ka relativistlikest efektidest. Kui taustsüsteemil oleks makromaailmaski vaid lokaalne tähendus, siis saaks ka vastaval relatiivsel ruumil olla ainult lokaalne tähendus. On selge, et Šteinmani väited ei anna rahuldavat vastust erirelatiivsusteoorias tekkivatele probleemidele. Ruum, milles makroobjektid liiguvad, peab olema kirjeldatav sõltumatult konkreetse makroobjekti olemasolust või olematusest. Vaadeldes kahe makroobjekti suhtelist liikumist, on ilmne, et mitte nemad ise ei tekita enesele liikumiseks ruumi, nad "tekitavad" ainult oma ruumilisi mõõtmeid. Makroobjektid liiguvad neist enestest suhteliselt sõltumatult eksisteerivas ruumis, kusjuures seda ruumi me seostame greetriga. Võib pidada õigeks väidet, et kõik makroobjektid koos "asetavad" greetriga seotud ruumi omadustele teatavad piirtingimused. Kui me aga vaatleme ühe objekti liikumist või kahe objekti suhtelist liikumist, siis tuleb

protsessis vastu annab, seepärast eraldub energia ülejääk elektromagnetiliste lainetena. Elektroni, mis liigub makroskoopilise süsteemi tekitatud staatilises elektriväljas, on selle välja poolt võimalik kiirendada ainult sellise kiiruseni, millega võib selles välja pidevalt toimuv staatiliste potentsiaalide "regeneerimine". Staatilises väljas toimub samuti energia liikumine ning seetõttu saab väli mõjutada jõududega ainult neid laetud osakesi, mis liiguvad aeglasemalt välja endas toimuvatest protsessidest. Kui mingi protsessi tulemusena tekiks staatilisse välja elementaarosake, mis tekkimise hetkel oleks välja suhtes liikumatu, siis teatud fikseeritud ruumilise pikkuse läbimisel saavutaks ainult selline osake maksimaalse kiirenduse; sellise kiirenduse, mida välja mõjuvad jõud on üldse suutelised antud liiki osakesele andma. Osakesed, mis sisenevad staatilisse välja ning liiguvad erinevate algkiirustega, saavad välja mõjuvate jõudude poolt sellesama fikseeritud ruumilise mõõtme läbimisel väiksema kiirenduse. Mida suurem on osakese algkiirus, seda vähem suudab väli teda kiirendada. Analoogilise näite võib tuua ka mehaanikast. Kujutlegem tennisisti servimas. Kui pallija selja tagant liiguksid samas suunas juba mingi algkiirusega pallid, siis mida suurem on palli kiirus tennisistini jõudmisel, seda väiksema kiirenduse suudab tennisist pallile anda. Samamoodi on jõu mõju suhteline kõikides füüsikalistes nähtustes.

14. RELATIIVNE RUUM JA GREETRIGA SEOTUD RUUM

Vaatame veel kord relatiivset ruumi. Rafail Šteiman on püüdnud vastuolusid lahendada nii: "Suvalist materiaalist süsteemi võib pidada suletuks vaid lokaalselt ning ta võib olla taustsüsteemi baasiks ainult tõkestatud hulga üksteisele järgnevatele või kooseksisteeri-

mi omadused on kosmiliste avaruste aspektist relatiivsed; Maa vahetus läheduses toimuvate protsesside jaoks võib lokaalse ruumi omadusi pidada aga absoluutseteks. Niisiis on liikumine lokaalse gravitatsioonivälja suhtes füüsikaliste protsesside toimumise aspektist absoluutne.

Newtoni II seadust võiks tõlgendada siis selliselt:

$$\frac{dv}{dt} = \frac{1}{m} f_0 \sqrt{1 - v_1^2/c^2}, \quad (1)$$

milles m , f_0 ja c on konstandid. Kiirus v_1 on vaadeldava objekti kiiruseks enne väljas leviva energialaine mõju mist sellele objektile. Kui objekt on gravitatsioonivälja suhtes liikumatu ($v_1 = 0$), siis teda mõjutatakse jõuga f_0 . Vajalik kiirenduse suurus fikseeritud, selgub, et mida suurem on kiirus v_1 , seda suurem peab olema sellise kiirenduse saavutamiseks objektile avaldatav jõud. Kui näiteks osake liigub väljas energia levimise kiirusele lähedase kiirusega, siis selleks, et anda osakesele energia levimisega võrdset kiirust, peab osakeseni jõudma energialaine, mis mõjuks osakesele lõpmata suure jõuga. Niisiis, mitte massi kasvamise tõttu ei ole võimalik elementaarosakeste kiirendites saavutada valguse kiirusega võrdset kiirust; põhjuseks on jõu toimimise relatiivsus gravitatsioonivälja suhtes liikuvatele objektidele.

Selgitamist nõuab ka laetud osakeste liikumine elektrootaatilises väljas. Staatiline väli ei ole tingitud ainult elementaarosakesest enesest, see on laetud makroskoopiliste kehade ning vaakumi koostegevuse tulemusena tekkinud lainetus, mida mõjutab ka gravitatsiooniväli. See väli eksisteerib seisvate lainete kujul (lokaalse gravitatsioonivälja suhtes). Kui elektron on lokaalse gravitatsioonivälja suhtes liikumises, siis lisandub staatilisele elektriväljale elektromagnetiline väli. See on põhjustatud ilmselt sellest, et gravitatsioonivälja suhtes liikuv elektron saab staatilise väljaga seotud energiavahe- tusprotsessis vaakumist rohkem energiat, kui ta samas

sellest suuremat kiirust. Esiteks pöörame tähelepanu sellele, et oluline on magnetilise induktiooni muutumine nii ajas kui ruumis. Lokaalselt domineeriva gravitatsiooniväljaga seostatud ruum on kõikidele selles väljas toimuvatele füüsikalistele protsessidele absoluutse taustsüsteemi baasiks.

Olgu meil välja arvutatud selline magnetilise induktiooni väärtus, mille puhul elektronid saavutavad beeta-tronis valguse kiirusele lähedase kiiruse. Siis osutuvad magnetvälja muutumise kiirus ning elektroni kiirus ligikaudu võrdsedeks. See aga tähendab, et magnetväli ei osuta elektronile enam kiirendavat toimet. Magnetilise induktiooni lokaalsel kasvul on elektroni suhtes tähendus vaid senikaua, kuni magnetiline induksioon elektroni suhtes ajas või ruumis muutub. Et elektron liigub ruumis umbes samasuguse kiirusega, millega muutub magnetväli ajas, siis lõppkokkuvõttes ei saa ka pööriväli elektroni enam kiirendada. Elektrivälja tugevus võib muutuda kui suurtes piirides tahes, valguse kiirusele lähedase kiirusega liikuvat elektroni kiirendatakse nullilähedase jõuga. Seepärast ei ole siingi vajadust relatiivsete ruumide järele ning aja kulgemise relativistlikuks käsitlemiseks.

Newtoni II seadus kirjutatakse relativistlikus laadis ümber kujule

$$f = \frac{d}{dt} \left(\frac{m_0 v}{\sqrt{1 - v^2/c^2}} \right),$$

kusjuures Lorentzi kordajat $1/\sqrt{1 - v^2/c^2}$ selles seoses tõlgendatakse kui massi muutumist iseloomustavat parameetrit. Kuid relativistliku massi sissetoomiseks puudub füüsikaliselt põhjendatud vajadus. Tuleb loobuda ka relatiivsetest ruumidest kui ainsatest reaalsustest ruumikäsitluses. Maa gravitatsiooniväljaga seotud ruu-

rollitud nii mitmekülgset ja rangelt kui Einsteini teooriat. Eksperiment näitab, et ebapüsivad ultrarelatiivsed osakesed, mis on võimelised iseenesest lagunema, elavad kauem kui samasugused aeglaselt liikuvad osakesed, kusjuures täpselt nii mitu korda, kui palju ennustab Einsteini teooria" (Layzer 1988: 202). Ka siin on juttu erirelatiivsusteooria ühest kõige tõepärasemana tunduvast eksperimentaalsest kinnitusest. Nimelt on müoonide eluiga paigalseisus $2,2 \cdot 10^{-6}$ sekundit, siis aga ei tohiks avakosmoses tekkinud osakesed jõuda maapinnani. Oma eluea lühiduse tõttu võiksid nad läbida maksimaalselt $2,2 \cdot 10^{-6} \cdot 3 \cdot 10^8 = 660$ meetrit. Tegelikult läbivad nad kuni 30 km pikkusi vahemaid. Me peame arvestama aga sellega, et oma ülimalt lühikese eluea tõttu ei saa μ -mesonit (müooni) pidada osakeseks makromaa ilma kriteeriumide järgi, müooni eksisteerimine seostub rohkem vaakumis toimuvate protsessidega. Suure kiirusega liikaval mesonil on energiavahetusprotsess vaakumiga häiritud, sellest ka muudatus eluea kestuses. On kahtlane, kas seda tulemust võib automaatselt üle kanda nähtustele, milles osalevad elementaarosakesed, aatomid, ainekogumid jne. Eksperimentaalne fakt müooni eluea muutumisest ei anna meile alust rakendada erirelatiivsusteooriat kõikide füüsikaliste protsesside puhul.

13. ELEKTRONI KIIRENDAMINE BEETATRONIS

Erirelatiivsusteooria oleks nagu leidnud objektiivse kinnituse kõrgete energiatega seotud eksperimentaalfüüsikas. Vaatame näiteks elektronide kiirendamist beetatronis. Selles seadmes tekitatakse vahelduvmagnetväli, mis omakorda indutseerib pööriselektrivälja, mis mõjubki seadmesse juhitud elektronidele kiirendavalt. Me püüame järgnevalt selgitada objektiivset põhjust, miks elektronidele ei saa anda valguse kiirusega võrdset või

jeldatud "mehhanism" greetri ning makroobjekti pidevatest vastastikutest mõjutustest osutubki Aristotelese idee konkreetseks ilminguks.

Kui vaadelda makroobjekti liikumist teise, tugevama gravitatsiooniväljaga makroobjekti poolt formeeritavas "suhtelises ruumis" (greetri seisukohalt), siis inertsiaalne liikumine toimub mööda sellist trajektoori, millele ruumi suhtelised omadused on võimalikult ühesugused. Absoluutsel kujul reaalsuses sellised ideaalselt inertsiaalseid liikumisi pole, sellele asjaolule on füüsikas seletused juba leitud. Mis puutub inertsiaalse liikumise mõistmisse sirgjoonelise liikumisena, siis sellest oleks võidud loobuda juba Newtoni aegadel. Inertsiaalne on selline liikumine, mille puhul liikumist alal hoidvate jõudude töö on väikseim, ehk teisiti öeldes, see on liikumine, mille alalhoidmiseks kulutatakse minimaalselt energiat.

12. FAKTID AJA RELATIVISTLIKUST AEGLUSTUMISEST

Arenemisjärgus teooria põhjalikku ümbervaatumist võib nõuda üksainuski usaldusväärne eksperimentaalne tulemus, mida teooria seletada ei suuda. Kas aga võib mingi problemaatilise idee tõeseks tunnistamiseks piisata ühestainsast praktilisest tulemusest?! Rääkides tuntud eksperimentaalsetest faktidest müoonide eluea hindamisel, on Ernst Schmutzer märkinud: "Need vaatlusandmed olid enam kui poole sajandi vältel ainukeseks katseliseks kinnituseks aja suhtelise aeglustumise kohta" (Schmutzer 1981: 93). David Layzer püüab sisendada usaldust erirelatiivsusteooria vastu sellisel viisil: "Ei ole arukat alust kahelda, et need ja ka teised, väga ebatavalisena tunduvad Einsteini teooria ennustused, on õiged; mitte ühtki teooriat füüsikas, ka mitte Newtoni ülemaailmset gravitatsiooniseadust, ei ole kont-

11. MAKROOBJEKTI LIIKUMINE GREETRI MÕJUVÄLJAS

Tundub tõepärasena idee, et iga makroskoopilise objekti kiirus gravitatsioonivälja suhtes oleneb sellest, miline on antud objekti poolt tekitatava gravitatsioonivälja tugevuse ning tema massi suhe. Kui õnnestuks tekitada kunstlikku gravitatsioonivälja (ehk — täpsemalt öeldes — konstrueerida gravitatsioonivõimendi), siis peaks olema võimalik liikumine valguse kiirusest suuremate kiirustega. Ilmselt mitte kõik seni salapäraseks jäänud füüsikalised nähtused ei ole seotud tundmatute kosmoselaevade ilmumisega Maale, kuid paljudel juhtudel on tegemist ikkagi nendega. Selliste kosmoselaevade liikumine võiks tugineda just kunstliku gravitatsioonivälja tekitamisele.

Gravitatsiooniliste mõjude toimimise "mehhanismi" võiks iseloomustada alljärgneval viisil. Makroobjekti gravitatsiooniväli mõjub üldisele, kogu universumit haaravale gravitatsiooniväljale (greetrile) tõukejõudude vahendusel, otsekui püüdes sellega greetri ühtsust purustada. Selleks et seda vältida, peab greeter avaldama makroobjekti gravitatsiooniväljale vähemalt samasuguse suurusega vastupidist mõju — s.t greetri lokaalne piirkond peab lõppkokkuvõttes tõukama makroobjekti sellest piirkonnast eemale. Inertsiaalseks osutub siis liikumine, mille puhul pidevalt toimuvad vastastikused mõjutused on võrdsed — "toimib" Newtoni III seadus. Greetri lokaalselt kõrgem pingestatus saadab sellisel juhul "varjuna" makroobjektide gravitatsiooniväljasid.

Esitatud hüpoteesi abil saab seletada ka seda, miks ükski aineeline objekt ei saa greetri suhtes liikumatult eksisteerida. Sellest lähtudes omandab uuesti sisulise tähenduse Aristoteelse idee, et liikumine saab toimuda ainult jõudude pideva mõjumise tulemusel. Eespool kir-

ei usu, et elementaarosakeste olemuse tegeliku mõistmiseni võiks üldse jõuda ilma aegruumi enese olemuse sügavama mõistmiseta." (Penrose 1972: 12–13.) Otseleid eksperimentaalseid fakte meil vaakumis toimuvate protsesside kohta õigupoolest ei ole. Seepärast on võimalik loodud teoreetilisi konstruktsioone hinnata vaid kaudselt. Umbes samalaadne on olukord ka kosmoloogias: universumi kui terviku kohta me teame eksperimentaalseid fakte küllaltki vähe, sellest hoolimata rakendatakse teoreetiliselt saadud mudeleid universumile tervikuna ning uuritakse siis tulemuste vastuvõetavust. Mõlemal juhul on tegemist meelevaldse ekstrapolatsiooniga, kuid praegu on see põhiline uurimismeetod.

Valguse levimisel on otseseos vaakumis toimuvate protsessidega. Kuid gravitatsiooniväli mõjutab neid protsesse niimoodi, et valguse kiirus osutub konstantseks lokaalselt domineeriva gravitatsioonivälja suhtes. Kui meil oleks võimalik kasutada vaakumiga seotud taustsüsteeme, siis selliste taustsüsteemide seisukohalt oleks valguse kiirus muutuv suurus. Selles mõttes ei tuleks valguse kiiruse einsteinlik "konstantsus" muidugi arvesse. Kui valguse levimise kohta kehtiks Einsteini erirelatiivsusteooria teine postulaat valguse kiiruse konstantsusest, siis polekski näiteks Michelsoni katse selgitamisel vaja suuremat osa erirelatiivsusteooria teoreetilisi arutlusi. Tavaliselt põhjendatakse Michelsoni katset ruumi ning aja omaduste relativistliku käsitlemisega. Kuid pärast postulaati valguse kiiruse "konstantsusest" ning sellega vahetult seostatavat samaaegsuse mõistmist ei ole erirelatiivsusteooria kui teooria järele enam praktilist vajadust. Iga vaatleja asub oma liikumatus taustsüsteemis ning opereerib lokaalselt mõõdetud suurustega.

te kiiruste, suurte vahemaade ning suurte ajaintervallidega seotud liikumiste puhul. Just vastupidi: õigemaks tuleb pidada erirelatiivsusteooria võimalikku kehativust väga lühikese kestusega protsessides keskkonna (või välja) mikroskoopilistes piirkondades. Konkreetsemalt on Wolfgang Pauli toonitanud, et: “[---] füüsikaseaduste invariantsus Lorentzi teisenduste suhtes säilib lõpmata väikeses” (Pauli 1983: 206). Milleks siis veel rääkida kaksikute paradoksist ja teistest relativistlikest efektidest?⁶ Seejuures tundub, et ka vaakumis toimuvate protsesside käsitlemisel seletab erirelatiivsusteooria füüsikalisi nähtusi formaalselt ning tulevikus asendatakse ta ehk mingi teise teooriaga. Vaakumis toimuvad protsessid on kiirendusega liikumised, seetõttu osutub ruum vaakumi mikroskoopilises piirkonnas mittehomogeenseks ning lineaarsete teisendusvalemite kasutamine kaotaks mõtte. Kui makroliikumiste puhul võime ruumi vaadelda kolmemõõtmelisena, siis vaakumiga seostatataval mikroruumidel võib olla palju rohkem mõõtmeid. Tõenäoliselt tuleks vaakumi puhul *ruumi* ja *aja* mõisted spetsiifiliselt määratleda. Näiteks pidas tuntud teoreetik R. Penrose juba aastaid tagasi vajalikuks süvendada oluliselt meie mõistmist ajast ning ruumist. Üliväikesete ruumiosade kohta (mõõtmetega 10^{-33}) on ta kirjutanud: “Pole üldse selge, kas on mõtet rääkida aegruumist nendes mõõtmetes, ja kui see on *mõttetu*, siis ei ole *kindlasti* võimalik täiesti rangelt kirjeldada aegruumi kui siledat mitmekesisust. Kuid teisest küljest võib kinnitada, et kujutlus siledast mitmekesisusest on vastavuses lähenemisega “arukatele” füüsikalistele probleemidele. Mina ise arvan, et tegelikult see ei ole nii — ma

⁶Kaksikute paradoksina tuntakse lugu kaksikvendadest, kellest üks sooritab ülikauge kosmoselennu, mille ajal “elab” muidugi kosmoselaeva omaajas τ . Maale naasnuna on ta oma vennast, kes on elanud Maa ühtlases omaajas t , noorem ($\tau < t$). *Toim.*

Me ei hakka kõiki esitatud filosoofilist laadi seletusi analüüsima, uurime vaid koostegevuse sisulist tähendust. Osake saab teiste süsteemidega olla seotud objektiivselt arvestatavas tähenduses ainult siis, kui tal on nende süsteemidega mingisugunegi koostegevus. Küsimus taandub koostegevuse määrale. Kui pidada koostegevuseks ka valgussignaale, s.o informatiivset koostegevust, siis on selge, et tegemist on mõõtmisprotseduuridest enestest tekkivate erinevustega. Osake toimib oma väljaga füüsikaliste protsesside kulgemise aspektist ikkagi ainult sellisele süsteemile, mille välja ta suudab otsestelt mõjutada; elektromagnetiliste lainete näol võib informatsioon omavälja olemasolust levida väga kaugemale, kuid sel energialainetusel pole kusagil kauguses sellist füüsikalist mõju, nagu oleks sinna jõudnud osakesel endal.

10. ERIRELATIIVSUSTEOORIA KEHTIB MIKROMAAILMAS

Formaalselt võiks erirelatiivsusteooria kehtida vaakumis toimuvate protsesside puhul. Rääkides Albert Einsteini esimestest töödest gravitatsiooni alal, märkis Wolfgang Pauli: "Juba see teooria homogeenest gravitatsiooniväljast väljus erirelatiivsusteooria raamidest. Valguse kiiruse ja kella käimiskiiruse sõltuvus gravitatsioonipotentsiaalidest ei luba siin enam kasutada [---] samaaegsuse määratlust, seepärast kaotavad Lorentzi teisendused mõtte. Niisiis, sellest vaatepunktist *võib erirelatiivsusteooria olla õige ainult gravitatsiooniväljade puudumise korral.*" (Pauli 1983: 202.) Seda asjaolu tunnustab enamik füüsikuid. Seda hämmastavam on pidev kofrutamine, et erirelatiivsusteooria kehtib suur-

paigalseisev vaatleja kasutada liikuvast taustsüsteemist saadud tulemusi võrdväärselt lokaalselt leitud parameetritega. Erirelatiivsusteoorias nii ei saa toimida. Kosmonaut peab enda jaoks kasutama ainult laevaga seotud taustsüsteemi, sest ainult siis saab ta näiteks enda vanust hinnata nii, et saadud arvulisel väärtusel oleks tema jaoks mingisugune tähendus. Ta on sunnitud lugema end paigalseisvaks. Klassikalises füüsikas on taustkeha paigalseis alati tinglik. Sellise võtte lubatavus tuleneb Galilei relatiivsuspriprintsüübigest ja seda kasutatakse arvutuste lihtsustamiseks. Galilei printsüübi kohaselt ei too taustkehade suhteline liikumine füüsikaliste protsesside kulgu (seega ka protsesside kirjeldusse) mingeid muudatusi, suhtelise liikumise kiirus taandub lõppkokkuvõttes kirjelduses kasutatavatest valemitest välja. Selle poolest erineb Einsteini relatiivsuspriintiip Galilei printsüübigest.

Niisiis, invariantseid suurusi saame erirelatiivsusteoorias ainult siis, kui käsitame objekte paigalseisvatena. Sellele ongi relatiivsus üles ehitatud, seepärast on paigalseisu aspekt "kanoniseeritud", on teooriale kohustuslikuks elemendiks. "[---] relatiivsusteooria tegi kindlaks, et invariantid on suurused, mis määratakse *ainult keha seesmise koostgevusega*. Näiteks on liikuva osakese mass suhteline, sõltudes keha liikumiskiirusest; kuid osakese seisumass, võetuna osakesega seotud taustsüsteemis, on invariantne ning kuulub osakese peamiste karakteristikute hulka." (Steinman 1962: 114.) Rafail Steinman on püüdnud olukorda seletada niimoodi: "[---] erinevate, praktiliselt suletud süsteemide suhtes, millega antud osake on *üheaegselt* seotud, on tema parameetritel *erinevad* väärtused. Osakese parameetrite reaalsete väärtuste mitmekesisus, [---] on põhjustatud sellest, et osake ei ole kõikides süsteemides absoluutselt identne; osakese omaväli 'käitub' eri süsteemides erinevalt" (Steinman 1962: 121).

ning "absoluutne ruum" ja käsitada neid kui objektiivselt eksisteerivaid nähtusi. Ruumi saab mõista ainult idealiseeritud konstruktsioonina, millele me geomeetria abil anname konkreetsete kuju. Me oleme juba näidanud, et ka erirelatiivsusteoorias tekib ruumi mõistmisega ületamatuid raskusi. Ruumi ühtsuse kohta ei saa erirelatiivsusteoorias (nagu ka samaaegsuse või põhjuslikkuse kohta) midagi arukat öelda, seepärast pole selge, mille suhtes on paigalseis fikseeritud. Igal taustkehal sooritataivate mõõtmiste puhul loetakse seda keha paigalseisvaks. Tavaliselt räägitakse paigalseisust süsteemi suhtes, kusjuures juttu saab olla vaid koordinaatsüsteemist. See oleks aga mõttetus, sest koordinaatsüsteem ei kuulu füüsikaliste nähtuste hulka. Ka ei ole mõtet (näiteks Maa puhul) rääkida paigalseisust lokaalse gravitatsioonivälja suhtes, sest viimane on ise "osaks" Maast, on Maaga sedavõrd orgaaniliselt seotud, et kogu seletus taanduks omapäraseks tautoloogiaks, objekti paigalseisu seletamiseks objekti enese suhtes.

Erirelatiivsusteooriale iseloomulikult on einsteinliku paigalseisu tähendus esitatud järgnevas: "Lõpmatult väikese ajaintervalli dt jooksul (liikumatu, s.t meiega seotud kella järgi) läbib liikuv kell teepikkuse $\sqrt{dx^2 + dy^2 + dz^2}$. Tekib küsimus, kui pikk on seejuures liikuva kella mõõdetud ajavahemik dt' . Liikuva kellaga seotud koordinaatide süsteemis on liikuv kell paigal, s.t $dx' = dy' = dz' = 0$. [...] $dt' = dt\sqrt{1 - v^2/c^2}$, kus v on liikuva kella kiirus." (Landau, Lifšits 1988: 22.) Paigalseisu fikseerimine koordinaatsüsteemi suhtes oleks füüsikaliselt vastuvõetamatu. Võidakse väita, et erirelatiivsusteoorias on paigalseisu omistamine tinglik, füüsikaliste protsesside kulgemise iseloomust tingitud abivõtte. Kuid galileiliku käsituse puhul ei ole tarvidust paigalseisu just nii postuleerida. Selle käsituse järgi võib

le teooria tuginemisest materia eksisteerimise üldistele seaduspärasustele. Ei saa nõustuda Max Borni väitega: "1905. a sündinud erirelatiivsusteooriat võib õigusega pidada teaduses klassikalise perioodi lõpuks ning uue ajastu alguseks. Sest ta lähtub kindlalt piiritletud materia klassikalistest määratlustest [...] ja looduse kausaalsetest ehk täpsemini deterministlikest seadustest" (Born 1972: 12). Erirelatiivsusteooria aluseks on relativistlikud "seadused", mitte deterministlikud seadused.

Relatiivsuspriintiip eeldab füüsikaliste protsesside absoluutset samalaadsust, seepärast on relatiivsuspriintiip põhjuslikkuse priintiibi üheks avaldumisvormiks. Mõisteid "absoluutne" ja "suhteline" ei saa kasutada reaalsuse konkreetseid aspekte arvestamata. Arvamus, et suhteline seostub ainult konkreetsega ning absoluutne ainult üldisega, on ekslik. Enamikul konkreetsetest nähtustest on mõne protsessi jaoks absoluutne tähendus. Samas võib seesama nähtus reaalsuse teistsuguse liigendatuse korral osutada suhteliseks mõne teise absoluudi ees. Näiteks Maaga seotud taustsüsteem on päikesesüsteemi objektidele suhteliseks taustsüsteemiks, kuid Maa mõjusfääris toimuvatele füüsikalistele protsessidele on Maaga liikumatult seotud taustsüsteem absoluutne.

9. PAIGALSEIS KUI INVARIANTSUUSE EELDUS

Newtoni ajal mõisteti valguse all korpuskulite liikumist tühjuses. Seejärel võitis endale suurema tunnustuse seletus valgusest kui lainetusprotsessist. See tõttu tekkis vajadus kirjeldada seda keskkonda, milles see lainetus levib. Seejuures jäid mõistete "keskkond", "ruum" ja "väli" suhted tagaplaanile. Newtoni ruumikäsitlus ei sisaldanud mõistet "keskkond", mistõttu oli väga kerge tuua kasutusse mõisteid "relatiivne ruum"

kord on sarnane einsteinliku samaaegsuse-käsitusega, s.t põhjuslikkusprintsibil pole erirelatiivsusteoorias objektiivset tähendust. Iga taustsüsteemi enese seisukohalt põhjuslikkuse printsiip kehtib, kuid makrotasandi keskselt ei saa olukorda üheselt tõlgendada.

Enamikus erirelatiivsus-alastes töödes ei ole põhjuslikkuse-probleeme otse käsitletud. See on mõistetav, sest siin on raske midagi arukat öelda. Ühe võimaliku seletuse, seejuures kõige "loomulikuma", saame Wolfgang Paulilt: "[---] on avaldatud ka arvamust, et relatiivsusteooria hülgas põhjuslikkuse. Me arvame, et tunnetusteoreetilises mõttes võib lorentzliku lühenemise põhjuseks pidada suhtelist liikumist, sest see pole mitte ühe mõõtme omadus, vaid kahe mõõtme vastastikune suhe." (Pauli 1983: 33.) Lõppkokkuvõttes taanduvad erirelatiivsusteooria põhjuslikkusega seotud probleemid ideaalse valdkonda. Näiteks igivanas paradoksis Achilleuse ja kilpkonna võidujooksust on tegemist mõttekonstruktsiooniga, seepärast ei saa väita, et põhjuslikkust oleks rikutud reaalsuses eneses. Zenoni paradoks on teadvusesisene "nähtus", seepärast tuleb seda ka lahendada teadvuse piiridesse jäädes. Umbes samuti on erirelatiivsusteooriaga. Erinev on see, et erirelatiivsusteooria ei ole akadeemiliselt tunnustatud teorianana mitte paradoksaalne mõttekonstruktsioon, vaid teaduslik teooria, milles esinevad efektid on kuulutatud reaalseteks nähtusteks. See tähendab, et erirelatiivsusteoorias mitte ainult ei esitata küsimusi paradokside vahendusel, vaid räägitakse efektide reaalsest iseloomust. Seda on võimaldanud formaalne kooskõla teoreetiliste konstruktsioonide ja praktika vahel.

Selles mõttes on põhjuslikkuse printsiip erirelatiivsusteoorias kaotanud objektiivse tähenduse. Erirelatiivsusteoorias ei arvestata vaakumi ja gravitatsiooniväljade eksisteerimisega, seepärast ei saa juttugi olla sel-

tada konkreetset, füüsikalist aega? "Kell on seade, mis kiirgab teatud sagedusel ν_0 (taustsüsteemis, mille suhtes seade on liikumatu). Kell pole midagi muud kui kindla sagedusega kiirgus. Kui kell liigub mingi konstantse kiirusega v , siis võib näha tervet sageduste spektrit, mis sõltub kiiruse v suunast [---]. Einstein ei rääkinud mitte sellest *Doppleri sageduste* kogumist, vaid ajamõõtme muutumisest, mis viis kõikvõimalikele paradoksile" (Brillouin 1972: 94). Selle väitega on Brillouin eitanud resoluutselt Einsteini ajakäsitust. Einstein kuulutas abstraktse mõtlemise tasandil defineeritava samaaegsuse otsese füüsikalise tähendusega samaaegsuseks, — selline operatsioon võib viia neozenonlike paradoksideni. Ja siiski ülistatakse Einsteini käsitlust ka üsna hiljutistes erirelatiivsusteooria-alastes töödes. "Revolutsiooniline idee, mille tõi sisse erirelatiivsusteooria, seisneb selles, et valgus mängib palju suuremat rolli, kui aeg" (Burke 1985: 65). Erirelatiivsusteoorias on tegemist valgus-signaalsete seoste loomisega taustsüsteemide vahel. Selliste seoste loomine (üldistatult siis: valgus) on kuulutatud olulisemaks uuritavatest füüsikalistest protsessidest enestest.

8. PÕHJUSLIKKUSE PRINTSIIP SISALDAB RELATIIVSUSPRINTSIIPI

Põhjuslikkuse tuvastamiseks on konkreetset kriteeriumid olemas kõikides loodusteadustes. Füüsikas on need relatiivsuspriintsiibina formuleeritud kõige rangelmal kujul, mis tugineb matemaatilise täpsusega esitatud tõestustele. Füüsikaliste protsesside käsitlemisel tuleb alati ning eranditult tugineda põhjuslikkuse printsibile. Kas erirelatiivsusteoorias on põhjuslikkust rikutud — seda ei saa rangelt näidata; samal ajal ei saa näidata ka seda, et põhjuslikkust ei ole rikutud. Olu-

nevate eluigadega väljendatav astronoomilise arvuga. Näiteks prootoni stabiilse oleku aeg arvatakse asuvat vahemikus $\tau_p \approx 10^{30} - 10^{32}$ aastat. Kui nüüd suurel kiirusel toimival kosmoselennul väheneks kõikide kosmoselennus osalevate elusorganismide koostises olevate elementaarosakeste eluiga tõepoolest kasvõi 10^{10} aastani, siis ei saaks see muutus mitte mingil moel kajastuda keemiliste ühendite elueas. Olukord oleks "kriitiline" siis, kui elementaarosakeste eluiga väheneks näiteks 20 aastani, siis laguneksid 20 aasta möödudes nii keemilised ühendid kui ka bioloogilised organismid. Seepärast ei ole mõtet keemiliste ühendite puhul arvestada einsteinlike efektide võimalikkusega. Keemiliste ühendite püsivus oleneb esmajoones ikkagi keskkonna tingimustest: temperatuurist, õhuniiskusest, atmosfäärirõhust jne. Keemial on omad seaduspärasused, seetõttu ei ole mingit mõtet neid füüsika omadega kõrvutada või neile vastandada. Relatiivsusteoorias on Kardi järgi nii: "Teatavasti kehtib võrratus $\tau < t$. Kõik protsessid kulgevad nii Maal kui ka raketis vastavas ajas — Maal ajas t ja raketis ajas τ . Eluprotsessid, nagu kõik teisedki materiaalsed protsessid, alluvad samale ajarütmile" (Kard 1980: 126). Isegi siis, kui erirelatiivsusteooria kehtiks kõikide füüsikaliste protsesside puhul, ei saaks eluslooduse uurimisel temaga arvestada.

7. NEWTONIL AEG, EINSTEINIL VALGUS

Me ei saa alati aluseks võtta Newtoni absoluutset aega, mis seostub käsitusega universumist kui ühtselt ja igavesti "funktsioneerivast" reaalsusest, kus aeg voolab kõigis protsessides ühtmoodi ja on mingi kirjeldamatu faktori poolt sünkroniseeritud. Newtoni definitsioon sisaldab aja abstraktset tähendust, on idealiseering, kuid vajalik idealiseering. Kuidas aga iseloomus-

järgmine. Tunnistades "kellaparadoksi" reaalsust, peetakse lubamatuks eluta kellade kohta kehtivaid seoseid üle kanda elusorganismidele. Elunähtused — nii väidetakse — ei taandu füüsikalise-keemilistele protsessidele, nendel on oma spetsiifika, mistõttu me ei tohi mitte midagi kindlat väita elusolendite vananemise kohta relativistliku kosmoselennu tingimustes. Sellele võib vastata nii. Kõik meie senised teaduslikud kogemused õpetavad, et fundamentaalsed füüsikalise-keemilised seaduspärasused kehtivad täiel määral ka biosfääris. Pole leitud ainsatki nähtust biosfääris, mis oleks vastuolus mingi füüsika või keemia seadusega. Vastupidi, kõik eluprotsessid kulgevad nendega täies kooskõlas. Oleks see teisiti, siis peaksime tunnistama mingi mittemateriaalse algme olemasolu elusas materias. Sel puhul võidakse ehk ütelda: aga miks mitte, võib-olla on niisugune alge tõesti olemas. Vastame sellele nii: uskumist kellelegi keelata ei saa, ent teaduses pole sellel kohta. Teadus nõuab teadmist: veenvaid tõendeid, mitte aga nende imitatsiooni. Igal juhul on nõutav järjekindlus. Kes usub, et biosfääris relatiivsusteooria ei kehti, peab esitama plaani, mil viisil ta kavatseb kummutada selle teooria põhialuseid. Näiteks võiks ta katsuda panna eetrit nuuskima eriti terava haistmisega koeri. Ehk õnnestub?" (Kard 1980: 127.)

Paul Kard opereerib oletusega mittemateriaalsest algest kui ainuvõimalikust vastuargumendist. Siin ei ole mingisugust vajadust taandada küsimust sellisele algele; teadlane, kellel on füüsikast, keemiast ja bioloogiast olemas üldisedki teadmised, võib juba intuitsiooni varal postuleerida, et mitte kõik füüsikaliste protsesside kulgemise iseärasused ei kajastu otseselt keemilistes ja bioloogilistes protsessides. Uurime lähemalt Kardi püstitatud probleemi elusorganismide relativistlikust vananemisest. Elementaarosakeste "eluiga" on võrreldes biosfääris esi-

laktika seisukohast suhteline, absoluutse tähenduse saab ta ainult süsteemi kuuluvate planeetide liikumise kirjeldamisel.

Matemaatilisest aspektist on ka Ptolemaiose süsteem kasutatav, kuid sellega kaasneksid mõttetud keerukused, kusjuures füüsikaline lähenemine on ebakorrekne. Geotsentrilise maailmapildi õigeks tunnistamine on võimalik ainult tunnetuse teataval tasemel, kui puuduvad vähimadki teadmised universumi arenemisest, tähtede ehitusest jne. Kui me tahame füüsikalisi protsesse sisuliselt arvesse võtta, siis peame Ptolemaiose süsteemi loobuma, sest see võimaldab ainult "platoonilist" kirjeldust. Seepärast ei saa nõustuda Léon Brillouini arvamusega: "Igasugust absoluutsusele pretendeerivat väidet välismaailma omadustest tuleks vaadata kui mõõdutundetut ekstrapolatsiooni. Õige on ainult vaatlustele tuginev ja vaatlusprotsessiga seostuv kirjeldus. Õigus on mõlemal — nii Ptolemaiosel kui ka Kopernikul, sest mõõta on võimalik ainult Maa ja Päikese liikumist teineteise suhtes" (Brillouin 1966: 82). Kui seda uskuda, siis pole taevakehade liikumises ja eksisteerimises iseärasustes mõtet avastada mitte mingeid põhjuslikku laadi seoseid. Kuid see, millist astronoomilist maailmapilti me tunnistame, määrab üldjoontes ka selle, kuidas meie arvates on universum arenemises oma praeguse seisundini jõudnud.

6. FÜÜSIKALISED PROTSESSID VASTANDUSES KEEMILISTELE JA ELUPROTSESSIDELE

Erirelatiivsusteooriaga avaldab füüsika teatavat survet teistele loodusteadustele. Enamasti suhtutakse teki-
kivasesse probleemidesse respektiga ning jäetakse alles taganemistee. Siiski esineb ka "totaalset" lähenemist. Esitame Paul Kardi arvamuse: "Teine väärseisukoht on

tes. Sergei Filonovitš on märkinud: "Et saada tühjust einsteinlikus mõttes, on vähe mingi ruumiosa puhastamisest aatomitest, molekulidest ja elementaariosakestest, on vaja vabaneda ka gravitatsiooniväljast. Kuid gravitatsioonivälja jaoks pole "ekraani" olemas. Mis mõtet on siis teisel postulaadil, kui selle tingimused pole rakendatavad?"⁵ Veel enam, kas võib rääkida erirelatiivsusteooria õigsusest?" (Filonovitš 1983: 170.) Erirelatiivsusteooria õigsust on tõesti mõtet uurida ainult vaakumis toimuvates protsessides, ruumikvandi mõõtmetega piiratud "maailmas" (Minkowski ruumis).

Gravitatsiooniväli "sünkroniseerib" vaakumi ja makroobjektide koostegevust. Sellel põhjusel võiks gravitatsioonivälja abil kirjeldada taustsüsteemi teistel tasanditel toimuvaid protsesse, kuid taustsüsteeme saame siduda ikkagi ainult makroobjektidega. Siinjuures on oluliseks argumendiks asjaolu, et väljades (nagu vaakumiski) ei saa fikseerida lokaalset "punkti". Taustsüsteemi valikul näiteks Maa liikumise uurimisel võiksime üsna keerukate ning kohmakate konstruktsioonide abil siduda taustsüsteemi kas Jupiteri või Veenusega, kirjeldada üldse kõiki Päikesesüsteemis toimuvaid liikumisi selles taustsüsteemis. Kuid siis me peaksime Jupiterile või Veenusele omistama ka kulgeva liikumise galaktikas, mis tegelikult on põhjuslikult tingitud Päikese liikumisest. Seepärast osutub Maa liikumise kirjeldamisel absoluutseks ikkagi Päikesega seotud taustsüsteem, s.t selles suhtes meil mingit valikuvabadust ei ole. Tunnistada nähtuse mingi aspekt absoluutseks võib olla mõttekas ainult konkreetselt piiritletud situatsioonis, mingi teise nähtusega seoses. Päikesega seotud taustsüsteem on ga-

⁵ Jutt on erirelatiivsusteooria teisest postulaadist (relatiivsuspriin-
tsiibi kõrval), mille järgi valguse kiirus on kõikides inertsiaalsüsteemides
kõikides suundades ühesugune ning ei sõltu valgusallika ega vaatleja
liikumiskiirusest. *Toim.*

realsuse suhteliselt iseseisvast tasandist; makroobjekti seisukohast on tal lokaalses mõttes täiesti reaalne sisu. Ruumi ning sellega seostatavat geomeetriat saame seostada ainult gravitatsiooniväljaga. Üldise gravitatsiooniväljaga seostuvad ruumi absoluutsed omadused, makroobjekti poolt tekitatud gravitatsiooniväljaga aga ruumi suhtelised omadused.

5. ABSOLUUTSE RUUMI IDEE JA TAUSTSÜSTEEMI MÄÄRAMINE

Newtoni idee absoluutsest ruumist ei ole füüsikas kuhugi kadunud. Õigem oleks küll rääkida ruumi absoluutsetest ning relatiivsetest omadustest, sest "ruumi" kui füüsikalist objekti ei eksisteeri; on vaid keskkonnad ja väljad. Makroobjektid liiguvad väljades, mitte ruumis. *Ruum* on sünteetiline termin, mille konkreetsem tähendus selgub sellest, millist geomeetriat me väljades liikumise iseloomustamiseks kasutame. Mõnikord liialdatakse absoluutsest ruumist rääkimisel tühjuse mõistega. "[---] relatiivsusteooria on loogiliselt lepitamatu ettekujutusega tühjast ruumist [---] ja ettekujutusega 'tühjast' ajast" (Šteinman 1962: 107). Newtoni absoluutset ruumi tuleb mõista kui idealiseeringut, milles ruumi omadused on matemaatilise täpsusega (mõtteliselt) fikseeritud ning ajas püsivad. Kestuselt väikeste ajavahemike jaoks saame sellise idealiseeringu mõne lisatingimuse korral vastu võtta. Absoluutset ruumi tuleb mõista nagu "absoluutselt musta keha". Ehkki ka seda realselt ei eksisteeri, kasutatakse seda terminit ja talle vastavat konstruktsiooni teoreetilises füüsikas täiesti enesestmõistetavalt. Rafail Šteinmani väitega ei saa nõustuda. Pigem vastupidi, erirelatiivsusteoorias on tegemist täiesti tühja ruumiga. Seepärast Einstein ei jõudnudki ideeni valguse kiiruse konstantsusest gravitatsioonivälja suh-

Galilei absoluutsusprintsibiiks: füüsikalised protsessid kulgevad kõikides inertsiaalsüsteemides absoluutselt ühte moodi ning on suhteline, millisest taustsüsteemist me protsesse kirjeldame.

4. KOLM TASANDIT: VAAKUM, AINE JA VÄLJAD

Vaakum ja aineline keskkond on füüsikalises reaalsuses kaks "võrdväärset" tasandit. Kolmanda tasandi moodustavad väljad, mille hulgas olulisim on gravitatsiooniväli. Juba ammu tunnustatakse ideed, et substantsiaalses mõttes võib väljasid vaadelda iseseisva nähtusena; seejuures on vaja märkida, et seda XX sajandi füüsika arvatavasti kõige revolutsioonilisemat ideed hakati tunnustama põhiliselt Einsteini gravitatsiooni-alaste tööde põhjal. Nagu on märkinud David Bohm: "[...] tekkis aramus, et väljad on olemise kvalitatiivselt uus liik, mida me võime postuleerida samasuguse õigusega nagu materiaalseid kehasidki (näiteks aatomeid), tingimusel et selline postulaat aitab seletada suurt hulka fakte ning katsetulemusi. Seda vaatekohta, mille esimesena esitas nähtavasti Lorentz, arendas tunduvalt edasi Einstein. Praegusel ajal tunnustab seda enamik füüsikuid" (Bohm 1959: 75). Niimoodi on gravitatsioonivälja määratlenud ka Rafail Šteinman: "Kuid gravitatsioonivälja võib mõista ka materia vormina, aegruumi meetrikat vaadata aga kui selle avaldumist" (Šteinman 1962: 171). Siin on mitu võimalust. Esiteks võib see üldine gravitatsiooniväli olla suhteliselt iseseisev; sellisel juhul loovad makroobjektid reaalsusse veel täiendavalt omad gravitatsiooniväljad. Teiseks võib üldist välja ühe makroobjekti või süsteemi (näiteks päikesesüsteemi) seisukohalt pidada kõikide teiste universumis asuvate makrosüsteemide poolt tekitatuks. Seejuures on ikkagi mõtet rääkida üldisest gravitatsiooniväljast kui füüsikalise

guse kiirus ei olene valgusallika liikumisest eetri suhtes. Valgusallikas ei "tulista" valguskvante, vaid energeetiliselt koostegevuses vaakumiga tekitab vaakumis energia levimise protsessi. Ning relatiivsusprintsiiip oleks omandanud elektromagnetiliste protsesside jaoks teistsuguse sisu. Valguse levimiskiiruse konstantsus eetri suhtes pidanuks füüsikaseadusena kehtima kõikide katsete puhul. Relatiivsusprintsiiip väljendab füüsikaliste protsesside olemust, nende toimumise põhjuslikku tingitust. Juhul kui absoluutselt seisva vaakumi idee oleks mingis mõttes rakendatav, siis oleks saajandivahetuse arusaamadest järjekindlalt kinni pidades tulnud konstateerida, et elektromagnetilistes nähtustes tähendab relatiivsusprintsiiip järgmist: valguslaine eemaldub eetri suhtes sellest punktist, millest energia levima hakkas, kõikides suundades konstantse kiirusega ning protsessi kulg ei ole sellest, kas valgusallikas kiirgamise hetkel seisis eetri suhtes paigal või liikus ühtlaselt ja sirgjooneliselt. Nii oleks olnud see siis, kui Michelsoni katse oleks andnud "positiivse" tulemuse. Seejuures oleksid Galilei printsiiibiga kooskõlas olevad kiiruste liitmise valemid kehtinud endiselt; objektide suhtelist kiirust valguslaine suhtes (või vastupidi) oleks leitud endiselt nende valemite abil.

Niisiis oleksid füüsikud pidanud Michelsoni katsest ootama kinnitust teist laadi relatiivsusprintsiiobile. Kõige olulisem on füüsikaliste protsesside toimumine ja kui füüsikaseaduseks oleks valguse kiiruse konstantsus vaakumi suhtes, siis peaks ka relatiivsusprintsiiip saama vastava sisu; ei saa tõestada, et klassikalisest mehaanikast tulenev relatiivsusprintsiiip peab kehtima kõikides füüsikalistes protsessides. Vastupidi, igal füüsikalise reaalsuse suhteliselt iseseisval tasandil peab relatiivsusprintsiiibi sisu tulenema sellel tasandil kehtivatest füüsikaseadustest, olema kooskõlas põhjuslikkusega.

Galilei relatiivsusprintsiiipi oleks võidud nimetada ka

gi tähtis relatiivsuspriintiibi seisukohalt. Kui aga valgust kiirgav objekt on kogu aeg üheselt fikseeritud olekus ning me uurime valguse levimist valgusallika suhtes erinevate kiirustega liikuvatest taustsüsteemidest, on tegemist teistsuguse olukorraga. Kui sooritada reketiga tennisepalli pihta löök liikuvast (20 km/h) vagunis nii, et pall saavutab vaguniga seotud taustsüsteemis kiiruseks 50 km/h, siis Maaga seotud taustsüsteemis liigub pall kiirusega 70 km/h. Kui kõrvalteel liiguks veel rong kiirusega 60 km/h, siis selle rongiga seotud taustsüsteemis liiguks pall kiirusega 10 km/h. Ja kõiges selles ei ole midagi kohutavat. Galilei priintiip ei välista suhteliste kiiruste erinevust, sellest priintiibist järeldub kiiruste kohta, et ükskõik millise rongi vagunis (või maapinnal) reketiga ühesuguse jõuga palli kiirendatakse, alati saavutab pall lokaalse taustkeha suhtes kiiruseks 50 km/h.

Inertsiaalseid liikumisi on alati niimoodi tõlgendatud. Valguse kiiruse konstantsus eetri suhtes tähendas, et kiirus c on tal vaid eetriga liikumatult seotud taustsüsteemi suhtes; kui valgust kiirgav objekt aga eetri suhtes liigub, siis ei "omandaks" valgus pärast kiirgumist ka allika kiirust (nagu tennisepall), vaid liiguks allika suhtes omaenese kiiruse võrra teistsuguse kiirusega. Sellele oodatigi eksperimentaalset kinnitust Michelson—Morley katsetest. Valguse kiiruse erinevus mitmesuguste liikuvate taustsüsteemide seisukohalt ei tähenda veel Galilei priintiibi rikkumist. Kuna Michelsoni katsest selgus, et relatiivsuspriintiip kehtib ka elektromagnetismi vallas, siis saab sellest järeldada ainult üht: valguse kiirus pole konstantne mitte eetri (vaakumi), vaid gravitatsioonivälja suhtes.

Isegi siis, kui oleks selgunud valguse kiiruse konstantsus vaakumi suhtes, ei oleks füüsikaliste protsesside "relatiivsus" elektrimagnetisminähtustes oma tähendust kaotanud. Teatud mõttes oli loomulik eeldada, et val-

võrdse kiirusega liikuvast taustsüsteemis on võimalik jälgida ainult elektrilist või magnetilist välja; teiste, välja suhtes liikuvate taustsüsteemide jaoks osutub sama väli elektromagnetväljaks. Niisiis võib Bowleri küsimusele vastata: kui taustsüsteemi kiirus v saab võrdseks valguse kiirusega c , siis sellest taustsüsteemist ei ole võimalik konstateerida elektromagnetvälja olemasolu, siis näeme ainult elektrostaatilist välja, mis aga ei peagi olema kirjeldatav Maxwelli võrranditega.

3. GALILEI RELATIIVSUSPRINTSIIBI OLEMUS

Michelsoni katse puhul eeldati valguse absoluutse kiiruse konstantsust eetriga seotud taustsüsteemis, olenemata sellest, kas valgust kiirgav objekt eetri suhtes liigub või mitte. Oleks see nii, ei kehtiks relatiivsusprintsiiip (valguse kiiruse konstantsus) teistes taustsüsteemides, näiteks Maaga seotud taustsüsteemis. Jälgime Albert Einsteini mõttekäiku: “[---] kas ei saa suhtelise printsiipi, mida täidetakse ilmselt eranditult, kooskõlastada valguse kiiruse konstantsuse printsiibiga? Esimesel pilgul näib selle vastu rääkivat järgmine asjaolu. Et iga valguskiir levib kiirusega c taustsüsteemi k suhtes, siis seda ei tohi olla süsteemis k' , juhul kui süsteem k' süsteemi k suhtes liigub. Näiteks kui süsteem k liigub valguse liikumise suunas kiirusega v , siis tuleks kehtivate arusaamade kohaselt pidada valguskiire kiirust süsteemis k' võrdseks vahega $c - v$. Seega erineksid valguse levimise seadused süsteemis k' valguse liikumise seadustest süsteemis k , mis tähendaks suhtelise printsiibi rikkumist. See oleks kohutav järeldus.” (Einstein 1965: 179–180.) Tähtis on aga eristada siin kaht situatsiooni. Ühel juhul me uurime valguse kiiruse suurust olenevalt sellest, kas valgust kiirgav objekt on eetri suhtes paigal või ühtlases sirgjoonelises liikumises ning ainult see olukord on-

ta. See võrrand ei kirjelda elektrivälja algset tekitamist, siin ei ole tegemist energia kiirgamisega makroobjekti poolt. Lainevõrrand kirjeldab vaid elektrivälja levimist, välja liikumist vaakumi suhtes. Seepärast ei ole seda võrrandit mõtet kõrvutada Newtoni mehaanikast tuntud seosega $F = ma$, nagu teeb Bowler. Mehaanikas kirjeldatakse inertsiaalset liikumist seose $x = vt$ abil. Kui taustsüsteemis X kehtib seos $x = vt$, siis taustsüsteemi X' suhtes kirjeldab sedasama liikumist seos $x' = v't$. X' liikumisel X suhtes saame kirjutada $x' = x - Vt$. Vastava asendusega jõuame nüüd seoseni $v - V = v'$. Seega esineb mehaanikanähtustes seose $F = ma$ kovariantseks jäämisel kiiruste vahel täpselt samasugune olukord, mis Bowlerile tekitas suurt meelehärmi elektromagnetvälja ühe võrrandi vaatlemisel. Bowleri järeldus pole ka loogiliselt korrektne, sest ta kasutas faasi avaldise teisendamisel Galilei teisendust, mis tähendab Galilei printsibi laiendamist elektromagnetilistele nähtustele. Kuidas saab siis teisenduste lõpptulemustest järsku selguda, et Galilei printsip ei kehti?

Bowleri teine argument on: "[...] kui $v \rightarrow c, \omega' \rightarrow 0$; siis muutub primiga süsteemis elektrivälja sinusoidaalselt, olles aja suhtes konstantne. Selline väli ei rahulda Maxwelli võrrandeid" (Bowler 1979: 17). Kui objekt, mis liigub paralleelselt valguskiirega, suudaks saavutada valguse kiirust lokaalse gravitatsioonivälja suhtes, siis valgus levib objekti suhtes nimelt kiirusega $c' = 0$ (ka sagedus $\omega' \approx 0$). Elektromagnetväli on objekti kõrval loomulikult olemas ning selles punktis, kus kogu aeg võnkumise faasi mõõdetakse, peabki see olema muutumatu, s.t objekti suhtes on võnkumise sagedus võrdne nulliga. Relatiivsusprintsibi järgi on elektrostaatiline väli ning elektromagnetväli olemuselt ühtsed. Kummana me välja näeme, sõltub sellest, millise kiirusega liigub välja suhtes taustsüsteem, milles me välja uurime. Väljaga

tuvad lainepikkus k ja sagedus ω Galilei teisenduste rakendamisel, s.t seostada omavahel kahe teineteise suhtes liikuva vaatleja poolt fikseeritud lainepikkused ja sagedused. Et faas on invariantne kõikides punktides ja igal ajahetkel, siis peab kehtima võrdus $k'x' - \omega't' = kx - \omega t$. Asendades siia Galilei teisenduse põhjal x ja t kaudu avaldatud x' ja t' ning võrdsustades suuruste x ja t kordajad vasakul ja paremal pool, saame $k' = k$ ja $vk' + \omega' = \omega$, millest $\omega' = \omega(1 - v/c)$, kusjuures faasikiirus on primiga süsteemis selline: $c' = \omega'/k' = c - v$. Me oleme saanud Doppleri nihke avaldise ning oodatava valguse kiiruste suhte kahes taustsüsteemis. Juba kiiruste erinemine näitab, et elektromagnetvälja võrrandid ei ole kovariantsed Galilei teisenduste suhtes" (Bowler 1979: 16–17). Kui pidada tähtsaks valguse levimise kiirust gravitatsioonivälja suhtes, on siin tegemist ilmse arusaamatusega. Primiga süsteemis mõõdetud valguse kiirus c' tuleb Galilei teisenduse järgi tõepoolest kiirusest c erinev, kuid c' on ju valguse kiirus selle taustsüsteemi suhtes; valguse tegelik kiirus keskkonnas levimise aspektist on ikkagi c ja ka primiga süsteemis asuv vaatleja võib selle oma mõõtmistulemuste põhjal leida. Siia ei ole midagi lisada ning jääb selgusetuks, mis Bowlerit häiris, kui ta tunnistas Galilei printsibi kehtetuks kiiruste erinevusele viidates. Samavõrd alusetu oleks suvalise mehaanikakatse puhul kahelda Galilei printsibi õigsuses sellel põhjusel, et maapinnal seisva vaatleja suhtes liigub mingi objekt teistsuguse kiirusega kui liikuva vaatleja suhtes. Põhimõtteliselt on tähtis vaid see, kas kiirgusallika enese liikumisel elektromagnetiline energia levib gravitatsioonivälja suhtes endiselt kiirusega c või on see absoluutsena võetav suurus muutunud.

Seda, et tasalaine võrrand (s.o Maxwelli võrrandite lahend konkreetsel tingimustel) $E = E_0 \sin(kx - \omega t)$ on kooskõlas Galilei teisendusega, saab ka otseselt näida-

misele, märgime, et positiivse tulemuse korral oleks relatiivsusprintsiiip muutunud kehtetuks. Tõepoolest, kui on olemas eeter, siis ei ole kõik inertsiaalsüsteemid samaväärsed.¹ Süsteem, mis on eetri suhtes liikumatu, on teiste seas eelistatud. Tal on omadus, mida teistel ei ole: valguse kiirus ei sõltu suunast selles ja ainult selles süsteemis." (Kard 1980: 35.) Michelsoni katsest saame järeldada tõepoolest ainult üht: Galilei relatiivsusprintsiiip kehtib ka elektromagnetiliste nähtuste puhul. Küsimus on, kuidas relatiivsusprintsiiibi kehtivust tõlgendada.

2. GALILEI TEISENDUS² JA MAXWELLI VÕRRANDID³

Üldlevinud on seisukoht, et Maxwelli elektromagnetvälja võrrandid ei ole kovariantsed Galilei teisenduste suhtes.⁴ M. Bowler on selgitanud seda niimoodi: "Elektromagnetvälja võrrandid ei ole kovariantsed Galilei teisenduste suhtes. Vaatame näiteks tasalaine elektrivälja $E = E_0 \sin(kx - \omega t)$. [...] Magnetväli võngub elektriväljaga samas faasis; kui faas on võrdne nulliga, siis väli puudub — sellega on nõus kõik vaatlejad. Faas peab olema invariantne ja selle põhjal võib määrata, kuidas muu-

¹Kõigi inertsiaalsüsteemide samaväärsus ongi teatavasti Galilei relatiivsusprintsiiibi põhiväide. *Toim.*

²Koordinaatide teisendusvalemid klassikalises mehaanikas üleminekul ühest inertsiaalsüsteemist teise. *Toim.*

³James Clerk Maxwelli 1865. aastal formuleeritud elektromagnetvälja põhivõrrandid, mis võimaldasid elektromagnetlainete avastamise ja valguse lainelisuse kindlakstegemise. *Toim.*

⁴Küll on Maxwelli võrrandid kovariantsed Lorentzi teisenduste suhtes, mida võib pidada Galilei teisenduste üldistuseks kui tahes suurte kiiruste jaoks. Mehaanika võrrandite kovariantsus kas Galilei või Lorentzi teisenduste suhtes viib vastavalt klassikalise või relativistliku mehaanikani. *Toim.*

GALILEI RELATIIVSUSPRINTSIIBILE EI LEIDU ALTERNATIIVI

Meelis Wiiret

1. LAINELEVIKESKKOND

Erirelatiivsusteooriale tuginedes on relativistlikult lahendatud palju konkreetseid probleeme ning sellel teorial põhineb suur osa teoreetilisest füüsikast. Seejuures on praeguste arusaamade kohaselt tulemused praktikaga heas kooskõlas. Kuid kooskõla võib ka formaalseks osutada, s.t füüsikaliste protsesside kulgemist võib ka teisiti põhjendada. Seletamisega on erirelatiivsusteooria puhul seni toime tulnud, ent need põhjendused on algusest peale postulatiivsed.

Sajandivahetuse arusaamad eestrist olid valdaval määral intuiitiivsed ning pealiskaudsed — vaakumit kui füüsikalise reaalsuse suhteliselt iseseisvat tasandit ei osatud eristada makromaaailmast, mida selleks ajaks oli küllalt hästi tundma õpitud. Et erirelatiivsusteooria välistas täielikult sügavamad arutlused eestrist, tekkiski selle hüpoteetilise keskkonna uurimises paigalseis — kuni käesoleva sajandi viimase veerandini olid uuemad formuleeringud pigem sajandivahetuse arusaamade taasesitus.

Seoses Michelson—Morley katsetega on Paul Kard lausunud: “Enne kui asuda Michelsoni katse kirjelda-

Õlo Sooster. ***
(Tušš), 1957

- Nietzsche, Friedrich 1988. Nachgelassene Fragmente 1887-1889. — *Kritische Studienausgabe*, Bd. 13. Herausgegeben von G. Colli, M. Montinari. München: Deutscher Taschenbuch Verlag; Berlin—New York: Walter de Gruyter, S. 248-249
- Ott, Hugo 1988. *Martin Heidegger: Unterwegs zu seiner Biographie*. Frankfurt am Main—New York: Campus Verlag
- Petzet, Heinrich Wiegand 1983. *Auf einen Stern zugehen: Begegnungen und Gespräche mit Martin Heidegger 1929-1976*. Frankfurt am Main: Societäts-Verlag
- Petzet, Heinrich Wiegand 1986. Vorwort. — *Martin Heidegger — Erhart Kästner: Briefwechsel 1953-1974*. Herausgegeben von H. W. Petzet. Frankfurt am Main: Insel Verlag, S. 7-15
- Ringuth, Rudolf 1986. Führer der Führer. — *Der Spiegel*, Nr 34, S. 164-169
- Schirmacher, Wolfgang 1983. *Technik und Gelassenheit: Zeitkritik nach Heidegger*. Freiburg—München: Verlag Karl Alber
- Schneeberger, Guido 1960. *Ergänzungen zu einer Heidegger-Bibliographie. Mit vier Beilagen und einer Bildtafel*. Bern
- Schneeberger, Guido 1962. *Nachlese zu Martin Heidegger*. Bern: [Selbstverlag]
- Schreiben Heideggers an den Vorsitzenden des politischen Bereinigungsausschusses Prof. v. Dietze (15. Detz. 1945). 1989. — *Martin Heidegger und das "Dritte Reich": Ein Kompendium*. Herausgegeben von B. Martin. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, S. 207-212
- Schwan, Alexander 1989 [1965]. *Politische Philosophie im Denken Heideggers*. 2., um einen "Nachtrag 1988" erweiterte Auflage. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Spiegel 'i-kõnelus Martin Heideggeriga*. 1992. — *Akadeemia*, nr 5, lk 942-968
- Zur philosophischen Aktualität Heideggers: Symposium der Alexander von Humboldt-Stiftung vom 24.-28. April 1989 in Bonn—Bad Godesberg*. 1991: Bd. 1: *Philosophie und Politik*. 1990: Bd. 2: *Im Gespräch der Zeit*. 1992: Bd. 3: *Im Spiegel der Welt: Sprache, Übersetzung, Auseinandersetzung*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- Thomä, Dieter 1990. *Die Zeit des Selbst und die Zeit danach: Zur Kritik der Textgeschichte Martin Heideggers 1910-1976*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag
- Wisser, Richard 1988. Nachdenkliche Dankbarkeit. — *ANTWORT: Martin Heidegger im Gespräch*. Herausgeber G. Neske, E. Kettering. Pfullingen: Verlag Günther Neske, S. 29-77
- Wolff, Georg 1977. Haus und Hütte: Eindrücke bei einem SPIEGEL-Gespräch. — *Erinnerung an Martin Heidegger*. Pfullingen: Verlag Günther Neske, S. 289-291

- Hühnerfeld, Paul 1959. *In Sachen Heidegger: Versuch über ein deutsches Genie*. Hamburg: Hoffmann und Campe
- Jaspers, Karl 1977. *Philosophische Autobiographie*. Erweiterte Neuauflage. München—Zürich: R. Piper & Co. Verlag
- Jaspers, Karl 1978. *Notizen zu Martin Heidegger*. Herausgegeben von H. Saner. München—Zürich: R. Piper & Co. Verlag
- Lotman 1989 = Лотман Юрий. Университет и наука: Доклад на научной сессии "Университет в современном мире" 14 сентября 1988 года в Болонье. — *Ülikool: Acta Publica Universitatis Tartuensis*, nr 1, jaanuar—märts 1989, lk 49-54
- Lübbe, Hermann 1957. Bibliographie der Heidegger-Literatur 1917-1955. — *Zeitschrift für philosophische Forschung*, Heft 3, S. 401-452
- Kettering, Emil 1988. Heidegger und die Politik: Stationen einer Diskussion. — *ANTWORT: Martin Heidegger im Gespräch*. Herausgeber G. Neske, E. Kettering. Pfullingen: Verlag Günther Neske, S. 129-147
- Marčovicz, Digne Meller 1985. *Martin Heidegger: Photos 23. September 1966 / 16. und 17. Juni 1968*. Stuttgart: Fey Verlag (1978); Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann (im Kommission)
- Martin Heidegger: Ein Philosoph und die Politik*. 1986. (Freiburger Universitätsblätter. Heft 92.) Freiburg
- Martin Heidegger — Elisabeth Blochmann: Briefwechsel 1918-1969*. 1989. Herausgegeben von J. W. Storck. (Marbacher Schriften. Herausgegeben vom Deutschen Literaturarchiv in Marbach am Neckar, Bd. 33.) Marbach am Neckar: Deutsche Schiller-Gesellschaft
- Martin Heidegger — Erhart Kästner: Briefwechsel 1953-1974*. 1986. Herausgegeben von H. W. Petzet. Frankfurt am Main: Insel Verlag
- Martin Heidegger im Gespräch*. 1970. Herausgegeben von R. Wisser. Freiburg—München: Verlag Karl Alber, 1970
- Martin Heidegger — Karl Jaspers: Briefwechsel 1920-1963*. 1990. Herausgegeben von W. Biemel, H. Saner. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann; München—Zürich: Piper
- Martin Heidegger und das "Dritte Reich": Ein Kompendium*. 1989. Herausgegeben von B. Martin. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Matjus, Ülo 1989. Üks Martin Heideggeri aasta. — *Edasi*, nr 227, 3. X, lk 6
- Mitternacht einer Weltnacht. 1966. — *Der Spiegel*, nr 7, 7. II, S. 110-113
- Neske, Günther, Emil Kettering 1988. Vorwort. — *ANTWORT: Martin Heidegger im Gespräch*. Herausgeber G. Neske, E. Kettering. Pfullingen: Verlag Günther Neske, S. 9-15

Bourdieu, Victor Fariás jt).⁴ Ent ei maksa arvata, et see tõde on vahepeal, et õigus on keskmistel. *Spiegel*'i-kõnelus "murdub" vaid väliselt, see paistab nii. Martin Heidegger kõneleb tervenisti ühest ja samast asjast.

Kirjandus

- Adorno, Theodor Wiesengrund 1964. *Jargon der Eigentlichkeit: Zur deutschen Ideologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag
- Alleman, Beda 1984. Martin Heidegger und die Politik. — *Heidegger: Perspektiven zur Deutung seines Werks*. Herausgeber O. Pöggeler. Königstein/Ts.: Athenäum, S. 246–260
- Bessedá... 1991. = Беседа с Хайдеггером. — Мартин Хайдеггер. Разговор на проселочной дороге: Избранные статьи позднего периода творчества. Москва: Высшая Школа, с. 146–158
- Bessedá sotrudnikov... 1991. = Беседа сотрудников журнала "Шпигель" Р. Аугштайна и Г. Вольфа с Марином Хайдеггером 23 сентября 1966. — *Философия Мартина Хайдеггера и современность*. Москва: Наука, с. 233–250
- Derrida, Jacques 1988. Heideggers Schweigen. — *ANTWORT: Martin Heidegger im Gespräch*. Herausgeber G. Neske, E. Kettering. Pfullingen: Verlag Günther Neske, S. 157–162
- Deutsche Literatur in Schlaglichtern*. 1990. Mannheim—Wien—Zürich: Meyers Lexikonverlag
- Fariás, Victor 1989. *Heidegger und der Nationalsozialismus. Mit einem Vorwort von Jürgen Habermas*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag
- Heidegger, Hermann 1988. Feststellungen des Nachlassverwalters Dr. Hermann Heidegger zur Edition des "Spiegel"-Gesprächs vom 31. Mai 1976. — *ANTWORT: Martin Heidegger im Gespräch*. Herausgeber G. Neske, E. Kettering. Pfullingen: Verlag Günther Neske, S. 112–114
- Heidegger, Martin 1966. Leserbrief. — *Der Spiegel*, Nr. 11, 3. III, S. 12
- Heidegger, Martin 1983. *Die Selbstbehauptung der deutschen Universität: Rede gehalten bei der feierlichen Übernahme des Rektorats der Universität Freiburg i. Br. am 27. 5. 1933. / Das Rektorat 1933/34: Tatsachen und Gedanken*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- Heidegger, Martin 1989. Kúsimus tehnika järele. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1195–1222

⁴Minu näited on laenatud Dieter Thomä'lt, kes selles probleemis eristab kaheksat positsiooni (Thomä 1990: 487–496).

da, mida Martin kunagi ei ütelnud. Ent üteldes: "Põlluharimine on nüüd motoriseeritud tootlustööstus, olemuselt see sama, mis laipade fabritseerimine gaasikambrites ja hävituslaagrites, see sama, mis maade blokaad ja näljutamine, see sama, mis vesinikupommide fabritseerimine." (Vt Schirmacher 1983: 25; Ringguth 1986: 169.) Teiseks täheldan vaid seda, et Jacques Derrida, Martin Heideggeri *Aega ja olemist* lugenu — ta tahtvat sageli küsida: "Olete Te *Aega ja olemist* lugenu?" (Derrida 1988: 158) — eeldanuks Martin Heideggerilt, *Aja ja olemise* kirjutanut, seda, mida päriselt lugenu ei võinuks kunagi oodata. Ent võib-olla ei olegi siin midagi ootamatut: seade-stu valitseb kõige ootamatumal viisil. Ning eksimine on inimesele võimaldatud, mitte inimese võimuses. Tuleb meelde too budistist munk Bikkhu Maha Mani, kellest kõneldi ka *Spiegel*'i-kõneluse puhul. H. W. Petzet mäletab, et ligi aasta pärast toda kokkusaamist helistanud M. Heidegger, tal olevat midagi kurvastavat teatada: "Munk, kellega mul too hää kõnelus oli, astus oma ordust välja — ning võttis vastu ametikoha ühes Ameerika televisioonikompaniis." (Petzet 1983: 191.)

Siinsed lisandused võiksid meile näidata, et mis tahes arutlused Martin Heideggeri "poliitilise käitumise" üle juhatavad meid viimaks ikkagi ja paratamata viisil Martin Heideggeri mõtlemise enda juurde. Siin valitseb sügavaim seos. Teine asi, kas seda tunnistada või mitte ja kuidas seda väljendada. Ses suhtes on eksplitsiitseltki olemas pea kõik võimalikud variandid: alates väitest, et Martin Heideggeri mõtlemise ja "poliitilise käitumise" vahel puuduvat mis tahes seos, rektoraat olnud inimlik tõrge (Hannah Arendt, Richard Rorty jt), teiselt poolt väiteni, et natsionaalsotsialism on Martin Heideggeri "filosoofia" võtmeks (Theodor W. Adorno, Pierre

mise ning niinimetatud natsionaalsotsialismi sündmuste vahel oleks suletud. Ning Heidegger oleks ühe, vaevatu konsensusele sihitud lausega ajaloo lõpetanud ning me ei peaks täna seisma kavatsuse ees küsida, mida võis Heideggeri mõtlemise kogemus sisaldada mõtlemise afiniteetide, sünkrooniade poolest, juurdumuse ja sellesarnaste samasuste poolest koos selle ikka veel mõtlemata fenomeniga, mida meie jaoks kujutab natsionaalsotsialism. Ma usun, et kui ta oleks end lasknud juhatada mõne avalduseni, ütleme, vahetu moraalse reaktsiooni mõttes või oma kohkumuse või oma mitteandestamise teadaandmise poole, niisiis avalduseni, mis ei oleks välja kasvanud mitte ta mõtlemise tööst endast, mitte selle kõrgusel, mida kõike ta mõtelnud oli, noh, me oleksime end siis küll tundnud kergemini vabastatud kohusest teha seda tööd, mida me peame täna tegema. Sest meil tuleb see töö teha, ma arvan seda pärandit, seda Heideggeri kohutavat, võib-olla andestamatut vaikimist. Lausete puudumine, mida meie oleme täna võimelised lausuma ta vahekorra kohta natsionaalsotsialismiga, see puudumine jätab meile pärandi. Ta jätab meile käsu mõtelda seda, mida ta ise ei mõtelnud. [---] Vähemalt ei ole ta ühegi lausega — mis võinuks kergesti langeda — muljet jätnud, et ta oleks aru saanud sellest, mis juhtus, ning seda hukka mõistnud. Võib-olla lausus Heidegger endale, ma võiksin natsionaalsotsialismi hukkamõistu väljendada ainult siis, kui see oleks mul teatavas keeles võimalik mitte ainult selle kõrgusel, mis ma juba ütelnud olen, vaid selle kõrgusel, mis juhtus. Selleks ei olnud ta võimeline. Ja võib-olla on ta vaikimine aus viis tunnistada, et ta ei olnud võimeline.” (Derrida 1988: 159–160.) Nõnda siis J. Derrida, selle kohta kaks märkust. Iseloomulik ja koguni tüüpiline on see, et ta võtab ja kui kergesti ja meeeldi ta võtab enda peale, m e i e peale ütelda Martin Heideggeri nimel enam, ütelda se-

"See märkus Heideggeri kohta ei ole faktiliselt täpne. Ma oletan, et Husserli suhtes on tegu kirjaga, mille iga rektor pidi tookord kirjutama režiimi poolt väljalülitatuile." (Ott 1988: 172.) Teisal olevat K. Jaspers samas suhtes väljendunud teisiti. Nimelt kui ajaloolane ja publitsist Golo Mann, kartes suhete katkemist oma filosoofist juhendaja Karl Jaspersiga, oli sellele saatnud lilled koos audientsipalvega, olevat K. Jaspers Golo Manni sõnul reageerinud järgmiselt: "Minu külastust ei soovivat ta; minu lilled meenutavat talle neid, mis Martin Heidegger saatis oma õpetajale Edmund Husserlile sel päeval, mil ta oli Freiburgi ülikooli rektorina talle keelanud Freiburgi raamatukogu kasutamise." (Ott 1988: 168.) Need kaks väidet ei paista omavahel päris kooskõlas olevat.

Tunnistus ei rahuldanud, seletused ei ole asju kunagi ammendanud. Miks? Väga nägevalt ja ka ettenägevalt ütleb M. Heidegger ise: "[...] laimamise ajendid asuvad sügavamal. Rektoraadi ülevõtt on oletatavasti ainult ajend, mitte määrav põhjus. Oletatavasti puhkeb see poleemika sellepärast üha jälle, niipea kui selleks ajend ilmub." Miks siis? — See on selle mõtlemise suurus, mida ennast rünnata ei suudeta. Viitan uuesti Paul Valéry'le. Edasi on see vaikimine, see avaliku kahetsuse puudumine, mida avalik arvamus ja žurnalism, peagi kogu Euroopas edukalt introdotseeritud avalikkuse diktatuur ja terror välja ei kannata ega andesta. Ma ei suuda hoiduda kiusatusest korrata Jacques Derrida'd, keda nüüd Eestiski mõnel määral tuntakse. Täpselt väljendab ta, mida avalikkus ootab: "Oletagem, et Heidegger poleks 1933 kohta ütelnud mitte ainult: ma olen teinud suure rumaluse, vaid ka: Auschwitz on absoluutne õudus, see on see, mille ma sügavalt hukka mõistan. Üks lause, nagu ta meil kõigil keelel oli. Mis oleks siis olnud? Tõenäoliselt oleks ta ilma pikemata absolutsiooni saanud. Aktid Heideggeri kohta, seose kohta ta mõtle-

täiesti veenvalt: “[---] ühendavaks küsimuseks erilaadiliste teaduste jaoks kujuneb kirjelduskeele küsimus — semiootiline küsimus.” (Lotman 1989: 52.)

Tagasi tulles — kui uuesti küsida *Spiegel*'i moodi, kus ja kuidas on filosoofiast lähtudes võimalik mõjutada tegelikkust, ka poliitilist tegelikkust, siis peab vastama, et 1933 uskus M. Heidegger selle võimaliku olevat, uskus seda oma tollaselt, seade-stu-eelselt mõtlemiselt. Nõnda ei olnud rektoraat mõni juhuslik episood, vaid põhines varasema mõtlemise, varasema tehnikakäsituse poolt võimaldatul. Ilmnes, et planetaarselt määratud tehnika ja uusaegse inimese kohtumine, mida pidanuks võimaldama ja soosima natsionaalsotsialistlik liikumine, osutus millekski teiseks. Tehnika ei osutunud inimesele vastu-tulevaks üksnes ses soovitud mõttes: käealuse ja käepärasena. M. Heidegger tunnistas, et eksis liikumise suhtes, ent seda eksimist võimaldanud varasemat tehnikakäsitust ennast ei saa kuidagi pidada veaks: nimelt sellelt kogemuselt kasvas tehnika olemuse käsitus seade-stuna.

Tunnistus ei rahuldanud.

Spiegel päris selgitusi mitme etteheite kohta: raamatute-põletamine, juudi autorite raamatute kõrvaldamine, vahekorra tumenemine K. Jaspersiga, sama E. Husserli puhul, koguni jutuaajamine minister B. Rustiga. Martin Heidegger selgitas kannatlikult. Uued selgitused oleksid liigsed. Tahaksin viidata vaid sellele, et kunagi peaks kõnelema K. Jaspersi vahekorrast M. Heideggeriga: selles varjub midagi klassikaliselt ja õpetlikult tähelepanuväärset. Päälispinnaile tungib see järgmisegi seiga puhul. Väidetavasti olevat M. Heidegger keelanud E. Husserlil ülikooli filosoofiateaduskonna raamatukogu(de) kasutamise, teaduskonna külastamise. Kui Hannah Arendt oli 1946 saatnud Karl Jaspersile ühe oma seda väidet kordava artikli, õiendas viimane:

Rektoraati üle võttes uskus siis Martin Heidegger, et see saksa ülikooli tervenemine ja uuenemine endaväituse teel on natsionaalsotsialistlikul Saksamaal ometi võimalik, uskus, et suudab üles ehitada *universitas*'e, hoida ülikooliteadust rakendamise ja politiseerimise eest. Sellest veendumusest oli veel kantud rektoraadikõne "Saksa ülikooli endaväitus". See oli tiitlist alates riskitud kõne. Kõne, mis lõpeb ütlusega: "Kõik suur seisab tormis [---]" (Platon. *Politeia*, 497 d, 9). Oht on siia sisse mõeldud. Selle üle, kuidas Martin Heidegger ütluse saksa keelde ümber seab, vaieldakse. Ent kui teada, et vahetult enne seda mainib ta "selle", tähendab natsionaalsotsialistliku "murrangu suurust" (Heidegger 1983: 19), siis paistab, et see oli sel puhul sobivaim tõlge.

Kõneldes ühes teises seoses natsionaalsotsialistliku liikumise "seesmisest tõest ja suurusest" "planetaarselt määratud tehnika ja uusaegse inimese kohtumisenä", lausus M. Heidegger, et tollal vastas see täpselt ta "[---] tookordsele tehnikakäsitusele, aga mitte veel tehnika olemuse hilisemale tõlgitsusele seade-stu'na [*Ge-Stell*. Ü. M.]." Nõnda uskus ta tohelt tehnikakäsituselt ka ülikooli võimalusse ülepea ning saksa omana eriti. Kogemus kummutas selle usu peatselt ja otsustavalt. *Spiegel*'i-kõneluses esitet väide ülikoolide "vahepeal äärmusse mandunud" seisundi kohta ei tarvitse enam kusagil — ka Eestis — erilisi tõendusid. Ei mälestustki teaduste *universitas*'e algupärasest ühtsusest, ülikoolide muutumist rakenduslikeks "kõrgkoolideks" esitab *Ge-Stell* ümberpööratult: kõrgkoolide muutumisenä "ülikoolideks", filosoofiateaduskond arutab, kellele annetada Eesti Vabariigi kodakondsus. *Et cetera*. Kuigi teaduste *universitas*, nende esialgne ühtekuuluvus on möödapääsmatult möödas, varjab tehnika seda oma olemuslikul viisil, see tähendab: seades asja seade-stu viisil mitmeti — ja väärilti. Näiteks seades uusi filosoofiateaduskondi või väites

rast ühtekuuluvust ja ühtsust, mis juurduks filosoofilises mõtlemises. Sest “[---] distsipliinide hajusat mitmekesisust hoitakse tänapäeval tähenduslikuna koos veel ainult ülikoolide ja fakulteetide tehnilise organisatsiooni ning erialade praktilise eesmärgistuse abil.” *Teiseks* tuleneb juba eelmisest, et ülikoolis valitseb üha võimukamalt “praktiline eesmärgistus”. “Ülikoolid sattusid aastate takka üha enam “kõrgkoolide” mõju alla, s.t üha enam ja enam leidis eelistust rakendus- ja kutsekooliasjandus. Esiplaanil seisid õpetustehnilised, haldustehnilised ja palgaküsimused. “Vaimsega” tegeldi “ka”, ainult puhuti.” (Schreiben... 1989: 207.) Kirjas “poliitilise puhas-tuskomisjoni” esimehele näitab M. Heidegger pärast sõda, kuidas saksa ülikooli arenemine “kõrgkooli” suunas viis teaduste rakendamisele nii neliaastakuplaanis kui ka sõjas (vt Schreiben... 1989: 208). Püüd ülikooli ja teadusi “rakendada” tähendab ühtlasi kolmandat: püüdu saksa ülikooli politiseerida, püüdu “poliitilise teaduse” poole, nii ülikooli kui ka teadusi “maailmavaateliselt” (Alfred Rosenbergi, Alfred Baeumleri ja Ernst Kriecki mõttes) allutada. Veidral viisil omistati seda püüdu... M. Heideggerile, kes on sunnit ütleva: “[---] see ei olnud ega olnud kunagi minu kavatsus, et ülikooli parteidoktriini kätte mängida, vaid vastupidiselt katsuda *seespool* natsionaalsotsialismi ning selle suhtes käivitada vaimset muutust. Ei vasta faktidele väita, et natsionaalsotsialismil ja parteil ei olevat ülikooli ja teadusemõiste suhtes olnud vaimset sihiseadet. See oli neil ainult liiga *otsustavalt* ning /nad/ viitasid Nietzschele, kelle õpetuse järgi ei ole tõel endas omaenda põhi- ja asjasisu, vaid /see/ on ainult võimu tahte vahend, see tähendab pelk “idee”, s.t subjektiivne ettekujutus. Ning groteskne oli ja on ju ometi, et see “poliitiline teadusemõiste” langeb printsiibilt ühte marksismi ja kommunismi “idee- ja ideologia”-õpetusega.” (Schreiben... 1989: 208.)

ta võttis 1933 üle Freiburgi ülikooli rektoraadi ning mida tegi ja mida ei teinud selles ametis olles. Ülevõtuga seoses kirjeldab ta täpselt ja üksikasjalikult teda vahe-
tult ajendanut ning peatub pikemalt kaugemal ja sü-
gavamal põhjusel. Eelmise rektori Wilhelm von Moel-
lendorffi tagandamise "soovitud ajendiks" oli oletata-
vasti see, et ta oli keeldunud nn juudiplakati ülespa-
nekust. Mis plakat see siis oli? Nagu päris kindlasti
teada, oli tüliõunaks Saksa Üliõpilaskonna valge sein-
plakat pealkirjaga "Mittesaksa vaimu vastu!" 13. april-
list 1933. Punases fraktuurkirjas oli seal kaksteist tee-
si, näiteks (4.): "Meie ohtlikem vastane on juut ning
see, kes talle kuuletub." Või (7.): "Me tahame juuti
võoraks pidada — ning me tahame rahvuslust tõsiselt
võtta. Sellepärast me nõuame tsensuurilt: Juudi teo-
sed ilmuvad heebrea keeles. Ilmuvad nad saksa keeles,
siis tuleb nad tunnusmärgitseda tõlkena. Teravaim vas-
tuhakk saksa kirja kuritarvitamisele. Saksa kiri seisab
ainult sakslaste käsutuses. Mittesaksa vaim roogitak-
se avalikest raamatukogudest välja." (*Deutsche Litera-
tur...* 1990: 406.) Jne. Martin Heidegger keeldus samuti
selle plakati ülespanekust. Mis puutub rektoraadi vas-
tuvõtmise pärispõhjusse, siis esitab M. Heidegger selle
täiesti reljeefselt kõneluses endas. See on katse saksa
ülikooli tervendada, uuendada või isegi uuesti ülikooli-
na üles ehitada endaväituse teel. Ülikooli allakäigu üle
oli ammu mõteldud, näiteks annab selle kohta rikkali-
kult tunnistust Karl Jaspersi ja Martin Heideggeri kir-
javahetus. Selle üle oli täpselt mõteldud ka — nagu
kõnelusest näha — viimase Freiburgi esiloengus *Mis on
metafüüsika?* (1929). Tingimisi võiks M. Heideggeri pä-
rispõhjust silmas pidades kõnelda kolmest momendist.
Esiteks taotles ta "filosoofia vaimust pärinevat *universi-
tas*'t" (Schreiben... 1989: 207), arvates, et saksa ülikoo-
lis on veel ja nüüd võimalik taastada teaduste algupä-

ka (Martin Heidegger... 1986), mis 1989 saab omakorda aluseks kompendiumile *Martin Heidegger ning "Kolmas riik"* (Martin Heidegger und das "Dritte Reich"... 1989.) Hugo Ott ise oli enne seda, 1988, jõudnud teoseni *Martin Heidegger: Teel biograafia poole*. (Ott 1988.)

7. 1987: Riiu siamaani viimase, poolelioleva faasi juhatab sisse eespool ja mujalgi (vt Matjus 1989) kõneldud Victor Fariase teos *Heidegger ning natsionaalsotsialism*, saksa keeli 1989 (Farias 1989). Selle "eksplõivisusest" võis parimal juhul kõnelda Prantsusmaad silmas pidades, Saksamaa tarvis seal uudiseid polnud. Omalaadseks vastuseks võib ses suhtes pidada juba nimetatud G. Neske ja E. Ketteringi kogumikku *VASTUS: Martin Heidegger kõneluses*. Vastati mitmetel maailma-üritustel M. Heideggeri 100. sünniaastal, näiteks Alexander von Humboldti Fondi korraldet sümposiumil Bad Godesbergis (Bonn), mille tunnistajaks olin. (*Zur philosophischen Aktualität Heideggers...* 1991, 1990, 1992.)

Naasnud *Spiegel*'i-kõneluse juurde, selgub uurides-lugedes, et see langeb kahte suhteliselt iseseisvasse, mahu poolest pea täpselt võrdsesse ossa. Esimene tähendaks M. Heideggeri rektoraadi käsitlust, teine — tehnika poolt *Ge-Stell*'i viisil valitset maailma käsitlust. Need esimesel pilgul lahus seisvad osad on sisu poolest oma olemuselt omavahel siiski tihedaimalt seotud, sest õigupoolest peitub esimeses seatud, ka *Spiegel*'i poolt seatud küsimuse vastus teises osas kirjeldatud ja põhjendatud, *techne* määratud maailmaseisundis. Või ka teisipidi: esimeses osas üteldu on vastatu teises üteldule kui küsitule — ehkki vääralt vastatu, nagu M. Heidegger ise tunnistab.

Kõneluse ajendiks oli esimeses osas kõneldu. Praktilise filosoofia alasse kuuluvate poliitilis-moraalsete etteheidete taustal pidi Martin Heidegger seletama, miks

deggerist üelangevat kallaletungi — über-fallende Über-fälle. Muide, G. Schneeberger oli juba varem, 1960, kätt proovinud vähema valimikuga *Täiendusi ühele Heideggeri-bibliograafiale* (Schneeberger 1960), pidades silmas H. Lübbe oma (Lübbe 1957). Ülelangemist täpselt nähtavaks tehes veab François Fédier riiu Prantsusmaale. Seekordset vaidlust aga vahendab niisama täpselt kirjanduse-filosoof Beda Allemann. (Allemann 1984.)

4. 1965: Uurimusega *Poliitiline filosoofia Heideggeri mõtlemises* juhatab Berliini Vaba Ülikooli poliitiliste teooriate ajaloo professor Alexander Schwan sisse uue suuna — otsida "poliitilise" kohta sügavuti, lähtudes mitte Martin Heideggeri rektoraadist, vaid ta mõtlemisest endast. Ise läheb ta välja *Kunstiteose algupäras* (1935) esitet teose-käsitusest. (Schwan 1989.) A. Schwani suunda jätkavad hiljem J.-M. Palmier, K. A. Moehling, O. Pöggeler, aga ka P. Bourdieu.

5. 1976: Suuresti vastu kajanud *Spiegel*'i-kõnelus leiab tuntavat lisa Karl Jaspersi pärandist. Nõnda sisaldab ta *Filosoofiline autobiograafia* 1977 esmakordselt ka Heideggeri-peatüki, mida avaldamast oli Karl Jaspers Martin Heideggeri eluajal oma lähedaste soovil hoidunud. Rohkesti uut ning eriti subtiilset ainet toovad 1978 jätkuvasse riidu Karl Jaspersi *Märkmed Martin Heideggeri kohta*. (Jaspers 1977; Jaspers 1978.)

6. 1983: Pärandi haldaja Hermann Heidegger avaldab uuesti kuulsa, kuid ammu kättesaamatu rektoraadikõne "Saksa ülikooli endaväitus", lisades sellele Martin Heideggeri ülestähendused 1945. aastast *Rektoraat 1933/34: Faktid ja mõtted* (Heidegger 1983). Aastal 1983 hakkab Freiburgi ajaloolane Hugo Ott avaldama artikleid M. Heideggeri rektoraadi ja selle arvatavate, eriti religioossete lätete kohta, esile tuues ka uut allikalist ainet. Sellest ajendet, annab Freiburgi ülikool 1986 välja koondvihu *Martin Heidegger: Filosoof ning poliiti-*

sellest hoolimata pole asi kuhugi "ära langenud". Mi-da "avalikkus" Martin Heideggerilt — nüüd siis igave-seks ajaks a s j a t u l t — ootas ja nõudis, selle tunneb ehk täpsemalt ära, nagu hiljem näeme, filosoofist de-konstruktor Jacques Derrida. Riid Martin Heideggeri pärast ja ümber aga kestab. Siinamaani võib selles reljeef-selt täheldada järgmisi sõlmpunkte, milledes riiu uuesti vallapäästnu kunati ühtlasi kulmineerib. Esitan siinkohal Emil Ketteringi (vt Kettering 1988) liigenduse:

1. 1946: Pärast "poliitilise puhastuskomisjoni" uuri-misi avaldab M. Heideggeri juudist õpilane Karl Löwith, kunagi "punaseim marksist" (vt Petzet 1983: 98), Jean-Paul Sartre'i ajakirjas *Les temps modernes* artikli "Ek-sistentsifilosoofia poliitilised implikatsioonid Heidegge-ril", mis kirjutet 1939 Jaapani eksiilis. Vastasid sellel Alfonse de Waelhens ja Eric Weil.

2. 1953: Filosoofiat õppiv Jürgen Habermas, 24 aastat vana, retsenseerib ajalehes *Frankfurter Allgemeine Zeitung* M. Heideggeri loengut suvesemestrist 1935 *Sis-sejuhatus metafüüsikasse*, mis äsja tulnud eri raamatu-na. Rünne ja debatt, milles osalevad Chr. Lewalter, K. Korn ja E. Vietta, koonduvad sellelesamale, *Spiegel*'i-kõneluseski uurimise all olnud väitele natsionaalsotsia-listliku liikumise "seesmisest tõest ja suurusest" "plane-taarselt määratud tehnika ja uusaegse inimese kohtumi-sena".

3. 1959: Sel aastal tuleb Paul Hühnerfeldi *Heideggeri asjus: Uurimus ühe saksa geeniuuse üle*, millele 1962 järgneb Guido Schneebergeri *Järelopõimik Martin Heideggerile* — kokkukogutu M. Heideggeri poolt NS-ajul kõneldust-avaldatust või seda kaudu vahendanust —, 1964 aga Theodor W. Adorno "keele"-kriitiline katsetus *Pärisomasuse žargoon: Saksa ideoloogias*. (Hühnerfeld 1959; Schneeberger 1962; Adorno 1964.) Need on kolm esimest raamatulist, ent sellest hoolimata Martin Hei-

niline riik oleks tehnika võimu suhtes kõige truualamlikum ja pimedam teener.” Kokkuvõtteks peaks ütleva, et *Spiegel*'i-poolsete sekkumiste ja ka Martin Heideggeri vastuste hilisema taastamise tulemusena “ei vasta” viimased mõnikord enam neile eelnevatele küsimustele. Sellest on ka dr. Hermann Heidegger teadlik. (Vt Heidegger 1988.)

Kõneluse päristise tausta juurde naastes peab ütleva, et Erhart Kästner saavutas küll kõneluse, kuid ei saavutanud oma eesmärki: kaitsta Martin Heideggeri rünnete eest. Sest esiteks lubas Martin Heidegger *Spiegel*'i-kõneluse publitseerida alles pärast oma surma ning teiseks ei peitu kaitse — kui millestki säärasesst ülepea kõnelema peaks — päriselt mitte mõnedes seletustes, mida iharalt ootab “avalikkus”, vaid mõtlemises endas. Seda tõendab kogu mõtlemise ajalugu ise. Kuid tollal, 1960. aasta ümber ei uskunud mitte ainult Erhart Kästner, vaid usuti laiemaltki, et etteheidete, süüdistuste, laimugi peatamiseks piisab nende kummutamisest tõendatud seletuste teel. Ent mida otsustavalt ei uskunud Martin Heidegger ise. “Avalikkuse” võim nõuab võimuna ja võimukalt süüditunnistamist ja allaheitmist. Iial ei rahulda teda vaikimine, ent mitte ka mis tahes ja kuidas tahes tõendatud kummutavad seletused. Võimu loomus nõuab oma. Muidugi võis tollal tunduda, et tarvitseb vaid teha “avalikkusele” kättesaadavaks mõned dokumendi väärtusega “materjalid” — ning asi langeb ära. Tänapäeval ringleb “avalikkuses” rohkesti tollal veel varjulolnut: Martin Heideggeri loengud *Gesamtausgabe corpus*'en, “poliitilise puhastuskomisjoni” materjalid, M. Heideggeri *Rektoraat 1933/34: Faktid ja mõtted* 1945. aastast, avaldet 1983, mõned mahukad kirjavahetused (eeskätt E. Kästneri, K. Jaspersi ja E. Blochmanniga) (vt ka *Martin Heidegger — Karl Jaspers...* 1990), rohkesti mälestusi-tunnistusi jms. Aga

gel'i tehtud muudatusi — ning *pro forma* võiks seda pidada viimse tahte avalduseks, siis trükivarianti aastast 1976 (*Druckfassung*) ei näinud ta enam. Ent sellessegi oli *Spiegel* omavolitsi sekkunud: kõnelus oli saanud pealkirja, vahepealkirjade abil liigendatud, lisatud oli uusi küsimusi, ära jäetud lauseid, illustreerivalt lisatud rohkesti fotomaterjali, keeleliselt muudetud oma teksti. Täielikult triumfeeris *Illustrierte*'lik žurnalism. Muudetud või koguni kustutatud oli Martin Heideggeri lauseid, tehtud paar vähemat keelelist parandust.

Pärast seda kui Victor Farias oli 1987 oma Prantsusmaal ilmutet teosega *Heidegger et le nazisme* sisse juhatanud uue, Martin Heideggeri 100. sünni-aastapäevaks ajastet ja sellal tõepoolest kulmineerunud riiu M. Heideggeri "poliitilise" mõtlemise ümber, vastasid G. Neske ja E. Kettering sellele 1988 jo mainit kogumikuga. M. Heideggeri pärandi haldaja dr. Hermann Heidegger avaldas seal *Spiegel*'i-kõneluse võimalikult autentsel, "restaureeritud" kujul. See käib muidugi ainult M. Heideggeri vastuste kohta, sest alles on jäetud näiteks kõik *Spiegel*'i sekkumised oma küsimustesse, ehkki M. Heidegger ei tarvitsenud — nagu üteldud — neid märgata, kõrvaldamata on redaktsioonilist laadi keelelised sekkumised M. Heideggeri vastustesse. Ent kõrvaldatud on kõik muutused, mis *Spiegel* tegi neis pärast M. Heideggeri lõppviseeringut, nõnda on taastatud kõik kustutatud laused. Sääraseid paiku leidub vähemalt kümme-kond. Sisulisse arutluse laskumata toodagu siin kaks näidet kustutuste kohta. Nii oli *Spiegel* maha võtnud Martin Heideggeri kinnituse, et "[---] ma kordaksin veel täna ja täna otsustavamalt kui kunagi kõnet "Saksa ülikooli endaväitusest" [---]". Teisal oli välja jäetud esimesel pilgul arusaamatu või vähemalt paradoksaalne selletus: "[---] tehniline riik vastab kõige vähem tehnika olemuse poolt määratud maailmale ja ühiskonnale. Teh-

tuttavaks. Ent 1988 ilmub kõnelus pealkirjatult Günther Neske ja Emil Ketteringi kogumikus *VASTUS: Martin Heidegger kõneluses*, millelt pärit *Akadeemia*-tõlge. Milles asi, milles erinevus, miks avaldet variante kaks?

Lühidalt ja kokkuvõtlikult peaks tingimata ütlema järgmist. Kõnelus ise jäädvustati täielikult helilindile, millelt mõlemad pooled said täpse maha- või üleskirjutuse. Kokkuleppe järgi oli Martin Heideggeril, õieti mõlemal poolel, õigus mahakirjutust õiendada nii keeleliselt kui ka asja poolest. Töödeldes ja täiendades seda tehtigi — Martin Heidegger päris tunduvalt —, nii et tulemusena saadi kooskõlastet variant, mis puhtana ümberkirjutatult pidi M. Heideggerile esitatama lõplikuks viseerimiseks. See ka esitati, ent lähtudes M. Heideggeri õiendest ja *quasi* kooskõlastet variandist oli *Spiegel* enne esitamist *v a i k i d e s* sellesse veel tugevasti sekkunud, nii et tegemist oli juba uue, teise variandiga. *Spiegel* oli kõigepealt oma küsimusi — mäletamisi meenutavad mõned neist pigem vastuseid — osalt ümber formuleerinud, osalt teisiti seadnud, vahele lükkinud uusigi küsimusi. Ent veel enam: *Spiegel* oli sekkunud Martin Heideggeri vastustesse, seda — kui ta pidi lõpliku variandi alla *einverstanden* ja kuupäeva (28. märts 1967) kirjutama — talle *n ä h t a v a k s* tegemata. Ei ole teada ega enam kindlakstehtav, kas Martin Heidegger tundis ära *Spiegel*'i muudet paigad või mitte. On näiteks selge, et *Spiegel* polnud mitte kõiki M. Heideggeri täiendusi vastu võtnud. Igatahes kujunes nõnda — pärast mõnd vähemat täiendavat korrektsiooni M. Heideggeri poolt — nn teine *Spiegel*'i-variant, mis lõppviseerit ning mis pidi säärasena pärast Martin Heideggeri surma avaldatama.

Kuid see pole veel kõik. Kui kõneluse nn teine *Spiegel*'i-variant oli Martin Heideggeril allkirja andes siiski silme ees — küsitav on ainult see, kas ta *n ä g i* *Spie-*

Spiegel oli esindet kahe toimetajaga, siis viibis M. Heideggeri poolt kõneluse juures H. W. Petzet, üks õpilasi ja sõpru aastast 1929. H. W. Petzet oli korraldanud 1949/50 Bremenis M. Heideggeri esimesed ettekanded pärast sunnit vaikimist. *Spiegel*'i-kõnelust on lähemalt kirjeldanud G. Wolff ja H. W. Petzet. (Wolff 1977; Petzet 1983: 97–105.) See vältas ligi kolm tundi, kella kümnest üheni enne lõunat, küsitles R. Augstein ise. Martin Heidegger olnud algul erutet, nii et H. W. Petzet kartis koguni raevupuhangut: aastatega oli justkui paisu taha kogunenud veetuly, mis ähvardas läbi murda, ka *Spiegel*'i eelnev "ülalpidu", mis selle kõneluse õieti ajendas, polnud kauneim olnud. Peagi hakkas pinge järele andma, Martin Heidegger muutus vastates vabamaks ning sai jutulõnga märkamatuks oma kätte. Pärast — nüüd kuulsaks saanud — ütlust: *Ainult veel üks jumal võib meid päästa* — oli tasakaal saavutatud. Aga pärast vormilist, spiegellikult stereotüüpset lõppplauset: *Härra professor Heidegger, me täname Teid selle kõneluse eest* — valitses üldine kergendus. Martin Heideggeri kutsel sõideti pärastlõunal koguni Todtnaubergi, et seal hütiti, filosoofi teist, päristist tööpaika "tundma õppida".

Kirjas Erhart Kästnerile teatab ta kuu aega hiljem: "Kohtumine Augsteini ja G. Wolffiga oli täiesti rõõmus-tav. Kas kõnelusest midagi avaldatama peaks, selle üle mõtlen ma veel järele." Sest kahtlus on sama: "Avalikkus" on ometi see kõige küsitavam tänapäeva "ühiskonna" piires." (*Martin Heidegger — Erhart Kästner...* 1986: 93.)

Martin Heidegger otsustab: lubada *Spiegel*'i-kõnelus avaldada alles pärast Martin Heideggeri surma.

Martin Heidegger sureb 1976. aasta 26. mail.

31. mail 1976 ilmub *Spiegel*'i-kõnelus Martin Heideggeriga, kandes pealkirja "Ainult veel üks jumal võib meid päästa". Säarasena saigi see kõnelus maailmale

Esiialgu seisab M. Heidegger täiesti vastu, sest ta olevat *Spiegel*'i peatoimetajale Rudolf Augsteinile vastanud: "[---] ma ei lasku mingil juhul mõnda mingisuguses vormis organiseeritud *Spiegel*'i-kõnelusse. Selle organi meetod nähtub ometi ühetähenduslikult viisist, kuidas minu kiri monteeriti valelike lugejakirjade vahele tiitli all "Käitumisuuring". (Martin Heidegger — Erhart Kästner... 1986: 82.) Ning edasi laseb ta valgusel sügavuti paista: "Tegelikult ei ole asi sugugi mitte minu lühiajalises rektoraadis 1933/34, vaid üksnes selles, mida konstateerib Paul Valéry, Autres Rhumbs, lõik Moralités (Oeuvres ed. Pléiade, tom II, p. 685): "Kes ei suuda rünnata mõtlemist, see ründab mõtlejat." (Martin Heidegger — Erhart Kästner... 1986: 83.) See kuulub aega, millel on hirm mõtlemise ees.

Erhart Kästner veenab visalt, et tuleks kasutada soodsat võimalust avalikult laimu vastu minna. Rudolf Augstein soovivat vestlust mõnel üldisel teemal, kuid "lemmikmõtete" olevat tal vastikus, sügav skepsis teaduse moodsa ebajumalustamise suhtes. Lisaks ei sallivat ta Günter Grassi, kes oma romaanis "Koera-aastad" (1963) läks Martin Heideggeri vastu. Muide — kui Günter Grass valiti Kunstide Akadeemia liikmeks Berlinis, astus Erhart Kästner sealt välja, kuna ta ei tahtnud olla tollega ühes ja samas akadeemias.

Pealekäimine kannab vilja. Viimaks, 23. septembril 1966, leidis Martin Heideggeri pool Zähringenis (Freiburg), Röt buck 47, see kõnelus aset. Asja juures oli seitse: Martin Heidegger, Heinrich Wiegand Pétzet, *Spiegel*'i poolt Rudolf Augstein ja Georg Wolff, protokollija, tehnik, fotograaf Digne Meller Marcovicz³. Et

³See fotograaf, kes korra hiljem kasutas veel võimalust Todtnaubergis pilte teha, andis 1978 välja kauni albumi: Digne Meller Marcovicz. *Martin Heidegger: Photos 23. September 1966 / 16. und 17. Juni 1968.* (Marcovicz 1985.)

ti 3. märtsil nn lugejakirjana (*Leserbrieff*) (Heidegger 1966). Koostada aitas seda nimekas fenomenoloogist filosoof Eugen Fink (1905–1975), kunagine Edmund Husserli era-assistent. E. Fink oli noil otsustavail ajal, siis 1933. aastast peale, olnud E. Husserliga päevast päeva koos ning seepärast teadlik kõigest asjassepuutuvast. Ta pidi teadma, et ei vasta tõele väited, nagu oleks M. Heidegger rektorina keelanud oma juudist õpetajal siseneda Freiburgi ülikooli või selle raamatukogusse. Nõnda kasutas M. Heidegger ainsat ehtsat tunnistajat, kes võis *Spiegel*'i süüdistusi ümber lükata. Nagu 1985 teatas omakorda E. Finki kunagine assistent, nüüd Freiburgi professorina Martin Heideggeri *Gesamtausgabe* eest hoolt kandev Friedrich-Wilhelm von Herrmann, kinnitanud E. Fink täielikult E. Husserli kohta käivat öiendust. (Vt *Martin Heidegger — Erhart Kästner...* 1986: 146–147.)

Erhart Kästneril oli sidemeid *Spiegel*'i mõne toimetajaga. Kuulnud M. Heideggerilt saabunud "lugejakirjast", soovitab ta kasutada juhust ning kaitsta ennast *Spiegel*'i veergudel tolle absurdse laimu eest: "Ma ei sooviks midagi tungivamalt, kui et Te loobuksite sellest, et ennast mitte kaitsta. Te ei tea mitte sugugi, kuipalju meelehärmi Te teete oma sõpradele sellega, et Te seda siiani trotslikult vältisite. On üks tugevamaid argumente, mida Schnabel² sageli kordab (ehkki mitte minu vaade), et laimamised, kui ennast nende eest kuuldavalt ei kaitsta, muutuvad faktideks. Isegi sõprade, kõigepealt õieti poolsõprade silmis. Ning vaenlastele on see väga teretulnud." (*Martin Heidegger — Erhart Kästner...* 1986: 79–80.) E. Kästner peab hetke väga sobivaks: "Midagi aga peate Te seekord tegema." (*Martin Heidegger — Erhart Kästner...* 1986: 80.) *Spiegel* ise pakub selleks võimalust.

²Kirjanik Ernst Schnabel (1913–1986).

nitud vaikimise. 1953 saatis E. Kästner M. Heideggerile esimese kirja, siitpeale kestis see lähedane ja usalduslik vahekord — dokumenteerit kirjavahetuse teel (vt *Martin Heidegger — Erhart Kästner...* 1986) — Erhart Kästneri surmani. Vahekorda kannavad kaks raskuspunkti. Esimeseks oli Kreekamaa, milles nad mõlemad olid erineval teel ühtmoodi juurdunud. E. Kästner oli see, kes õhutas Martin Heideggeri Kreeka-reise (1962, 1964, 1966, 1967) ning neid omal viisil — kirja teel — ka juhendas. Aga üheskoos ei olnud nad seal mitte kunagi.

Teine raskuspunkt, nagu ilmneb ka mainitud kirjavahetusest, oli seotud Martin Heideggeri Freiburgirektoraadiga 1933/1934. Sellega ühenduses ei olnud etteheited, süüdistused, aga ka laim õieti mitte kunagi lakanud. Martin Heidegger, kes oli prantslaste poolt hõivatud Edela-Saksamaal Freiburgi ülikooli professorina 1945 “poliitilise puhastuskomisjoni” poolt õppetöölt kõrvaldet, hoidus vastamast. Martin Heidegger vaikis. Aga paradoksaalsel viisil häirib vaikimine “avalikkust” enim... Sest: vaikimine säärasena ei kuulu “avalikkusse”, mille diktatuuri määratleb M. Heidegger teisel “tehnikafunktsioonina” (vt *Martin Heidegger — Elisabeth Blochmann...* 1989: 95). Või üteldes, et: “Avalikkus on ometi see kõige küsitavam tänapäeva “ühiskonna” piires.” (*Martin Heidegger — Erhart Kästner...* 1986: 93.) Kuid vaikimine — Erhart Kästneri meelest trotslik (*Martin Heidegger — Erhart Kästner...* 1986: 85) — ei andnud rahu ka viimasele.

Viimaks suutis “avalikkuse diktatuur” siiski riivata Martin Heideggeri ennast. 7. veebruaril 1966 avaldas ajakiri *Spiegel* pealkirja all “Ühe maailmaöö kesköö” (*Mitternacht...* 1966) pikema anonüümse artikli M. Heideggeri üle, milles muu kõrval korراتi teravdet kujul ka vanu etteheiteid. Selle peale saatis Martin Heidegger ajakirjale neid kummutava õienduse, mis avalda-

MÄNGIV INIMENE
Kultuuri mänguelemendi
määratlemise katse

Johan Huizinga

Tõlkinud Mati Sirkel

IV

Mänguvormis kohtumõistmine

Kui mõnel eskimol on teise vastu kaebus, kutsub ta selle teise välja trummilöömisvõistlusele või lauluvõistlusele (*Trommesang, drum-match, drum-dance, song-contest*). Suguharu või klann koguneb kõige ilusamais riideis ja lõbusas tujus pidulikule kohtumisele. Mõlemad vastased laulavad teineteisele kordamööda trummi saatel teotuslaule, milles nad heidavad vastastikku ette partneri halbu tegusid. Seejuures ei tehta vahet põhjendatud süüdistuse, naerutava satiiri ja alatu laimu vahel. Üks laulja luges üles kõik need inimesed, kelle tema vastase naine ja ämm olid näljahäda ajal ära söönud, mis läks kokkutulnutele nii südamesse, et puhketi nutma. Vastastikust laulmist saadavad kehahised piinamised ja jõhkrused. Vastasele puhitakse või hingatakse otse näkku, teda puksitakse laubaga, tal kistakse suu lahti, ta seotakse telgi-vaia külge, ja kõige sellega peab "süüdistatu" äärmiselt rahulikult ning isegi pilkavalt naerdes leppima. Pealtvaatajad laulavad refrääne kaasa, plaksutavad ja kihutavad vastaseid veelgi enam üles. Teised jälle istuvad ja magavad. Vaheaegadel kohtlevad vastased teineteist heade sõpradena. Säärased võitlusistungid võivad kesta aastaid; pooled mõtlevad välja aina uusi laule ja süüdistavad teineteist uutes inetustes. Lõpuks otsustavad pealtvaatajad, keda võitjaks pidada. Tavaliselt ollakse seejärel jälle sõbrad, kuid juhtub ka, et perekond kaotusehäbi tõttu välja rändab. Samaaegselt võib olla käigus mitu trummilöömisvõistlust. Neis osalevad ka naised.

Tähtis on siin esmajoones see, et seda tava tundvate suguharude juures täidavad need võistlused kohtumõistmise aset. Muud õigusemõistmise vormi peale trummilöömisvõistluste need suguharud ei tunnegi. Need on ainus viis, kuidas tüli lahendada; pole muud teed avaliku arvamuse kujundamiseks.²³ Isegi mõrvad tuuakse selles vormis valguse kätte. Pärast lauluvõistluste võitmist ei järgne enam mingit muud kohtuotsust. Nende võistluste ajendiks on enamasti naistelood. Tuleb teha vahet suguharude vahel, kes tunnevad seda tava õigusvahendina, ja nende vahel, kel see esineb üksnes peolõbustusena. Lubatud vägivald on erinevalt

²³ Birket Smith, *The Caribou Eskimo's*, lk 264, tõmbab liiga terava piiri "*judicial proceedings*"-i [kohtumenetluse] suhtes, kui ta väidab karibuueskimote kohta, et nende lauluvõistlustel puudub see iseloom, sest nad on lihtsalt "*a simple act of vengeance* [---] or for purpose of securing quiet and order" [lihtsalt kättemaksuakt [---] või selleks, et kindlustada rahu ja korda].

kindlaks määratud: löömine või üksnes kinnisidumine jne. — Lauluvõistluse kõrval kasutatakse tülide lahendamiseks mõnikord rusika- või maadlusvõitlust.

Niisiis on siin tegu kombega, mis täidab õigusemõistmise funktsiooni igati agonaalses vormis ja ühtlasi on mäng selle sõna kõige otsesemas mõttes. Kõik toimub naeru saatel ja lõbusalt. Tähtis on pealtkuulajaid lõbustada. Igsiavik ütleb: "Järgmine kord teen ma uue laulu. See on eriti lõbus ja seejuures seon ma oma vastase vaia külge."²⁴ Trummilöömisvõistlused on peamiseks meeelahutuseks kollektiivi elus. Tüli puudumisel alustatakse neid ka nalja pärast. Erilise kunstina lauldakse mõnikord mõistatuste vormis.

Trummilöömisvõistlusest ei jää kuigi kaugele satiirilise-humoristlikud kohtuistungid kõiksuguste, iseäranis seksuaalsete üleasutumiste karistamiseks, nagu neid kohtab germaani maade arvukates rahvakommetes (kõige tuntum on nn *Haberfeldtreiben*). Neid esitatakse seal täieliku jandina, kuid vahetevahel kehtivad nad ka tõsiselt, nagu näiteks Rapperswili noorraha "*Saugericht*", kus oli võimalik appelleerida Väikesele Raele.²⁵

On selge, et eskimote trummilöömisvõistlused kuuluvad samasse valdkonda nagu *potlatch*, araabia praalimis- ja teotusvõistlused, hiina võistlused, muinaspõhja *mannjafnadr* ja *nidsang* (*nid* tähendab vaenu, mitte kadedust; *nidsang* oli laul, millega katsuti vaenlast autuks teha). On ilmne, et see valdkond pole, vähemalt mitte algselt, jumalakohtu valdkond tegelikus mõttes. Vahest sekundaarselt võib jumalike vägede otsuse mõiste abstraktse tõe või õigluse osas seostuda säärase toimingutega, primaarseks on siin igatahes agonaalne otsus kui selline, s.t tõsiste asjade otsustamine mängus ja mängu kaudu. Eriti lähedale eskimote kombele jäävad araabia *nifār* või *monāfara*, võitlus kuulsuse ja au pärast vahekohtuniku ees. Ka ladina sõna *iurgium*, *iurgo* tuleb mõista sellest vaatepunktist. See on tekkinud vormist *ius-igium*, sõnast *ius* ja *agere*, mis tähendab 'õigusepidamist', võrdle sõnaga *litigium*, mis sõna-sõnalt tähendab 'tülipidamist'. *Iurgium* tähistab niihästi protsessi, protsessimist kui ka söimukõnet, sõnasõda, kirumist, ja osutab seega ajale, mil õigusprotsess on veel peaaesjalikult teotusvõistlus. Eskimote trummilöömisvõistluste valguses saab mõistetavamaks ka Archilochose kuju, kelle laulud Lykambe-

²⁴ Thalbitzer, *The Ammassalik Eskimo*, lk 303.

²⁵ Stumpff, *Kultspiele*, lk 16.

se pihta nendega teatud määral sarnanevad. Isegi Hesiodose mainitsevaid etteheiteid oma vennale Persesele võib mõneti käsitleda sellest vaatepunktist. Jaeger osutab sellele, et kreeklaste avalik satiir polnud pelk kombejuhtlus ega isikliku salakavaluse teenistuses, vaid pidi algselt täitma sotsiaalset funktsiooni.²⁶ Me võime kindlalt öelda: sama funktsiooni nagu eskimote trummilöömisvõistlus.

Klassikalisel kultuuriepohhil ei olnud veel täiesti möödas see faas, kus kohtukõne pole eristatav teotusvõistlusest. Kohtukõne kunst järgis õitseja ateenlastel veel täielikult retoorilise osavusvõistluse laadi, kus olid lubatud kõik trikid ja veenmisvahendid. Kohut ja poliitilist tribüüni peeti kohaks, kuhu kuulub veenmiskunst. Koos sõjavägivalla, röövimise või türanniaga moodustas see kunst "inimestejahtimise", mille definitsiooni esitavad kõnelejad Platoni *Sofistides*.²⁷ Sofistid õpetasid raha eest, kuidas nõrka asja tugevaks teha. Noor poliitik tavatses alustada oma karjääri süüdistuskõnega mõnel skandaaliprotsessil.

Ka Roomas peeti kohtu ees kaua lubatuks iga vahendit vastaspoole hukutamiseks. Pandi selga leinariided, õhati ja kaeveldi, viidati valjul häälel riigi hüvele, toodi ühes arvukalt kliente, et suuremat muljet jätta, lühidalt: tehti kõike seda, mida nüüdki mõnikord veel tehakse.²⁸ Stoikud katsusid võtta kohturetoorikalt seda mänguiseloomu ja viia ta kooskõlla oma rangete tõe- ja väärikusenormidega. Kuid esimene, kes tahtis seda uut arusaama praktikas teoks teha, Rutilius Rufus, kaotas protsessi ja pidi pagendusse minema.

²⁶ *Paideia*, lk 169.

²⁷ *Sofistid*, 222 D.

²⁸ Cicero, *Kõnemehest I*, 229jj. Mõeldagu advokaadile, kes lõi Hauptmanni-protsessi püblile ja lehvitas Ameerika lippu, või tema hollandi kolleegile, kes ühel tähelepanu äratanud kriminaalprotsessil rebis lõhki psühhiaatrilise ekspertiisi aruande. — Vrd Littmanni kirjeldust Abessiinia kohtuistungist, *Abessinien*, lk 86: "In sorgfältig studierter, gewandter Rede entwickelt der Ankläger seine Anklage. Humor, Satire, treffende Sprichwörter und Redensarten, beißende Anspielungen, heftiger Zorn, kalte Verachtung, lebhaftestes Mienenspiel, bald dröhnend herausforderndes Gebrüll [...] muß erhalten, die Anklage zu bekräftigen und den Angeklagten in Grund und Boden zu bohren." [Süüdistaja arendab hoolikalt ettevalmistatud ja osavalt esitatud kõnes süüdistust. Huumor, satiir, tabavad vanasõnad ja kõnekäänud, salvavad vihjed, äkiline viha, külm põlgus, elav miimika, peaaegu kõmisev ja väljakutsuv kisa — [...] peab süüdistust tugevdama ja süüdistatu maa alla suruma.]

V

MÄNG JA SÕDA

Korrastatud võitlus on mäng

Võitlemist on niisama kaua mänguks nimetatud, kui on olemas sõnad võitluse ja mängu enda tähistamiseks. Kas tuleb seda nimetust pidada rangelt metafoorseks? Me oleme seda juba küsinud¹ ja arvanud, et vastus on "ei": võitluse ja mängu mõisted paistavad mõnikord tõesti kokku sulavat. Igal piiravate reeglitega seotud võitlusel on juba selle reeglistatud korrapära tõttu olemuslikud mängutunnused ning ta on eriti intensiivne, energiline ja ühtlasi täiesti ilmne mänguvorm. Koerakutsikad ja poisijõmpsikad võitlevad "nalja pärast" reeglite järgi, mis piiravad jõu kasutamist, kuid mängus lubatu piir ei pruugi olla tõmmatud verevalamise, isegi mitte tapmise juurde. Keskaja turniir oli küll kahtlemata pseudovõitlus ja jäi selleks, seega mänguks, kuid oma varaseimal kujul pidi ta olema "surmtõsine" ja võis lõppeda surmaga, just niisamuti, nagu Abneri ja Joabi noorte sõdalaste "mängimine". Võitlemine kui kultuurifunktsioon eeldab alati kitsendavaid reegleid ja nõuab kindlasti mängulisuse tunnustamist. Veel suhteliselt hilisel ajajärgul on sõda vahel võtnud täiesti mängu vormi. Kuulsat Bretagne'i *Combat des Trente*'i [Kolmekümne mehe võitlust] 1351. aastast ei nimeta allikad küll veel sõnaselgelt mänguks, kuid ta mõjub just mänguna, ja temaga on võrreldav ka "*Disfida di Barletta*" [Barletta väljakutse] aastast 1503, kus omavahel võitlesid kolmteist itaalia ja kolmteist prantsuse rüütli. Nii arhailises kui romantilis-barbaarses mõttemaailmas kuuluvad verine võitlus, pidulik võistlus ja pseudovõitlus üheskoos primaar-sesse mängukujutlusse, kuivõrd nad kõik on seotud reeglitega. Sõjast võib niikaua rääkida kultuurifunktsioonina, kui teda peetakse ringis, mille liikmed peavad üksteist võrdseks või vähemalt võrdõiguslikuks. Kui sõda peetakse rühmade vastu, keda tegelikult ei tunnustata inimesteks või kellele vähemalt ei omistata inimõigusi, nimetatagu neid siis "barbareiks", "kuradeiks", "paganaiks" või "ketseriiks", siis võib see ainult sedavõrd jääda kultuuri "piiridesse", kui rühm omaenda au pärast seab ka sel juhul endale teatud piirangud. Kuni viimase ajani võidi sõda pidada kultuurifunktsiooniks, kui üks ühiskond tunnustas teise ühiskonna õigust

¹ Vt *Akadeemia*, nr 4, 1992, lk 881–882.

ja nõudmist, et neid koheldaks "inimestena" ning sõjakuulutus-
sega selgelt eristas sõjaseisukorra ühelt poolt rahuseisundist ja
teiselt poolt kuritegelikust vägivallast. Alles "totaalse sõja" teo-
ria ütleb lõplikult lahti sõja kultuurifunktsioonist ja koos sellega
mängufunktsioonist.

Veendumusest, et agoonil endal on alati mänguiseloom, ker-
kib küsimus, mil määral võib sõda nimetada kollektiivi agonaal-
seks funktsiooniks. Teatud hulga võitlusvorme võib otsekohe üldi-
selt mitteagonaalsena kõrvale jätta. Tänapäeva sõja jätame esial-
gu vaatlusest välja. Kallaletung, varitsemine, röövretked ja tapa-
talgud — ühtki neist ei saa iseenesest pidada agonaalseks võitlus-
vormiks, ehkki neid võib kasutada agonaalse sõja huvides. Teiselt
poolt jääb võistluse valdkonnast välja ka sõja poliitiline lõppsiht:
mõne teise rahva vallutamine, alistamine, valitsemine. Agonaalne
moment toimib alles sellest alates, kui sõdivad pooled peavad tei-
neteist vastasteks, kes võitlevad asja pärast, millele neil on õigus.
Isegi siis, kui nende võitlustahte taga oleks vaid pelk nälg — seda
juhtub küll harva —, võideldakse tegelikult püha kohustuse, au
või kättemaksu pärast. Materiaalse võimu püüdlemine allub isegi
arenenud kultuurioludes ja siis, kui sõda plaanitsevad riigimehed
teda ise võimuküsimuseks peavad, enamasti täielikult seesugus-
tele motiividele nagu uhkus, kuulsus, üleoleku või domineerimise
prestiiž ja hiilgus. Kõik suured ründesõjad antiikajast kuni täna-
päevani on olemuseldasa palju rohkem seletatavad üldarusaada-
va kuulsuse mõistega kui ükskõik millise mõistuslikult püstitatud
teooriaga majanduslikest jõududest ja poliitilistest kaalutlustest.
Meile kahjuks liigagi tuttavad tänapäeva sõjaülistamistuhinad on
tegelikult taandatavad babüloonia-assüüria arusaamale, et vaen-
laste hävitamine on jumalik käsk püha kuulsuse pärast.

Arhailise sõja võistluslik iseloom

Kõige vahetumalt väljendub juba loomu poolest sõja juurde
kuuluv mängulisus mõnes arhailises sõjavormis. Kultuurifaasis,
kus kohtuprotsess, loos, õnnemäng, kihlvedu, väljakutse, võitlus
ja jumalik otsus on pühade asjadena kõrvuti ühes mõistesfääris,
nagu me püüdsime eespool kirjeldada, pidi ka sõda oma olemuselt
kuuluma täielikult sellesse kujutlusringi. Sõda peetakse selleks,
et võidu või kaotuse proovilepanemisega saada jumalalt püha
kehtivusega otsus. Otsuse võib välja meelitada loosiheitmise, jõu-
mõõtmisega, sõnaga või relvade abil. Kui valitakse relvad, näitab
tulemus jumalate tahet niisama otseselt kui muud katsed. Sõnas

ordale, inglise *ordeal*, hollandi *oordeel*, ei väljendu iseendast eriline suhe jumalusse; iga õiges vormis saavutatud otsus on jumaliku väe otsus. Alles teises järjekorras seostub jumalakohtu mõiste teatavate võluväe proovilepanemistega. Selle seose õigeks mõistmiseks ei tule tegelikult arvestada meie vahetegemisega juriidilise, religioosse ja poliitilise vahel. Mida meie nimetame "õiguseks", võib arhailise mõtlemise järgi niisama hästi olla "jumalate tahe" või "ilmnenud üleolek". Loos, võitlus, veenev sõna on samaviisi jumalate tahte "tõestusvahendid". Võitlus on üks kohtumenetluse vorm, niisamuti nagu ennustamine või asjaarutus kohtuniku ees. Et aga lõppude lõpuks igale otsusele antakse püha tähendus, võib omakorda võitlustki mõista ennustamisena.²

Kohtumenetlusest õnnemänguni ulatuvate kujutluste lahtihaarutamatu kompleks avaldub kõige selgemalt kahevõitluse funktsioonis arhailistes kultuurides. Kahevõitlusel võib olla erinevaid taotlusi: ta võib olla isiklik *aristeia* üldise võitluse sissejuhatuseks või saatel, nii nagu seda ülistavad poeedid ja kroonikakirjutajad ning mis on hästi tuntud kõigist ajalooajalooperioodidest. Sellele on iseloomulikud näiteks isiklikud taplused Badri lahingust, kus Muhamed lõi koraiiite. Kolm Muhamedi sõdalast kutsuvad välja niisama palju kangelasi vaenlaste hulgast. Esitletakse end vastastikku ning tunnustatakse üksteist vääriliste vastastena.³ Esimeses maailmasõjas ärkas *aristeia* taas ellu väljakutsetes, mida kuulsad lendurid üksteisele allavisatud kirjades saatsid. Isiklik kahevõitlus võib olla endeks, eelmänguks võitluse tulemusele. Selles vormis tunneb teda ühtviisi hästi nii hiina kui germaani ühiskond. Enne lahingu algust kutsuvad kõige vapramad vaenlast välja. "*Le bataille sert à éprouver le Destin. Les premières passes d'armes sont des présages efficaces.*" [Lahingu eesmärgiks on saatuse proovilepanek. Eelvõitlused on tõhusad ended.]⁴ Kuid kahevõitlus võib ka lahingut asendada. Kui vandaalid peavad Hispaanias sõda ale-

² Ei ole päris selge, kuidas tuleb mõista hollandi sõna *oorlog* 'sõda' algupära, igal juhul aga kuulub ta tõenäoliselt sakraalsfääri. *Oorlog*'ile vastavate vanagermaani sõnade tähendus kõigub võitluse, kellelegi "määratud" saatuse, ja seisundi vahel, kus ei kehti enam antud vanded. Pole aga täiesti kindel, kas kõikidel juhtudel on tegu täpselt sellesama sõnaga.

³ J. Wellhausen, *Mohammed in Medina*, lk 53.

⁴ Granet, *Civilisation chinoise*, lk 313; vrd J. de Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte*, I, lk 258.

mannidega, lastakse lahing otsustada kahevõitlusel,⁵ mis pole siin seega oomeniks, vaid asendab üldist lahingut, s.t tõestab tõhusalt ühe osapoole üleolekut agonaalses vormis. See, et üks asi on osutunud tugevamaks, on ühtlasi tõendiks, et ta on parem — jumalad on ju talle armulised, järelikult on ta õige. Kuid juba varakult põhjendatakse lahingu asendamist kahevõitlusega nõnda, et sel viisil säästetakse verevalamist. Juba Merovingide kuninga Theoderichi langemise puhul Quierzys Oise'i ääres ütlevad sõdalased: parem, kui terve sõjaväe asemel langeb üks.⁶ Kui hiliskeskajal on puhuti juttu hiilgavalt ja pidulikult viimse detailini ettevalmistatud kahevõitlusest, kus kaks kuningat või vürsti peavad oma *querelle*'i [tüli] lahendama, siis seisab selgesti sõnastatult esiplaanil motiiv "*pour éviter effusion de sang chrestien et la destruction du peuple*" [vältida kristliku vere valamist ja rahva hävitamist].⁷ Ometi sisaldab see nii visalt säilitatud komme veel kindlalt vana kujutlust kohtuasjast, mis sel viisil seaduslikult ära otsustatakse. Ta oli juba ammu muutunud rahvusvaheliseks komöödiaks, tühjaks tseremooniaks, kuid sellest vormist kinnihoidmine ja tema täitmise tõsidus reedavad veel ta päritolu vanadest pühadest tavadest. Veel Karl V kutsus François I kaks korda igati vormikohaselt kahevõitlusele,⁸ ja see juhtum pole viimane.

Kohtulik kahevõitlus

Lahingut asendav kahevõitlus on vaevalt eristatav õigustüli lahendavast kohtulikust kahevõitlusest. On teada, milline tähtis koht oli kohtulikul kahevõitlusel keskaja seadustes ja tavades. Tüliküsimus, kas teda tuleb koos Brunneri ja teistega⁹ mõista jumalakohtuna või koos Schröderi ja teistega¹⁰ tõestusvahendina muude hulgas, kaotab palju oma tähtsusest, kui vaadelda võitlust tema olemuslikul kujul, s.t sakraalse agoonina, mis säärasena niihästi tõestab õigust kui näitab jumalate heatahtlikkust.

⁵ Gregor von Tours (*Scriptores rer. Merow. Mon. Germ. Hist.*), II, 2.

⁶ Fredegar I. IVc. 27, (*MG., SS. rer. Mer.*), II 131.

⁷ Vrd minu *Keskaja sügis*, lk 134jj.

⁸ Lisaks seal toodud andmetele veel: Erasmus Schets Rotterdami Erasmusele 14. VIII 1528, *Erasmii Opus epistolarum* VII, nr. 2024, 38jj., 2059, 9.

⁹ Brunner, *Deutsche Rechtsgeschichte*, II, lk 555.

¹⁰ R. Schröder, *Lehrbuch der Deutschen Rechtsgeschichte*, lk 89.

Kuigi kohtulikku kahevõitlust peeti tihtilugu kuni kibeda lõpuni,¹¹ kaldub ta algusest peale oma vormikülgi esiplaanile nihutama, rõhutades seega oma mängulisi jooni. Juba võimalus kasutada selleks palgatud võitlejat tugineb tema rituaalsele ole-musele, sest just sakramentaalne toiming ju lubabki üldiselt asen-damist. Ka lubatud relvade piiritlemine ja omapärased rasken-damised, millega püütakse ebavõrdseile võitlejaile võrdseid šansse anda — näiteks kui mees peab võitlema naisega võõni kaevandis seistes —, kuuluvad relvamängu juurde. Kui kohtulik kahevõitlus näib olevat hiliskeskajal tavaliselt toimunud ilma tõsiste vigastus-teta ja saanud omamoodi spordiks, siis jääb lahtiseks, kas see on nõrgenemine mänguks või rajaneb see mängulisus, mis ju ei välis-tanud surmtõsidust, kombe olemusel.

Kõige hilisem *trial by battle* tsiviilprotsessis (*Court of Com-mon Pleas*) peeti 1571. aastal selleks määratud 60-jalalise pind-alaga platsil Tothill Fieldsil Westminsteris. Võitlus tohtis kesta päikesetõusust kuni tähtede taevasse tulekuni, kui just üks kahest võitlejast, kes võitlesid kilbi ja kepiga, nagu on ette kirjutatud ju-ba Karolingide kapitulaarides, ei tunnistanud end võidetuks, öel-des “kohutava sõna” *craven* [argpüks]. Kogu tseremoonial, nagu Blackstone seda nimetab, oli “a near resemblance to certain rural athletic diversions” [suur sarnasus teatud sportlike rahvapäraste lõbustustega külas].¹²

Nii kohtulikule kahevõitlusele kui ka täiesti fiktiivsele vürstide duellile on omane tugev mänguelement, ja niisamuti ka tavalisele duellile, mida tunneb hulk Euroopa rahvaid kuni tänase päevani. Eraviisilisel duellil makstakse kätte solvatud au eest. Mõlemad mõisted, nii maine avalik häbistamine kui ka vajadus selle eest kätte maksta, kuuluvad eriti just kultuuri arhailisse sfääri, ilma et nende üldine psühholoogiline ja sotsiaalne tähendus selle tõttu väheneks. Igaüks peab oma täisväärtuslikkust tõestama avalikku-se ees ja kui selle tunnustamine satub ohtu, tuleb seda agonaalsete toimingutega õigustada ja kätte võidelda. Isikliku au tunnusta-mise juures ei ole tähtis, kas ta toetub õiglusele, tõe-le või mõnele muule eetilisele põhimõttele. Küsimus on sotsiaalses maines kui sellises. Võib jätta lahtiseks, kas eraviisilise duelli juured on koh-tulikus kahevõitluses või mitte. Olemuselt on ta seesama: igavene võistlus maine pärast, mis on algupärane, võimu ja õigust hõl-

¹¹ Vrd minu *Keskaja sügis*, lk 138–139.

¹² Blackstone, *Commentaries on the Laws of England*, III, lk 337jj.

mav väärtus. Kättemaks on autunde rahuldamine, nii rikutult, kuritegelikult või haiglaslikult, kui see tunne mõnikord ka esineb. Me nägime juba eespool, et Dike kuju pole alati selgesti eristatav Tyche, Fortuna kujust. Samal viisil sulab ta helleeni ikonograafias kokku Nemesise, "kättemaksu" kujuga.¹³ Duelli olemuslik identsus kohtuotsusega nähtub ka sellest, et ei õiges vormis aset leidnud duell ega kohtulik kahevõitlus ei tee kohuseks veretasu suguvõsale, kust üks on elu jätnud.

Tugevat aadellik-militaarset pitsarit kandvail aegadel võib duell võtta kõige verisemaid vorme, kus duellandid ja nende sekundandid võitlevad omavahel rühmiti ratsa ja püstolitega. Selliseks kujunes duell 16. sajandi Prantsusmaal. Tühine tüli kahe aadlimehe vahel viis sageli verise kokkupõrkeni kuue või koguni kaheksa inimese vahel. Sekundantide au kohustas neid kaasa lööma. Montaigne räägib säärasest duellist kolme Henri III lemmiku ja kolme aadlimehe vahel hertsog de Guise'i õukonnast. Richelieu võitles selle kombega, kuid veel Louis XIV ajal langesid paljud tava ohvriks. Teiselt poolt sobib ta täielikult sakraalsusega, mis on algselt omane ka tavalisele duellile, kus võitluse sihiks pole tapmine, kus pigem arvatakse, et au on piisavalt rahuldatud, niipea kui üldse verd voolab. Seepärast ei tule tänapäeva prantsuse duelli, mida tavaliselt pärast haavamist enam ei jätkata, suguigi mõista tõsise kombe naeruväärse pehmenemisena. Duell on olemuselt rituaalne mänguvorm, on talitsematus raevus ootamatult sooritatud tapmise pidurdamine. Paik, kus duelli peetakse, on mängupaik; relvad peavad olema täpselt võrdsed; märguande peale alustatakse ja lõpetatakse; laskude arv on ette kirjutatud. Juba ainuüksi verevalamisena vastab ta täiesti nõudmisele maksta veriselt kätte auhaavamise eest.

Arhailise sõja sakraalne ja agonaalne iseloom

Agonaalset elementi ehtsas sõjas ei saa täpselt mõõta. Kõige varajasemates kultuurifaasides ei paista see võitluseelement suguharude või indiividide võitluses veel arenenud olevat. Röövkallatungid, salamõrv ja inimjaht on ikka tavaks olnud, kas nälja, hirmu, religioosete kujutluste tõukel või verejanust. Sõja mõiste sünnib tegelikult alles siis, kui üldise vaenulikkuse eriline pidulik seisund eristub individuaalsest tülist ja mõnes mõttes isegi vaenust perekondade vahel. Säärane eristumine ei tõsta sõda mitte

¹³ Harrison, *Themis*, lk 258.

ainult sakraalsesse, vaid ka agonaalsesse sfääri. Ta ülendatakse sellega pühaks asjaks, üldiseks jõumõõtmiseks ja saatuse otsustamiseks, lühidalt: ta võetakse sfääri, kus õigus, loos ja prestiiž on veel lahutamatud. Seega jõuab ta ühtlasi au sfääri. Temast saab püha institutsioon, ja säärasena kaetakse ta suguharu vaimse ja materiaalse ornamentikaga. See ei tähenda, et nüüdsest peetaks sõda igati aukoodeksi määruste järgi ja kultusetoimingu vormides. Toores vägivald säilitab kogu oma jõu. Kuid sõda nähakse püha kohuse ja au valguses ning mängitakse teatava määrani nende vormis. On raske otsustada, mil määral need kujutlused tõesti valitsevad ja mõjutavad sõjapidamist. Enamik selle kohta kaunis stiilis ajalooallikaist saadud teateist esindavad kirjanduslikku võitluskäsitust, nii nagu kaasaegsed või hilisemad kirjamehed on talletanud selle eeposes, laulus või kroonikas. Seejuures mängib suuresti kaasa kaunis kirjeldus ja romantiline või heroiline fiktsioon. Ometi poleks õige arvata, nagu olnuks kogu see sõja õilistamine, ülendamine rituaalsesse ja moraalsesse valda ning esteetilisse fantaasiamaailma, üksnes kaunis näivus või julmuse kate. Au- ja voorusemängu kujutlustest kujunesid rüütellikuse ja rahvusvahelise õiguse mõisted, millest on omakorda toitu saanud puhta inimsuse idee.

Heitkem nüüd valgust sõja agonaalsele, s.t mängulisele elemendile üksikute näidete abil eri kultuuridest ja ajastutest. Kõigepealt veel üks erijoon, mis võib olla omaette argumendiks: inglise keel kasutab ikka veel väljendit *to wage war*, sõna-sõnalt: sõja peale "kihla vedama", sõjavõistlusele välja kutsuma, heites vastasele sümboolse *gage*'i [pandi].

Kaks näidet pärinevad Hellasest. Sõda kahe Euboi linna, Chalkise ja Eretria vahel, mis leidis aset 7. sajandil, peeti pärimuse kohaselt täiesti võistluse vormis. Võitlusreeglid määrati kindlaks piduliku lepinguga Artemise templis. Seal oli näidatud lahingu aeg ja koht. Keelatud olid kõik kaugrelvad: oda, vibu ja ling, asja pidid otsustama ainult mõök ja piik. Teine näide on tuntum: pärast võitu Salamise lahingus sõitsid kreeklased Isthmosele jagama auhindu — siin nimetatud *aristeia* — neile, kes olid võitluses kõige rohkem silma paistnud. Väejuhid panid oma hääled Poseidoni altarile, ühe esimesele võitjale ja teise teisele. Kõik andsid oma hääle esiteks iseendale, aga suurem osa teiseks Themistoklesele, nii et too sai kõige rohkem hääli. Kuid omavahe-

line kadedus takistas otsuse kinnitamist.¹⁴ Kui Herodotos Mykale lahingust jutustades ütleb, et saared ja Hellespontos olid võiduaühinnad — *aethla* — helleenide ja pärslaste vahel, siis ei pruugi see tähendada midagi enam kui levinud metafoori. Ilmselt kahtles Herodotoski selle seisukoha väärtuses, mis käsitles sõda võistluse-na. Xerxese õukonna fiktiivses sõjanõukogus laseb ta Mardoniosel halvustada kreeklaste arulagedust, kes kuulutavad üksteisele pidulikult sõja ja siis otsivad välja ilusa tasase lahinguvälja, et tapelda seal nii võitjate kui võidetute kahjuks. Nad peaksid laskma pigem heeroldeil ja saadikuil oma tülisid lepitada või kui kord juba võitlema peab, siis otsima välja paiga, kus neid oleks kõige raskem rünnata.¹⁵

Nagu näha, saab peaaegu kõikjal, kus kirjanduses kirjeldatakse ja ülistatakse õilsat ja rüütellikku sõda, ühtaegu sõna ka kriitika, mis vastandab sellele taktikalise ja strateegilise eelise. Hämmastav on siin sarnasus Hiina ja keskaja õhtumaiste olude vahel. Võidust võib olla juttu ainult siis — sellise pildi joonistab Granet Hiina sõjapidamisest feodaalajal —, kui pealik väljub lahingust auväärsemana kui enne.¹⁶ Au ei tulene mitte niivõrd saavutatud edust, eriti veel, kui seda viimase piirini ära kasutatakse, kui võrd mõõdukuse ilmutamisest. Kahe suursuguse isanda, Tsini ja Ts'ini väed on võitlust alustamata lahingukorras vastamisi. Öösel tuleb Ts'ini saadik Tsinile teatama, et seadku too end valmis: "Mõlemal poolel on sõdalasi küllalt! Palun teid tulla kohtuma homme varahommikul!" Aga Tsini mehed märkavad, et saadiku pilk on ebakindel ja hää l väriseb. Ts'in on juba kaotanud. "Ts'ini sõjavägi kardab meid. Ta jookseb pakku! Surugem vaenlane jõe äärde! Me saame tast kindlasti võitu." Tsini vägi aga jääb oma kohale ja vastane võib segamatult lahkuda. Autunne ei lubanud säärast nõu kuulda võtta. Sest: "surnuid ja haavatuid üles korjamata jätta on ebainimlik! Jätta kokkulepitud silmapilk ära ootamata, vaenlast kitsikusse ajada on arg..."¹⁷

Võitja ütleb ka tagasihoidlikult ära endale lahinguväljal võidumärgi püstitamisest: oli hea, kui vanad, voorust kiirgavad kuningad võitlesid taeva vaenlaste vastu ja seeläbi panid kurje hä-

¹⁴ Herodotos, VIII, 123-125.

¹⁵ Herodotos, IX, 101; VII, 96.

¹⁶ Granet, *Civilisation chinoise*, lk 320-321.

¹⁷ Seesama kiusatus oma eduseisu ära kasutada ka võitluse puhul kuningas Siangi ja Ts'ou riigil vahel (samas, lk 320).

biposti; "siin aga pole süüdlasi, ainult vasallid, kes on tõestanud oma truudust surmani! Selle jaoks võidumärki!"

Laagri ehitamisel orienteeritakse ehitis hoolikalt teatavate il-makaarte järgi. Säärase laagri püstitamine oli rangelt ette kirjuta-tud, sest teda peeti vürstliku pealinna koopiaks. Seesugused mää-rused reedavad selgelt sakraalset sfääri, kuhu kõik see kuulub.¹⁸ Jäägu lahtiseks, kas rooma laagri struktuuris on tõendatav sak-raalne algupära, nagu oletavad F. Muller ja teised. Kindel on see, et hiliskeskaja kallilt ehitatud ja kaunistatud laagrid, nagu Charles Julge laager Neußi all aastal 1475, tõestavad veenvalt lähedast seost turniiri ja sõjapidamisega liituvate mõttemaailmade vahel.

Viisakus vaenlase vastu

Komme, mis lähtub sõja mõistmisest õilsa aumänguna ning esineb vahetevahel ka tänapäeval, täiesti dehumaniseeritud sõ-japidamises, on viisakuste vahetamine vaenlasega. Seejuures ei puudu vahel ka teatav satiirielement, mis väljendab veelgi sel-gemini kombe mängulist loomust. Hiina feodaalsõjas saadetakse vastasele kruus veini, mida juuakse pidulikult, tuletades meelde auosutusi möödunud rahuajast.¹⁹ Tervitatakse teineteist kõiksuguste auavalduste saatel, vahetatakse relvakingitusi, just nii nagu Glaukos ja Diomedes. Veel Breda piiramisel hollandlaste poolt Oranje Frederik Hendriku juhtimisel 1637. aastal — et esitada siin kohe üks tänapäevane õhtumaa näide — laskis linnakomandant saagiks saadud neljahobusevankri tema omanikule Nassau krah-vile viisakalt tagasi saata ja lisada sinna juurde veel 900 kuldnat ta sõdureile. Vaenlane võib ka anda pilkavat ja mõnitavat nõu: Tsini sõjaretkel Ts'ou vastu näitab ühe vaenupoole sõdur oma vaenla-sele talumatu kannatlikkusega, kuidas sõjavankrit mudast välja tuua, ja talle tasutakse sõnadega: "Meie pole harjunud põgenema nagu teie."²⁰ 1400. aasta paiku pakub Virneburgi krahv Aacheni linnale teatavaks päevaks ja teatavas paigas lahingut ning annab nõu kohe kaasa võtta Jülichi maavalitseja, kes on vaenuks põhjust andnud.²¹

¹⁸ Granet, *Civilisation chinoise*, lk 311.

¹⁹ Samas, lk 314.

²⁰ Samas, lk 316.

²¹ W. Erben, *Kriegsgeschichte des Mittelalters* (16. Beiheft zur Hist. Zeitschrift), (München, 1929), lk 95.

Need kokkulepped lahingu aja ja koha osas on tähtsaim tingimus sõja käsitamiseks ausa võistlusena, mis ühtlasi on kohtulik otsus. Lahingupaiga äramärkimist võib pidada täiesti võrdseks kohtuplatsi tarastamisega (saksa *hegen*). Selle kirjeldusi leidub muinaspõhja allikates: seal piiratakse lahinguväli puuvaiadega või sarapuukstega. See kujutus elab veel edasi inglise väljendis "*a pitched battle*" sõjalises mõttes korrastatud lahingu kohta. On raske kindlaks teha, mil määral tõelises sõjas tõepoolest lahinguvälja nii piiritleti. See oli juba olemuselt sakraalne vorm ja sedamööda võis talle puhtsümboolselt osutada mõne märgi paikapanemisega, mis asendas tegelikku märkimist. Võitluse aja ja koha piduliku pakkumise kohta on meil aga arvutuid näiteid keskajast. Siingi selgub kohe, et esmajoones on see vormilisus, sest pakkumine lükatakse tavaliselt tagasi või ei tehta tast välja. Charles d'Anjou teatab Rooma kuningale Hollandi Wilhemile, "et ta ise ja tema sõdalased ootavad teda kolm päeva Assche juures nõmmel."²²

1332. aastal laseb Brabandi hertsog Johann pakkuda Böömi kuningas Johannile paljast mõõka käes hoidva heeroldi kaudu lahinguks kolmapäeva ja teatud kindlat kohta, paluda vastust ja teistsuguse ettepaneku korral sellest teatamist. Ent kuningas, kes muidu oli nende aegade ülepakutud rüütlimoe kehastus, las kis hertsogil kolm päeva vihma käes oodata. Crécy lahingule 1346. aastal eelnes kirjavahetus, milles Prantsuse kuningas pakkus Inglise kuningale valida kahe paiga ja nelja või soovi korral enamagi päeva vahel.²³ Kuningas Edward vastas, et ta ei saavat Seine'i ületada, aga olevat juba kolm päeva asjatult vaenlast oodanud. Hispaanias Najera all aga loobub Trastamara Henrique tõepoolest oma soodsast positsioonist, et võidelda vaenlasega iga hinna eest lahtisel väljal, ja saab lüüa.

Siin on sakraalsus lahjenenud viisakaks komplimentiks, rüütelli ku au mänguks, kaotamata sealjuures kuigi palju oma algsest, alati olemuslikult mängulisusest. Ülekaalukas huvi lahingut võita pidurdas kombe toimet, mis tugines algupärasematele kultuurioludele, kus tal oli olnud tähtis osa.²⁴

²² Melis Stoke, *Rijmkroniek*, väljaandja W. V. Brill, (Werken van der Hist. Gen. te Utrecht, N.S. XL-XLII), III, 1387.

²³ Vrd Erben, *Kriegsgeschichte des Mittelalters*, lk 93, ja Huizinga, *Keskaja sügis*, lk 142.

²⁴ Jaapani pressiagentuuri "Domei" teatel saatis Jaapani väge-

Tseremoonia ja taktika

Sama laadi nagu lahingu aja ja koha pakkumine on kindla aukoha taotlus lahingukorras ja nõudmine, et võitja peab kolmeks päevaks lahinguväljale jääma. Õigus esivõitlusele, mis mõnikord oli ürikuga kindlaks määratud ja võis ka läänina kuuluda teatavale suguvõsadele või maakondadele, põhjustas tihti ägedat tüli, millel võis olla isegi veriseid tagajärgi. Kuulsas Nikopolise lahingus 1396. aastal, kus türklased hävitasid väljavalitud rüütliväe, kes oli suure hiilguse ja käraga ristiretkele läinud, mängiti just tühiste eesõigusküsimustega maha seda laadi võiduvõimalus. Jäägu lahtiseks, kas aina uuesti nõutud kolmepäevases lahinguväljale jäämises võib ära tunda jurisprudenti "*sessio triduana*". Igatahes on kindel, et kõigis neis üksteisest äärmiselt kaugele jäävatest piirkondadest pärit tseremoniaalsetes ja rituaalsetes kommetes on selgesti näha sõja päritolu primitiiv-agonaalsest sfäärist, kus mäng ja võitlus, õigus ja liisuheitmine on veel eristamatud.²⁵

Agonaalse põhimõtte kehtivuse piirid

Agonaalse ja sakraalse sõja arhailiseks nimetamine ei tähenda veel, et varases kultuuris toimus igasugune võitlus reeglipärase võitluse vormis ja nagu poleks tänapäeva sõjas agonaalsel elemendil enam üldse mingit kohta. Kõigil aegadel jääb inimlikuks ideaaliks auga võidelda õige asja eest. Karmis tegelikkuses aga rikutakse seda ideaali algusest peale. Tahe võita on alati tugevam kui autunde poolt peale pandud enesepiirang. Üskõik kuidas inimkultuur ka püüaks vaos hoida vägivalda, millest rahvad või valitsejad peavad tarvilikuks kinni haarata, valitseb võitmis-tahe võitlejaid ometi nii tugevasti, et inimlik kurjus saab iga kord vabad käed lubada endale kõike, mis võib kuidagi vägivalda suu-rendada. Arhailine ühiskond tõmbab lubatu piirid, teisisõnu, sõja mängureeglid, tihedasti suguharukaaslaste ja nendega võrdsete ümber. Au, millele tahetakse truuku jääda, maksab ainuüksi võrdsete suhtes. Võitluse mõlemad osapooled peavad olema reegleid

de ülemjuhataja pärast Kantoni vallutamist Jiang Jieshile väljakutse kohtuda Lõuna-Hiina tasandikul otsustavaks lahinguks, päästa seeläbi oma sõjameheu ning leppida mõõga langetatud otsusega (*Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 13. XII 1938).

²⁵ Vrd Erben, *Kriegsgeschichte des Mittelalters*, lk 100, ja Huizinga, *Keskaja sügis*, lk 140.

tunnustanud, muidu need ei kehti. Niikaua kui on tegu võrdsetega, lastakse end hingestada autundest, millega seostub kihlvedude vaimuhoiak, teatava moodsuse nõue jne.²⁶ Aga niipea kui võitlus on suunatud alaväärtuslikuks peetavate vastu, nimetatakse neid barbareiks või kuidagi teisiti, kaovad kõik vägivalla piirid. Inimkonna ajalugu on rüvetatud jälestusväärsest julmusest, millega Babüloonia ja Assüüria kuningad kiitlesid kui jumalale meelepärase teoga. Tehniliste ja poliitiliste vahendite ning võimaluste saatuslik areng, mis käis käsikäes sügava moraalse pinnakaotusega, on viimasel ajal — relvarahu valitsemise ajal — peaaegu täiesti tühistanud vaevaliselt saavutatud sõjaõiguse mehhanismi, kus vastast tunnustatakse võrdväärse osapoolena, kellel on õigus auväärsele ja ausale kohtlemisele.

Au ja aadellikkuse primitiivse, eneseülisusel põhineva ideaali vahetab arenenud kultuurifaasides välja õigluse ideaal, või paremini öeldes: õigluse ideaal liitub esimesega ja ükskõik kui viletsalt teda ka teostatakse, saab ajapikku tunnustatud ja püüeldud normiks inimühiskonnas, mis vahepeal on avardunud klannide ja suguharude naabrusest suurte rahvaste ja riikide kooseluks. Rahvusvaheline õigus tekib agonaalses sfääris teadvusena: "see käib au vastu, reeglite vastu". Kui rahvusvahelise õiguse kohustuste süsteem on kord tunnustuse saavutanud, siis jääb agonaalsele elementidele riikidevahelistes suhetes vähe ruumi. See süsteem püüab ju ühendada poliitilise võistluse instinkti õigusteadvuseks. Riikide ühenduses, mis allub rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud põhimõtetele, pole omavahelistel agonaalsetel sõdadel enam alust. Siiski pole ta sellega sugugi kaotanud kõiki mängukollektiivi jooni. Tema vastastikuse võrdõiguslikkuse põhimõtte, diplomaatilised vormid, vastastikune lepingute pidamise ja sõjaseisukorra avaliku kuulutamise kohustus sarnanevad oma vormilt niivõrd mängureeglitele, et nad seovad vaid siis, kui tunnustatakse mängu ennast, s.t korrastatud inimkooselu hädavajalikkust. See "mäng" aga on igasuguse kultuuri põhialus. Mängu nimetus on siin õigustatud veel vaid formaalselt.

Tegelikult on aga jõutud niikaugele, et seda rahvusvahelise õiguse süsteemi ei tunnustata, vähemalt ei austata enam üldiselt igasuguse kultuuri alusena. Niipea kui mõned riikideühenduse liikmed salgavad praktikas rahvusvahelise õiguse siduvust ja isegi teoreetiliselt asetavad riikliku suhtumise ainsa normina esikohale omaenda rühma huvi ja võimu — olgu selleks rühmaks kas rah-

²⁶ Hiina olude kohta vt Granet, *Civilisation chinoise*, lk 314.

vas, partei, klass, kirik või riik —, kaob koos mängulisuse viimaste kübemetega ka igasugune kultuur üleüldse, ja ühiskond vajub allapoole arhailise kultuuri läve. Teostatud vägivald võtab oma "õigused" tagasi.

Siit võib niisiis teha tähtsa järelduse, et ilma teatava mänguhoiakuta pole kultuur üldse võimalikki. Kuid ka kõigi õigusuhete lagunemise tõttu metsistunud ühiskonnas pole agonaalne tung täiesti kadunud, sest ta on inimloomuses endas. Kaasasündinud kirk esimene olla ajab ka siis rühmi üksteise vastu ja pöörases eneseülehindamises võib nad viia pimestatuse ja sõgeduse ennenägematuile kõrgustele. Kas kummardatakse vananenud doktriini, mis peab ajaloo liikumapanevaks jõuks majanduslikke suhteid, või siis postuleeritakse täiesti uusi maailmavaateid, et sellele võidupühitsemise kirele vormi ja nime anda, tegelikult on ikka tegu vaid võitmisega, kui ka teatakse, et see "võitmine" ei saa enam olla mingi "võit".

Ideaalkujutus kangelaselust

Püüd võistluses esimene olla on kultuuri algusaegadel kahtlemata olnud vormiv ja õilistav tegur. Ajajärkudel, mida iseloomustas veel naiivne, lapselik meelelaad ja mil elavalt tajuti oma seisuse au, kutsus see esile üllameelset isiklikku vaprust, mis noorele kultuurile on hädavajalik. Ja mitte ainult seda üksi: neis jätkuvates, ikka pühadusest ümbritsetud agonaalsetes toimingutes valmivad kultuurivormid ise, areneb ühiskonnaelu struktuur. Aadlielu on võtnud au ja vaprust ülendava mängu vormi. Kuid just seetõttu, et teda võib verises sõjas endas vaid nii vähesel määral teoks teha, tuleb teda kogeda esteetilise ja sotsiaalse fiktsioonina. Verisest vägivaldast saab vaid väikest osa aheldada õilsatesse kultuurivormidesse. Seepärast otsib ühiskonnavaim ikka ja jälle väljapääsu kaunites fantaasiates kangelaselust, mis kulgeb õilsas võitluses, au, vüruse ja ilu ideaalses sfääris. Õilsa võitluse idee jääb üheks kultuuri jõulisemaks impulsiks. Kui ta on kord arenenud sõjalise atletika, piduliku seltskonnamängu ja eluolu poeetilise kirjeldamise süsteemiks nagu õhtumaa keskaja rüütelluses või jaapani bušidoos, siis mõjutab see fantaasiakujutus omakorda ise kultuuri ja isiklikku hoiakut ning teovalmidust, karastades julgust ja edendades kohusetunnet. Süsteem, kus õilis võitlus on ülim eluideaal ja eluvorm, on loomuldasa seotud eriti ühiskondliku struktuuriga, kus kasina varandusega arvukas sõdalasaadel on sõltuv pühitsetud mainega vürstivõimust, kus olemasolu keskseks

motiiviks on truudus isandale. Ainult säärases ühiskonnakorras, kus vaba mees ei pruugi töötada, võib öitseda rüütellus koos oma asendamatu jõumootmise, turniiriga. Säärastes oludes võetakse mängu tõsiselt, andes fantastilisi töotusi sooritada ennekuulmatu kangelastegu, siin saavad tähtsaks lipu ja vapi küsimused, siin liitatakse rüütliordudeks, siin võideldakse omavahel positsiooni ja eesõiguste eest. Üksnes feodaalaristokraatial on selleks aega ja tahtmist. See ideede, kommete ja institutsioonide suur agonaalne kompleks arenes kõige kaugemale keskaja õhtumaal, islamiriikides ja Jaapanis. Selgemini kui kristlikus rüütliinstitutsioonis, tuleb kõige selle fundamentaalne iseloom ilmsiks Tõusva Päikese maal. Samurai esindab arusaama, et tavalisele inimesele tõsine probleem on vaprale üksnes mäng. Õilis enesevalitsus surmaga silmitsi olles on talle kõik. Teotava sõnavahetuse konflikt, millest oli varem juttu, võib üleneda õilsaks rüütellikuks kombeks, kus võitlejad demonstreerivad kangelasliku vormi valdamist. Selle feodaalse heroismi juurde kuulub ka põlastus, mida õilis mees tunneb kõige materiaalse vastu. Jaapani aadlik ilmutas head kasvatust, kui ei tundnud müntide väärtust. Üks Jaapani vürst, Kenshin, kes oli sõjajalal mägedes elava vürsti Shingeniga, kuulis, et keegi kolmas, kes polnud Shingeniga avalikus sõjas, oli Shingeni soolavarustusest ära lõiganud. Seepeale käskis Kenshin oma alamaid saata vaenlasele küllaga soola ja kirjutas talle: "Ma ei võitle soola, vaid mõõgaga."²⁷ See oli veel truudus mängureeglile.

Sõja kultuuriväärtuse ülehindamine

Pole kahtlustki selles, et rüütliau, truuduse, julguse, enesevalitsuse ja kohusetunde ideaal edendas ja õilistas väga oluliselt kultuure, mis seda viljelesid. Ehkki see leidis väljenduse suuremalt jaolt fantaasias ja fiktsioonis, edendas ta ometi kindlasti isiklikku vaimujõudu kasvatuses ja avalikus elus ning tõstis eetilist taset. Kuid selliste kultuurivormide ajaloopilt, mis üheltpoolt keskaja kristlikes ja teisalt jaapani allikais on saanud nii võluva eepilise ja romantilise sära, on korduvalt eksitanud ka kõige leebemaid vaime ülistama sõda kui vooruste ja teadmiste allikat valjemini, kui ta on seda tegelikkuses iial ära teeninud. Sõjast kui inimsaavutuste ürgallikast on vahel kõpeldud veidi mõtlematult. John Ruskin oli end küll veidi üles kruvinud, kui ta kiitis Woolwichi kadettidele sõda kõigi puhaste ja õilsate rahuaegsete kunstide vältimatu eeltingimusena: "No great art ever yet rose on earth, but among a

²⁷ I. Nitobe, *The Soul of Japan* (Tokyo, 1905), lk 98, 35.

nation of soldiers." [Suur kunst on maa peal tekkinud ainult sõdurrahvaste keskel.] — "There is no great art possible to a nation but that which is based on battle." [Suur kunst on mingi rahva keskel võimalik ainult siis, kui ta põhineb võitlusel.] — "I found, in brief," jätkab ta hiljem, käsitledes oma ajaloonäiteid veidi naiivselt ja pealiskaudselt, "that all great nations learned their truth of word, and strength of thought, in war; that they were nourished in war, and wasted by peace; taught by war, and deceived by peace; trained by war, and betrayed by peace; — in a word, that they were born in war, and expired in peace." [Lühidalt öeldes, ma leidsin, et kõik suured rahvad said sõjas teada oma sõnade tõe ja mõtte jõu; sõjas olid nad sõõnud, rahu kurnas neid; sõda õpetas neid, rahu eksitas; sõda kasvatas neid, rahu vedas alt — ühesõnaga, et nad sündisid sõjas ja hääbusid rahuajal.]

Selles on mõistagi midagi tõest ja seda tõde on ka tabavalt väljendatud. Aga Ruskin võtab oma retoorika otsekohe tagasi: see kõik ei kehti iga sõja kohta. Tegelikult peab ta silmas "the creative, or foundational war, in which the natural restlessness and love of contest among men are disciplined by consent, into modes of beautiful — though it may be fatal — play" [loovad või rajavad sõda, milles inimese loomupärane rahutus ja võitlusarmastus ühel nõul distsiplineeritakse ilusatesse või koguni saatuslikesse mänguvormidesse]. Ta näeb inimkonda algusest peale jagatuna kahte rassi: "one of workers, and the other of players" [töötelijad ja mängijad]. Nood teised on võitlejaloomused — "proudly idle, and continually therefore needing recreation, in which they use the productive and laborious orders partly as their cattle, and partly as their puppets or pieces in the game of death" [uhkelt jõude ja seejärel pidevas näljas lõbustuste järele, mille juures nad kasutavad tootlikke ja töökaid seisusi osalt kui oma karja, osalt aga kui nukke või täringuid surmamängus]. Ruskini põgusad nägemused on kõrvuti sügav aimdus ja pinnapealne mõttelend. Tähtis on seejuures, et Ruskin tundis õigesti ära arhailiste kultuuride mänguelemendi. Tema meelest oli loova sõja ideaal saanud tegelikkuseks Spartas ja rüütelluses. Ent kohe nende tsiteeritud sõnade järel nõuab ta tõsine ja aus leebus kättemaksu sellisele mõttelennule ja Ameerika kodusõja tapatalgute mulje all kirjutatud ettekanne kasvab üle tänapäeva sõja (1865!) kõige kirglikumaks jälestamiseks.²⁸

²⁸ *The Crown of Wild Olive: Four Lectures on Industry and War*, III: War.

Üks voorus paistab küll olevat otsejoones välja kasvanud eel-aja aristokraatliku ja agonaalse sõdurielu sfäärist: truudus. Truudus on andumus isikule, asjale või ideele, pärimata pikemalt selle andumuse põhjuste järele või panemata kahtluse alla tema püsivat siduvust. Sellel hoiakul on palju ühist mängu olemusega. Polegi nii kunstlik oletada tolle primitiivse elumängu sfääri jäävat selle vooruse algupära, mis oma puhtaimal kujul ja oma kohutavas rikutuses on olnud nii tugevaks fermendiks ajaloos. Igal juhul on rüütelluse pinnasest võrsunud kultuuriväärtuste hiilgav õis ja rikkalik vili: õilsaima sisu eepiline ja lüüriline väljendus, kirev ja kapriisne kaunistamiskunst, kaunid tseremoonia- ja konventsioonivormid. Rüütli juurest viib areng otsejoones 17. sajandi *honnête homme*'i ja tänapäeva *gentleman*'i juurde. Ladinakeelne õhtumaa võttis sellesse õilsa sõjameheelu kultusse ka õukondliku armastuse ideaali ja põimis selle temaga nii tihedalt kokku, et kude on aja jooksul varjanud lõime.

Ühte asja tuleb siin veel öelda. Rääkides sellest kõigest kui kaunistest kultuurivormidest, nagu me tunneme rüütellust eri rahvaste pärimusest, satutakse ohtu kaotada silmist selle institutsiooni sakraalne tagapõhi. Kõik see, mida me peame üksnes ilusaks ja õilsaks mänguks, oli kunagi püha mäng. Rüütlikslöömise, turniiri, ordu ja vandetootuse lähtekoht on kahtlemata kauge eelaja initsiatsioonitavades. Selle arenguketi lülid ei ole enam tuvastatavad. Just keskaja kristliku maailma rüütellus on meile peasjalikult tuttav veel vaid kunstlikult ülal hoitava, osalt koguni meelega taasaratatud kultuurielemendina. Mida see tähendas koos aukoodeksi, õukonnakommete, heraldika, orduvennaskondade ja turniiri kallihinnaliselt välja töötatud mehhanismiga veel hiliskeskajal, seda püüdsin ma põhjalikult kirjeldada mujal.²⁹ Eeskätt selles valdkonnas on mulle saanud selgeks kultuuri ja mängu tihe seos.

²⁹ Keskaja sügis, pt II-X.

VI

MÄNG JA TARKUS

Võistlus ja teadmine

Tung esimeseks tulla väljendub nii paljudes vormides, nagu ühiskond selleks võimalusi pakub. Võideldakse omavahel niisama paljudel viisidel, kui on asju, mille pärast, ja tegevusi, milles võidelda. Otsustamine jäetakse tujuka loosi, jõu ja osavuse või siis verise võitluse hooleks. Võisteldakse julguses või visaduses, meisterlikkuses või teadmistes, suurustamises või kavaluses. Ülesandeks tehakse jõukatsumine, proovitöö või kunstiteos, tuleb sepi- tada mõök või leida kunstipärased riimid. Esitatakse küsimusi, millele tuleb vastata. Võistlus võib võtta jumalaotsuse, kihlveo, õigusprotsessi, töotuse või mõistatuse vormi. Kõigis neis kujudes jääb võistlus olemuselt mänguks ja mängukvaliteet on lähtekoht tema tähenduse mõistmiseks kultuuris.

Igasuguse võistluse alguses on mäng, s.t kokkulepe teha kindlate reeglite järgi, kindlas vormis, kindlaksmääratud ajas ja kohas midagi, mis lahendab pinge ja jääb väljapoole tavalist elukulgu. Mida tuleb teha ja mida seeläbi võidetakse, see küsimus liitub mänguülesandega alles teises järjekorras.

Võistlustavad ja neile omistatud tähendused on kõigis kultuurides ebatavalisel samalaadsed. Peaaegu täielik sarnasus tõestab juba iseenesest, kui sügaval on kogu mänguline ja agonaalne hoiak inimese hingeelus ja ühiselus.

Vahest veelgi selgemini kui õiguse ja sõja vallas, mida käsitlesime eespool, väljendub see arhailise kultuuri samalaadsus teadmis- ja tarkusvõistlustes. Muistsele inimesele tähendab millegi suutmine ja julgumine võimu, millegi teadmine aga võluväge. Õieti on igasugune teadmine talle püha teadmine, salajane võluväeline tarkus. Sest tegelikult on tema jaoks iga teadmine otsesuhtes maailmakorra endaga. Jumalate poolt määratud reeglipärast asjakulgu, mida kultus hoiab alal inimeste elu ja heaolu säilitamiseks, seda vanandia nimega *ritam*'i, ei kaitse miski nii väga kui see, et inimesed teavad neid pühi asju, nende salajasi nimesid ja maailma päritolu.

Niisiis võisteldakse pühadel pidustustel säärestes teadmistes, sest mõju maailmakorrale saab elavaks väljaõeldud sõnas. Pühade teadmiste võistlused juurduvad kõige sügavamalt kultuses ja moodustavad tema olulise koostisosa. Küsimused, mida esitavad

ohvripreestrid üksteisele kas järjekorras või nõudmise peale, on sõna otseses mõttes mõistatused, mis vormilt ja tendentsilt sarnanevad täiesti seltskonnamānguna levinud mõistatustega.

Sääraste sakraalsete mõistatusvõistluste funktsiooni ei näe kusagil selgemini kui veedade pärimuses. Suurtel ohvripidustusel moodustavad need võistlused niisama olulise osa talitusest kui ohver ise. Brahmaanid võistlevad *jātavidyā*'s, algupärade tundmises, või *brahmodya*'s, mida kõige paremini võiks tõlkida "pühade asjade väljautlemisena". Neist püha māngu nimetustest selgub otsekohe, et esitatavad küsimused käivad esmajoones kosmose tekkimise kohta. Mitmes *Rigveda* laulus on säärase võistluste vahetu poeetiline kajastus. Hümni *Rigveda* I, 164 käivad küsimused osalt kosmiliste nähtuste kohta, osalt ohvrituaali üksikasjade kohta, nii nagu osutavad vastused.

"Ma küsin sult maailma viimsete piiride kohta; ma küsin, kus asub maailma naba. Ma küsin sult vahvate täkkude seemne kohta; ma küsin kõne kõrgeima paiga kohta."¹

Hümni VIII, 29 kirjeldatakse kümne tüüpilise mõistatusküsimusega tähtsaimaid jumalaid nende atribuutide kaudu ja iga kord peab vastusena järgnema nende nimi.²

"Punakaspruun on üks, mitmekujuline, helde, nooruk; ta kannab kuldseid ehteid (Soma). Rüpes võttis üks neist hiilates istet, tark jumalate seas (Agni)", jne.

Esialgul on neil lauludel veel valdavalt rituaalse mõistatuse iseloom, mille lahendus sõltub riituse ja tema sümbolite tundmisest. Selles mõistatusevormis aga võrsub vahetult kõige sügavamõttelisema tarkus olemise alustest. *Rigveda* suurejoonelist hümeni X, 129 nimetas Paul Deussen õigusega "vahest kõige imetlusväärsemaks filosoofiapalaks, mis on iidsetest aegadest meieni jõudnud."³

"1. Tookord ei olnud ei olemist ega mitteolemist. Polnud ei õhuruumi ega taevast selle kohal. Mis liigutas end? Kus? Kelle kaitse all? Kas sügav kuristik koosnes veest?"

"2. Polnud tookord ei surma ega mittersurma; ei vahet päeva

¹ Vrd *Lieder des Rigveda*, tlk. A. Hillebrandt (Quellen zur Religionsgesch. VII, 5), (Göttingen, 1913), lk 105 (I, 164, 34).

² Samas, lk 98 (VIII, 29, 1-2).

³ *Allgemeine Geschichte der Philosophie* I (Leipzig, 1894), lk 120.

ja õõ vahel. Tuuletult, iseendast hingas ainult See; polnud midagi muud peale selle.”⁴

Nende ja kahe järgmise värssi afirmatiivses ehituses kumab mõistatusvorm läbi veel üksnes laulu poeetilise struktuurist. Siis aga pöördub tagasi vahetu küsimusevorm:

“6. Kes teab, kes kuulutab siin, millest sündis, millest see loodu...”

Kui mõõnda, et see laul reedab oma päritolu rituaalsest mõistatuslaulust, mis omakorda kujutab ohvripidustusel tõesti peetud mõistatusvõistluste kirjanduslikku kajastust, siis on seeläbi nii veenvalt kui võimalik esitatud geneetiline seos mõistatusmängu ja püha maailmatarkuse vahel.

Mõnedes *Atharvaveda* hümnides, näiteks X, 7 ja X, 8, paistavad olevat kogutud, lõdvalt reastatud ja ühe nimetaja alla viidud hulk seda laadi mõistatusküsimusi, järgnegu siis vastus või jäägu nad vastamata.

“Kuhu lähevad poolkuud, kuhu kuud, mis ühinenud aastatega? kuhu aastaajad? — ütle mulle nende *skambha*!⁵ Kuhu igatsevalt ruttavad üheskoos kaks erineva kujuga neitsit, päev ja õõ? kuhu igatsevalt lähevad veed?”

“Miks ei peatu tuul iial, miks ei puhka vaim? Miks ei peatu kunagi tõe poole püüdlevad veed.”⁶

Filosoofilise mõtlemise sünd

Neis olemasolu saladustest äratatud igivana vaimustuse ja haaratuse sünnitistes ei saa me vahet teha püha poeesia, hullumeelsusega piirneva tarkuse, sügavaima müstika ja salapäratseva sõnadetegemise vahel. Nende vanade preester-laulikute sõna hõljub pidevalt tunnetamatuse väravate kohal, mis jäävad ometi nii meile kui neile suletuks. Siin võib selle kohta öelda vaid niipalju, et selles kultuslikus võistluses sünnib filosoofiline mõtlemine — mitte *tühjast* mängust, vaid *pühas* mängus. Tarkust viljeldakse siin püha kunstina. Filosoofia tärkab siin mänguvormis. Kosmogooniline küsimine, kuidas kõik, mis maailmas olemas, võib tekkinud olla, on juba kord üks inimvaimu esmategevusi. Eksperimentaalne lastepsühholoogia on näidanud, kuidas oluline osa

⁴ Vrd *Lieder des Rigveda*, lk 133 (X, 129).

⁵ *Atharvaveda* X, 7, 5, 6. Sõna-sõnalt “sammas”, siin müstilises tähenduses “olemasoleva alustugi” või midagi sarnast.

⁶ Samas, X, 7, 37.

Mängiv inimene

küsimustest, mida esitab 6-aastane laps, on tavaliselt tegelikult kosmogoonilist laadi: kes paneb vee voolama, kust tuleb tuul, ka küsimused surma kohta jne.⁷

Veedahümnide mõistatusküsimused viivad otsejoones upanišaadide sügavaimate ütlusteni. Kuid meie ülesanne pole uurida püha mõistatuse filosoofilist sisu, vaid natuke lähemalt analüüsida tema mänguiseloomu ning osutada nii selgelt kui võimalik tema tähendusele kultuuris.

Mõistatusvõistlus kuulub kultuse juurde

Mõistatusvõistlused ei ole mingid lõbustused, vaid nad on oluline osa ohvrikultusest. Mõistatuste lahendamine on niisama paratamatu nagu ohver ise.⁸ See sunnib jumalaid. Vanaindia kombele võib leida huvitava paralleeli Sulawesi saare toradžade juurest.⁹ Nende pidustustel on mõistatuste esitamine piiratud ajaga, mis möödub riisi "rasestumisest" kuni lõikuse alguseni, sest mõistatuste "väljatulemine" on soodus riisipeade "väljatulemisele". Niipea kui mõni mõistatus ära mõistatakse, liitub koor sooviga: "Vupsti! Tule välja, meie riis, tulge välja, prisked riisipead, seal ülal mägedes, seal all orgudes." Nimetatud perioodile eelneval aastaajal on keelatud igasugune kirjatöö, sest see võiks riisi kasvule ohtlik olla. Ükssama sõna *wailo* tähistab mõistatust ja hirssi, s.t põlluvilja, rahvatoitu, mille riis kõrvale tõrjus.¹⁰

Kes on mõningal määral kodus veedade ja brahmanide kirjanduses, see teab, et tavaliselt on seletused asjade alguse kohta neis väga erinevad, segased ja vasturääkivad, keerukad ja otsitud. Mingit seost ja ühetähenduslikku mõtet ei leia neist üldse. Kui

⁷ Jean Piaget, *Le langage et la pensée chez l'enfant* (Neuchâtel—Paris, 1930), V ptk: "Les questions d'un enfant".

⁸ M. Winternitz, *Geschichte der indischen Literatur* I (Leipzig, 1908), lk 160.

⁹ N. Andriani ja A. C. Kruyt, *De barée-sprekende Toradja's van Midden-Celebes* (Bat, 1914), III, lk 371.

¹⁰ N. Adriani, *De naam der gierst in Midden-Celebes* (Tsch. Bat. Gen. 51), (1909), lk 370. Teatavate rahvamängude mängijate kohta Graubündenis öeldi veel, "daß sie ihre thorechten abenteuer trieben, daß ihnen das korn destobas gerathen söle" [et inimesed teevad oma rumalaid tükke, et nende vili seda paremini sirguks], vt Stumpff, *Kultspiele*, lk 31.

aga võtta arvesse kosmogooniliste spekulatsioonide algset mänguloomust ja nende seletuste päritolu rituaalsetest mõistatustest, siis saab selgeks, et too segasus ei pruugi tuleneda mitte niivõrd konkureerivate preestrite kavalusest ja albist võiduhimust, mis oleks püüdnud ühele ohvrile teiste suhtes eeliseid hankida,¹¹ kui tõigast, et küllap olid kõik need arvutud üksteisele vasturääkivad seletused kunagi rituaalsete mõistatuste lahendused.

Mõistatuse püha, s.t "ohtlik" iseloom ilmneb selles, et mütooloogilistes või rituaalsetes tekstides esineb ta peaaegu alati "kaelamõistatusena", s.t ülesandena, kus on mängus elu, elu on panuseks. Sellele joonele vastab tõsiasi, et ülimalt tarkuseks peetakse esitada küsimusi, millele keegi ei oska vastata. Mõlemad üheskoos esinevad vanaindia jutustuses kuningas Janakast, kes pani tema ohvripidustustele tulnud brahmaanidele välja tuhat lehma teoloogilise küsimusvõistluse auhinnaks.¹² Tark Jajñavalkya laseb lehmad eelnevalt enda juurde ajada ja võidab siis hiilgavalt kõik vastased. Kui üks neist, Vidagdha Sākalya, jääb vastuse võlgu, kukub tal korruga pea otsast ära, mis küllap on pea kaotamise motiivi kujundlik väljendus. Kui lõpuks keegi ei julge enam ühtki küsimust esitada, hüüab Yajñavalkya võidurõõmsalt: "Auväärsed brahmaanid, kes teist soovib, see küsigu minult või küsige ka kõik, või kes soovib, sellelt küsin mina või ka kõigilt!"

Mänguloomus paistab siin täiesti selgelt silma. Siin mängib püha pärimus ise. Selle tõsiduse astet, millega lugu on pühasse teksti sisse võetud, on niisama raske määrata — ja tegelikult ükspuha — nagu küsimus, kas keegi kunagi on tõepoolest elu kaotanud, kui ta ei ole osanud mõistatust lahendada. Peaasi on mängumotiiv ise. Kreeka pärimuses leidub selline mõistatustevõistluse motiiv, kus allajäämise eest makstakse eluga, veidi peidetud vormis loos nägijatest Kalchasest ja Mopsosest. Kalchasele on ennustatud, et ta sureb, kui kohtab endast paremat nägijat. Ta leiab Mopsose ja nad astuvad mõistatustevõistlusse, kus Mopsos võidab. Kalchas sureb kas murest või tapab enda pahameelest; tema poolehoidjad liituvad Mopsosega.¹³ Minu meelest on selge, et siin

¹¹ Nagu seda kaldus tegema veel H. Oldenberg, *Die Weltanschauung der Brahmanatexte* (Göttingen, 1919), lk 166, 182.

¹² *Shathapatha-brahman* XI, 6, 3, 3; *Brihdāranyaka-upanišaad* III, 1-9.

¹³ Strabon, XIV, 642; Hesiodos, fragm. 160; vrd K. Ohlert, *Rätsel und Rätselspiele*, lk 28.

on moonutatud kujul taas tegemist "kaelamõistatuse" motiiviga.

Muinaspõhja küsimustevõistlused

Kindlaks motiiviks on elu ja surma peale peetav küsimustevõistlus *Edda* pärimuses. *Vafthrúdnismál*'is mõõdab Odin oma teadmisi kõiketeadva hiiglasega, kes valdab ürgaja tarkust. See on kihlvedu sõna otseses mõttes, õnnekatsumine, kus mängus on pea. Kõigepealt küsib *Vafthrúdnir*, siis Odin. Küsimused on mütoloogilist ja kosmogoonilist laadi, täies vastavuses veedade näidetega: kust tulid päev ja öö? kust talv ja suvi, kust tuul? *Alvissmal*'is küsib Thor kääbus *Alvíselt* nimesid, mida aasid, vaanid, inimesed, hiiglased ja kääbused ning ka Hel on andnud mitmesugustele asjadele; kui päevavalgus teda tabab, on kääbus kõidikus. Seesama vorm on *Fjölsvinni* laulul. Heidreki mõistatuste motiiviks on see, et kuningas *Heidrek* on töotanud, et tema vastu patustanu võib päästa oma pea, kui esitab kuningale mõistatuse, mida too ei suuda lahendada. Kuigi enamikku neist lauludest loetakse *Edda* noorimate hulka kuuluvaks ja poetidel polnud nendega kindlasti mõttes palju enamat kui näidata poetilist osavust, on seos sakraalse mõistatusvõistlusega ometi kõikjal selge.

Mõistatuse vastust ei leita järelemõtlemise või loogilise järeldamise teel. See on lahendus, äkistiline vallandumine kõidikust, millesse küsija on küsitud kütkenud. Siit tuleb see, et õige lahendus teeb küsija hoobilt jõuetuks. Põhimõtteliselt on igale küsimusele ainult üks vastus. Seda võib leida, kui tuntakse mängureegleid. Need on grammatilist, poetilist või rituaalset laadi. Tuleb tunda mõistatuste keelt, tuleb teada, millisele nähtuste kategooriale osutavad sümbolid nagu näiteks ratas, lind, lehm. Kui näib mõeldav olevat ka teine vastus, mis on kooskõlas reegluga ja mida küsija ei oodanud, siis võib küsija käsi halvasti käia. Teiselt poolt võib ühte ja sedasama asja piltikult kujutada või väljendada nii mitmel viisil, et seda võib peita hulka erinevatesse mõistatustesse. Tihti peale on mõistatuse lahenduseks ainuüksi asjade püha või salajane nimi, nagu juba viidatud *Vafthrúdnismál*'is.

Siin pole tähtis aga mõistatusevormi mõistmine üldiselt, vaid selle mänguloomus ja kultuurifunktsioon. Seepärast me ei vaatle lähemalt neid etümoloogilisi ja semantilisi seoseid, mis seovad sõna "mõistatus" (*raadsel*) tema näiliselt kahekordses tähenduses 'nõu andma' ja 'mõistatust lahendama' sõnadega *raad* [nõu], *raden* [arvama]. Samal viisil seostub kreeka keeles sõna *ainos* 'ütlus', 'vanasõna' sõnadega *ainigmós*, *ainigma*. Kultuurilooliselt vaadel-

duna jäävad väljendusvormid "nõu, mõistatus, müütiline eeskuju, valm ja vanasõna" lähestikku. Seda kõike olgu siin aga üksnes meelde tuletatud, et nüüd vaadelda mõistatuse arenguhooni veel mõnes muus suunas.

Tohib vist järeldada, et mõistatus on algselt püha mäng, s.t jääb mängu ja tõsiduse piirile, on suure kaaluga, kaotamata seeläbi oma mänguiseeloomu. Kui näha teda edasi hargnemas nii seltskondliku meelelahutuse kui ka pühitsetud esoteerilise õpetuse suunas, siis ei tule rääkida ei tõsidusest, mis alaneb naljaks, ega naljast, mis üleneb tõsiduseks. Pigem lahutab kultuurielu aegamööda mingil määral neid valdkondi, mida meie eristame tõsiduse ja mänguna, mis aga algupärasemas faasis moodustavad jagamatu vaimse meediumi, milles tekib kultuur.

Mõistatusküsimused kui seltskonnamäng

Mõistatus või üldisemalt öeldes esitatud küsimus jääb lisaks oma maagilisele toimele tähtsaks agonaalseks elemendiks ühiskondlikus suhtlemises. Seltskonnamänguna leidub teda kõiksugustes kirjanduslikes skeemides ja rütmilistes vormides, näiteks ahehküsimuses, kus iga järgmine küsimus on eelmisest intensiivsem, või tavalisest tüübist küsimused: mis on üle kõige, nt "Mis on magusam kui mesi?" jne. Kreeklased armastasid seltskonnamänguna esitada apooriaid, s.t küsimusi, millel pole lõplikku vastust. Neid võib vaadelda "kaelamõistatuste" lahjenenud vormina. Mängust kumab tegelikult ikka veel läbi sfinksi saatusraske küsimus: põhimõtteliselt on panuseks elu. Tüüpiline näide sellest viisist, kuidas hilisem pärimus on töödelnud "kaelamõistatuse" motiivi, nii et veel on selgesti näha sakraalne tagapõhi, on lugu Aleksander Suure kohtumisest india tarkadega. Pärast vastupanu osutanud linna vallutamist laseb Aleksander enda ette tulla kümnel targal, kes on andnud nõu talle vastu hakata. Ta tahab esitada neile lahendamatu küsimusi. Kes annab kõige halvema vastuse, peab surema esimesena. Üks neist peab selle üle otsustama. Otsustab ta hästi, päästab ta oma elu. Küsimused on suuremas osas kosmoloogilised dilemmad, nad on veedahümnide pühade mõistatuste mänguvad variandid. Keda on rohkem: kas elavaid või surnuid? — Mis on suurem: meri või maa? — Mis oli varem: päev või öö? Antavad vastused on pigem loogilised trikid kui müstiline tarkus. Kui lõpuks üks neist vastab küsimusele, kes vastas kõige halvemi-

ni: "ikka üks halvemini kui teine", on ta sellega kogu plaani nurja ajanud: kedagi ei tohi ära tappa.¹⁴

Kavatsus vastast mõistatusega üle kavaldada kuulub olemuslikult dilemma juurde, küsimuse juurde, mille vastus peab alati välja kukkuma vastaja kahjuks. Seesama kehtib topeltlahendusega mõistatuste kohta, millest obstsöönne tuleb kõigepealt keelele; niisuguseid leiab juba *Atharvavedast*.¹⁵

Küsimusvestlus

Kõigi nende vormide hulgas, milles mõistatus saab kas meeletahutuse või ka õpetamise sihil kirjanduseks, on mõned, mis väärivad erilist tähelepanu, sest toovad nii selgelt silme ette seose mängulise ja sakraalse vahel. Esimene on religioosse või filosoofilise sisuga küsimuste ja vastuste vormis. Seda leiab mitmesugustest kultuuridest. Kas üksik tark või terve rida tarku esitab alati ühele targale küsimusi. Nii annab Zarathustra vastust kuningas Vistaspa kuuekümnele targale. Saalomon vastab Seeba kuninganna küsimustele. Brahmanide kirjanduses on tavaliseks motiiviks, et noor *brahmatshārin* jõuab mõnda kuningakotta, kus talle küsimusi esitatakse või esitab ta ise küsimusi, saades nõnda õpilasest õpetajaks. Vaevalt on tarvis tõestada, et see vorm on lähedalt seotud arhailise püha mõistatusvõistlusega. Selles suhtes on iseloomulik üks lugu *Mahābhāratast*.¹⁶ Pandavad jõuavad oma rännakul läbi metsa ilusa tiigi äärde. Veevaim keelab neil sellest juua, enne kui nad pole vastanud tema küsimustele. Need, kes siiski joovad, kukuvad elutult maha. Lõpuks teatab Yudhisthira oma valmisolekust vaimu küsimustele vastata. Seepeale algab küsimuste ja vastuste mäng, mis illustreerib tabavalt üleminekut kosmoloogiliselt pühalt mõistatuselt mõistusemängule ja esitab selles vormis peaaegu kogu india kõlblusõpetuse.

Õieti pole reformatsiooniaja usuvestlused, nagu Lutheri ja Zwingli vahel 1529. aastal Marburgis või Théodore de Bèze'i ja tema ametikaaslaste ning katoliiklike prelaatide vahel 1561. aastal Poissy, midagi muud kui vana püha tava otsene jätkamine.

¹⁴ U. Wilcken, *Alexander der Große und die indischen Gymnosophisten* (Sitzungsber. Preuss. Akad., 1923.33), lk 164. Käsikirjas ole vaid lünk, mis teevad jutustuse mõnes kohas raskesti mõistetavaks, pole väljaandja minu meelest mitte alati veenvalt täiendanud.

¹⁵ XX, nr 133, 134.

¹⁶ III, 313.

Vaadakem veidi lähemalt ühte neist kirjandusteostest, mille impulsiks on olnud seda sorti võistlusvorm.

Milindapañha, s.t *Menandrose küsimused*, on paalikeelne kirjatöö, koostatud tõenäoliselt meie ajaarvamise alguses, mis ei kuulunud küll kaanoni enda juurde, kuid oli nii lõuna kui põhja budistide hulgas suures aus. See esitab kõneluse, mis oli kuningas Menandrosel, kes 2. aastasajal eKr laiendas Kreeka ülemvalitsust Baktrias, suure arhati Nāgasenaga. Teose sisu ja taotlus on puhtalt religioonifilosoofiline, vorm ja toon seevastu täiesti ühised mõistatusvõistlusega. Iseloomulik on juba vestluse sissejuhatus, "Kuningas ütles: Auväärne Nāgasena, kas tahate minuga vestluse astuda? — Kui Teie Majesteet räägib minuga nii, nagu räägivad targad omavahel, siis tahan, aga kui te räägite minuga nii, nagu vestlevad kuningad, siis ei taha. — Kuidas siis targad vestlevad, auväärne Nāgasena?" — Järgneb selgitus: targad ei saa kurjaks, kui nad kitsikusse aetakse, kuningad aga küll. — Nõnda siis nõustub kuningas vestlema võrdsel alusel, just nii, nagu François d'Anjou' *gaber*'i mängus. Osa võtavad ka targad kuninga õukonnast. Publikuks on viissada *yonaka*'t, s.t joonlast, kreeklast, ja 80 000 munka. Nāgasena esitab mitu korda "kahe otsaga probleemi, sügavamõttelise, raskesti lahti harutatava, kõvema kui sõlme", ja kuningad targad kurdavad, et ta kiusab oma ketserlike ja konksuga küsimustega. Need on tüüpilised dilemmad ja neid esitatakse triumfeeriva väljakutsuvusega: "Eks leidke siit väljapääs, Teie Majesteet!" Ja nii mõõduvad skraatilises vormis meie eest budistliku õpetuse põhiküsimused lihtsas filosoofilises sõnastuses.

Teoloogilis-filosoofiline dissertatsioon

Religioosete küsimusvestluste žanrisse kuulub lõpuks ka traktaat "Gylfaginning" *Snorra Edda*'st. Gangleri alustab oma küsimusvestlust Háriga kihlveo vormis, olles kõigepealt tõmmanud endale kuningas Gylfi tähelepanu, žongleerides seitsme mõõgaga.

Aste-astelt on toimunud üleminek pühalt, asjade tekkimise kohta käivald mõistatusvõistluselt ja au, elu või vara puudutavalt kiuslikelt küsimustelt teoloogilis-filosoofilisele küsimuskõnelusele. Samalaadsed on veel muudki dialoogivormid, näiteks rituaalne litaania ja usuõpetuse katekismus. Kõik need vormid on kõige tihedamalt koos ja läbisegi *Avesta*'s, kus õpetus esitatakse peajasjalikult küsimuse ja vastuse vahetamisega Zarathustra ja Ahuramazda vahel. *Yasna*'des, ohvirituaali liturgilistes tekstides, on

veel rohkesti primitiivse mänguvormi jälgi. Tüüpiliselt teoloogilised küsimused õpetuse, eluviiside ja rituaali kohta vahelduvad jätkuvalt kosmogooniliste küsimustega, nagu näiteks *yasna*'s 44.¹⁷ Iga värss algab Zarathustra sõnadega: "Selle kohta küsin ma teilt, andke mulle õiget teatust, o Ahura," ja vaheldumisi järgnevad küsimused, mis algavad: "Kes on see, kes..." ja "Kas me..." — "Kes toetas altpoolt maakera ja õhuruumi, nii et nad alla ei kukkunud...?". — Kes andis kiiruse tuulele ja pilvedele?" — "Kes lõi õnnistusrikka valguse ja pimeduse [---] une ja ärkveloleku?" — Ja lõpu poole tuleb siis kummaline küsimus, mis reedab, et meil on tõepoolest tegu vana mõistatusvõistluse jäänukiga: "Selle kohta küsin ma teilt [---] kas ma saan auhinna, kümme mära koos ühe täku ja kaameliga, mis mulle lubati, o Mazda?" — Puhtkatehheetilised küsimused käivad vagaduse tekkimise ja olemuse kohta, hea ja kurja eristamise, kõiksuguste süütuseküsimuste, kurja väimuga võitlemise kohta jne.

Tõepoolest, see šveitsi jutlustaja, kes Pestalozzi kodumaal ja sajandil pani oma lastekatekismusele nimeks *Rätselbüchlein* [Mõistatusteraamatuke], ei aimanud, kui lähedal on ta mõte igivanadele kultuuriloolistele seostele.

Kuningas Menandrose küsimusvestluse taoline teoloogilis-filosoofiline küsimuskõnelus viib lõpuks samuti otsejones välja teaduslikku laadi küsimuste juurde, mida hilisema aja vürstid esitasid oma kojaõpetlaste või kaugeilt mailt tulnud tarkadele. Hohenstaufenite keisrilt Friedrich II-lt on teada nii küsimuste loetelu oma õueastroloogile Michael Scotusele¹⁸ kui ka rida küsimusi muhameedlikule õpetlasele Ibn Sabinile Marokos. Esimesed on meie teema seisukohalt eriti tähelepanuväärsed kosmoloogilise ainese segamise tõttu puhtalt loodusteadusliku ja teoloogilisega. Millele toetub maa? Kui palju on seal kaameleid? Kuidas istub Jumal oma troonil? Mis vahe on äraeetud inimhingede ja langenud inglite vahel? Kas maa on ühest tükist või on temas õõnsusi? Mis teeb merevee soolaseks? Kuidas on lood tuulega, mis puhub eri suundadest? Kuidas vulkaaniliste aurude ja pursetega? Kuidas tuleb see, et surnute hinged ei igatse ilmselt enam tagasi maa peale? jne. — Vanad kõlad uutega segatud.

¹⁷ C. Bartholomae, *Die Gāthā's des Awesta*, IX, lk 58–59.

¹⁸ Vt *Isis*, IV, 2, 1921, nr 11; *Harvard Historical Studies*, XXVII, 1924, ja K. Hampe, "Kaiser Friedrich II als Fragesteller". — *Kultur- und Universalgeschichte: Festschrift Walter Goetz* (1927), lk 53–67.

lustel on tihtipeale müstiliste mõistatuselahenduste kõla. Nad on veel rüütatud luulevormi. Empedoklese õpetuse groteskini pöörased kujutlused loomade tekkimisest sobiksid hästi mõnda vanaindia brahmanisse nende metsiku fantaasiaga: "Temast võrsus palju päid ilma kaeladeta, käsivarred turritasid ilma õlgadeta, ja silmad hulkusid üksinda ilma laupadeta."²² Varased filosoofid räägivad prohvetluse ja entusiasmi toonil. Nende tingimatu enesekindlus on ohvripreetri või müstagoogi enesekindlus. Nad tegelevad asjade ürgpõhjaga, alguse (*arhé*) ja saamise (*phýsis*) probleemidega. Need on igivanad kosmogoonilised probleemid, mida esitati äraarvamatutest aegadest peale mõistatuse kujul ja lahendati müüdi vormis. Loogiline spekulatsioon kõiksuse olemusest eraldub aja jooksul müütilise kosmoloogia pentsikest piltidest, nagu Pythagorase ettekujutus 183 maailmast, mis asuvad võrdkülgse kolmnurga kujul üksteise kõrval.²³

Varase filosoofia agonaalsus ilmneb minu meelest veel eriti selles, et kaldutakse nägema maailmaprotsessis ürgvastuolude igavest võitlust, mis jääb kõigi asjade olemusse, nagu hiina vastandus *yang* ja *yin*. Herakleitosele oli võitlus "kõigi asjade isa". Empedokles postuleeris mõisteid *filía* 'kiindumus' ja *neikos* 'tüli, riid' kahe printsibiina, mis igavesest ajast igavesti valitsevad maailma kulgu. Ilmselt pole juhus, et varase filosoofia kalduvus seletada olemasolu antiteetiliselt on kooskõlas varase ühiskonna antiteetilise ja agonaalse ülesehitusega. Oldi igiajust harjutud kõiges nägema vastuolude dualismi ja võitlust. Hesiodos tunneb hukatust toova Erise kõrval veel head Erist, kasutoovat võitlusindu.

Selle oletatud seosega sobib kokku ka kujutlus, mille järgi kõige olemasoleva, füüsilise maailma igavest võitlust mõistetakse kohtuprotsessina. See vaade viib meid tagasi otse arhailise kultuurimängu keskele. Looduse igavene riid on seega võitlus kohtu ees. Werner Jaegeri järgi on mõisted *kosmos* 'kord', *dike* 'õiglus, õigus' ja *tisis* 'kättemaks, karistus' kantud õiguselust üle maailmaprotsessile, et seda saaks mõista kohtuprotsessi mõistetes.²⁴ Samal viisil tähendas *aitía* algselt süüd kohtu ees, kuni ta sai üldiseks kausaliitedeterminiks. Anaximandros andis sellele mõttele kah-

²² Capelle, *Vorsokratiker*, lk 216. Silmatorkavalt sarnane on Morgensterni fantaasia: "Ein Knie geht einsam durch die Welt..." [põlv üksi mööda ilma käib].

²³ Vt samas, lk 102.

²⁴ Jaeger, *Paideia* I, lk 220.

juks üksnes äärmiselt fragmentaarsel kujul säilinud vormi.²⁵ "Kus aga on asjade algus" (mõeldud on lõputust), "seal leiavad nad ka paratamatult lõpu. Sest nad pidid üksteise ees *pattu* kahetsema oma *ülekohtu* pärast, kui nende aeg kätte jõudis."²⁶ Täiesti selge ei ole see ütlus kindlasti mitte. Igatahes on tegu kujutlusega, nagu peaks kosmos tehtud ülekohtu pärast ise enda lunastama. Ükskõik kuidas neid sõnu ka tõlgendada, kahtlemata on neis väga sügav mõte, mis meenutab kristlikku arusaama. Võib küll küsida, kas sellele kujutluse aluseks on tõepoolest riigikorra ja õiguselu küps idee, mille väljenduseks oli 5. sajandi Kreeka linnriik.²⁷ Kas pole siin pigem tegu hoopis vanema õigusmõistete kihistusega? Kas siin ei räägi kaasa juba ülalmainitud arhailine õiguse ja käitemaksu kontseptsioon, kus õiguse idee jäi veel loosiheitmise ja üksteisega võitlemise valdkonda, lühidalt, kus kohtuprotsess oli veel püha mäng? Üks Empedoklese fragment räägib elementide vägevast võitlusest ja aja täissaamisest, mis olevat neile ürgprintsiipidele määratud "kaugeleulatava töötuse poolt".²⁸ Tõenäoliselt pole võimalik täiesti mõista selle müstilise pildi tähendust. Kindel aga on, et nägija-filosoofi mõte viibib siin õiguse pärast peetud võitlusmängu sfääris, mida me õppisime tundma primitiivse kultuurielu ja mõttemaailma tähtsa alusena.

(Järgneb)

²⁵ Capelle, *Die Vorsokratiker*, lk 82.

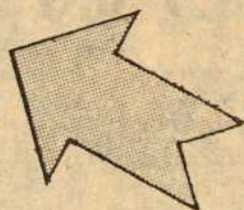
²⁶ Jaeger, *Paideia* I, lk 154; Capelle, samas, lk 82b.

²⁷ Jaeger, samas, lk 154; Capelle, samas, lk 82b.

²⁸ *Fragm.* 30; Capelle, samas, lk 200.

TARTU KOMMERTSPANK

- arveldused ja laenud
- valuutaoperatsioonid kodu- ja välismaal
- soodsad hoiustustingimused
- abi välismajandustehingute sooritamiseks
- võimalus astuda panga osanikuks
- mitmed teised pangateenused

SINU ÄRI EDUKS!

TARTU
Munga 18
tel 331 97
telex 173 107 Money SU

TALLINN
Dunkri 9
tel 44 69 77
fax 44 03 61

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.
Tellimisindeks 78 163.

AKADEEMIA T MÜÜVAD KA RAAMATUPOED.

Varasemaid ning 1992. aasta numbreid (1989 — 3, 7; 1990 — 10–12; 1991 — 2–12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24. Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses.

Aadress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: 31373, 31117; fax 31373.

AKADEEMIA

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1992:

USD 22, DEM 34, FIM 92, CAD 27; FRF 114, GBP 12, SEK 122.

Back issues for 1989 — 3, 7; 1990 — 10-12; 1991 — 2-12 and single issues for 1992:

USD 2, DEM 3, FIM 8, CAD 3, FRF 10, GBP 1, SEK 11.

Please transfer the payment to our account (USD 99-42 149 169; DEM 99-42 202 329; FIM 99-42 203 139; CAD 99-42 202 809; FRF 99-42 203 449; GBP 99-42 202 639; SEK 99-40 869 709) with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 **AKADEEMIA** of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 1992

Single issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1989 and 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.
Tel.: 31373, 31117; fax 31373.

CONTENTS

Peccavi et passus sum, plura adhuc passurus . <i>Uku Masing</i>	1155
Striving for a common Estonian literary language at the beginning of the 19th century . <i>Heli Laanekask</i>	1172
Unofficial trade on Estonian—Russian border in 1921—1924 . <i>Jaak Valge</i>	1200
The symbols of Europe . <i>Hans Hattenhauer</i>	1229
An die Freude . <i>Friedrich von Schiller</i>	1241
Everything great stands in the storm: Addenda to: «Der Spiegel-interview with Martin Heidegger» <i>Olo Maljus</i>	1246
Galilei's principle of relativity has no alternative . <i>Meeelis Wiiret</i>	1270
Under the black-and-white banner. III . <i>Rein Marandi</i>	1302
Documents on «forest brothers» and resistance movement in Estonia. IX	1310
Review: Threads of a memory. Bernard Kangro. <i>Kipitai: Autobiograafiline romaan</i> . Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1992. <i>Janika Kronberg</i>	1323
Review: Studying the history of Estonians in Exile. <i>Balti Ülikool Saksamaal 1945—1949. Baltic University in Germany 1945—1949: Koguteos</i> . (Balti Ülikooli Eesti Seltsi toimetis.) Toim. Elmar Järvesoo. Toronto, 1991. <i>Tiit Pruuli</i>	1326
Editorial note. Summaries	1329
Homo ludens: An attempt to determine the element of play in culture. IV . <i>Johan Huizinga</i>	1341

СОДЕРЖАНИЕ

Peccavi et passus sum, plura adhuc passurus . <i>Уку Мазинг</i>	1155
Стремление к единому эстонскому литературному языку в начале 19 века . <i>Хели Лаанекаск</i>	1172
Неофициальный товарообмен на эстонско-русской границе в 1921—1924 гг. . <i>Яак Валге</i>	1200
Европейская символика . <i>Ханс Хаттенхауер</i>	1229
An die Freude . <i>Фридрих фон Шиллер</i>	1241
Все великое держится в буре: Добавления к беседе журнала <i>Spiegel</i> с Мартином Хайдеггером . <i>Юло Матьюс</i>	1246
Принципу относительности Галилея нет альтернативы . <i>Меелис Вийрет</i>	1270
Под черно-белым флагом. III . <i>Рейн Маранди</i>	1302
Документы о «лесных братьях» и движении сопротивления в Эстонии. IX	1310
Рецензия: Нити в одной ткани памяти. Bernard Kangro. <i>Kipitai: Autobiograafiline romaan</i> . Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1992. <i>Яника Кронберг</i>	1323
Рецензия: Исследуя историю зарубежной Эстонии. <i>Balti Ülikool Saksamaal 1945—1949. Baltic University in Germany 1945—1949: Koguteos</i> . (Balti Ülikooli Eesti Seltsi toimetis.) Toim. Elmar Järvesoo. Toronto, 1991. <i>Тийт Пруули</i>	1326
От редакции	1328
Homo ludens: Попытка определения игровых элементов культуры. IV . <i>Йохан Хэйзинга</i>	1341

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 4.—